

ÖTÖDIK KÖNYV.

I.

Bocskai Erdély irányában kimélettel és ovatosan járt el. Midőn a maros-szerdai követséget fogadta, Kelet és Dél-Magyarország már az övé volt. A közlekedés a felső-magyarországi s erdélyi német hadak közt lehetlenné vált, a biztosoknak pedig semmi kilátása, hogy pénzt vagy uj erőt kaphassanak a prágai kormánytól. S azok helyzetét még kétesebbé tette, hogy két nemzet már a mozgalomhoz csatlakozott. Bocskai még ekkor is egész Erdély átvételét csak alkudozás útján akarta eszközölni. Bethlen Farkast és Balázsi Ferenczet Szebenbe a biztosokhoz küldé, hogy azokkal az ország átadása iránt egyezkedjenek, a szászokat pedig leveleivel hódolatra szólítá fel.

Sem a biztosok sem a szászok nem fogadták el ajánlatait. Ezek, mert nem biztak Bocskai szerencsében, s lehetlennék tarták, hogy „egy egyszerű nemes – mond Krausz az idősebb – oly hatalmas császár ellen végrehajtsa azt, mibe kezdett,” az előbbieket, mert a várakat még birták s Radultól segélyhadakat vártak. De Radul már ekkor a török felé hajlott s megerősítettését a divántól várta. Mindamellet a nála levő rácz és hajdu csapatokat Rácz György vezérlete alatt a biztosok rendelkezése alá bocsátá. Ezalatt a nemesek és székelyek táborba szálltak Balázsfalva alá, hogy a szászok ellen menjenek, s csapataival Rácz is megindult. Egy kis magyar had márcz. 25-én bevette Medgyest, melynek lakosai másnap árulással bebocsáták a várba Rácz ha-

dát, kik aztán a magyarok nagy részét felkonczolák. Ezzel a szász várak körül megkezdődött a küzdelem, a szomszédos helységek dulása és égetése, s tartott a szászok makacssága miatt még azután is, hogy Bocskai apr. elején Gyulafi Lászlót kormányzóul Erdélybe küldé. Gyulafi alig ezer embert vitt magával. Ura biztosan számított, hogy az Erdélyen kívül történendő és már készülő események a szász nemzet meghódolását fogják magok után vonni. S épen ezért inté vezéreit, hogy az Erdélybe beütésre utasított moldvai vajdát csak a vég-szükség esetében hívják be, mert „a had – irá – kár nélkül nem járhat.”

Követeit Korlát Istvánt és Kékedy Györgyöt márcz. 15-én a portára inditá, hogy ezzel örökös szövetséget eszközöljenek. Márcz. 29-éről pedig a kezén levő magyarországi megyéket – eddigelé 22 hódolt meg – Szerencsre apr. 17-ére országgyűlésre hívta meg. S valóban a főurak, megyék, az erdélyi bujdosók szép számmal jöttek össze. Bocskai fegyverei még mindig szerencsével folytatták a háborút, s a meghódított rész is nagyobb vala, hogysen ő többé eddigi egyszerű czimével beérhette volna. A gyűlés apr. 20-án Magyarország fejedelmévé választá, s ennek hirét körlevelével az erdélyieknek tudtára adta. Maga István is „Magyarország és Erdély fejedelmének” czimezván magát, nyilatkozatot tett közzé Európa népeihez, csatlakozásra szolítá fel az üldözött morva és sziléziai rendeket, s barátságát ajánlá a lengyel királynak. A rendek Szerencsről apr. 25-én oszlottak el, s a fejedelem vezérei kettőzött erővel folytatták a háborút. A megremült német hadak tétlenül nézték, hogy egy csapata a Morváig hódított, egy másik a Dráváig kalandozott, s hogy a magyar sergek Ausztria és Stiria határszéleit pusztíták.

Gyulafi Erdélyben kevesebb szerencsével küzdött. Megbénitá erejét az, hogy a várak idegen kézben voltak, hogy a szászok még mindig ellentálltak. Ekkor máj. 8-ára országgyűlést hívott össze Maros-Vásár-

helyre, de a harmadik nemzet innen is elmaradt, sőt – mialatt maga is épen ez nap Szebenben gyülesezett – Rácz György által támadást akart intézni a rendek ellen. Gyulafi korán értesült a dologról s ezekkel együtt Kelementekére ment át. Gyűlés végeztével Gyulafi hadait Ebesfalvára vezette, de mielőtt támadólag felléphetett volna, máj. 15-én táborába szász követség érkezett. Elfogadhatatlan pontokat hozott magával. Távozások után máj. 19-ike éjjelén – áldozó-csütörtök volt – Rácz, „némely szászok ösztönzésére, kik – írja Weiss – a némettől kapott javaikat féltették,” megtámadta s megverte az ebesfalvi tábor. A veszteség tetemes volt, de nem kipótolhatatlan. Nehány nap múlva Gyulafi új hadakkal indult Segesvár ellen, de nem gátolhatta meg, hogy Rácz hadait jun. 14-én e várba be ne vigye.

Hasonló cselfogások daczára Bocskai szerencsége Erdélyben is jobbra fordult. Kolosvár meghódolt, meg nem sokára Szamosujvár is. Követek jöttek Radultól megbizatással, hogy előkészítsék a Bocskaival leendő kiegyezés útát, s a moldvai vajdától, hogy Gyulafinak a segélyhadak elindulását hirül vigyék. S most a szászok is elfogadhatóbb feltételeket ajánlottak: a nemzet Bocskainak le fogja tenni a közelebbi országgyűlésen a a hűség esküjét. De a jul. 4-én létrejött kiegyezés daczára Rácz György nem adta fel Segesvárt, Szeben nem nyitotta meg kapuit. Gyulafi, hogy legalább a többi szász helységek hűségét biztosítsa, s a Barcaságra jul. 19-én megérkezett Ali basa török és moldvai hadaival egyesüljön, megindult sergeivel Brassó felé. Fogaras ut közben megadta magát s Brassó követséget küldött elébe. Végre maga is megérkezett, s nyomon – jul. 27-én – követeket küldött Rádulhoz, hogy a megkezdett alku-dozások alapján szövetséget kössenek. Utolsó tette volt – más nap jul. 28-án egy Brassótól nem messze fekvő faluban meghalt. Helyét ideiglenesen Petki töl-tötte be, ki Ali basával s a megerősített sereggel Segesvár ostromára sietett.

A portai követek már jóval előbb bevégzik az alkudozásokat. Feladatuk volt, bizonyos függő kérdésekre nézve kiegyezést hozni létre a kormány élén álló nagyvezérrel, s miután ez megtörtént, be lönek a szultánnak szilhidzse hónap folytatán (apr. 20. – máj. 19. közt) mutatva. A nagyvezér azonban nem várta meg, hogy az athname megírassék, lement Belgrádba, hogy a hadi készüléket siettesse. Jun. derekán végre elkészült az athname: a szultán kötelezi magát, hogy Bocskait s utódait, míg hivek lesznek, megtartja „az erdélyi fejdelem-ségben s magyar királyságban,” békét nélküle nem köt a némettel, ellenfejdelmeket nem hizlal, a két ország közt fennálló kereskedést védelmezi, a három év óta rabokká lett magyarok szabadon bocsáttatnak. Egy pont megengedi, hogy a mely hódolt helyek visszafoglaltattak, maradjanak szabadok, de egy másik kiköti, hogy azok a várak, melyekben mecset volt, ha visszavétetnek, török kézben maradjanak. Ily módon is nevezetes előhaladást mutat e szerződés, melyben a portától való függés minimumra van szállítva, annyira t. i., hogy a szultánnak a beigtatáson túl semmi hatalma sem maradt. Épen mint János király korában, két szerződő fél áll egymással szemben, de azon különbséggel, hogy a mit Szolimán ildomból tett, azt Ahmed kényszerűség-ből követte. A portát a háborunak eddigi folyama meggyőzte, hogy az erdélyi államoknak fellépése vagy csak neutralitása is akármelyik félnek nagy szolgálatot tehet, s hogy ezt magának biztosítsa, azért volt oly engedékeny. S valóban ez athname lényegesen elüt mindazoktól, melyek 1540 óta keltek. Ezek mindegyike Erdélyt a szultán államának mondja, s szereti a fejdelmet helytartói minőségben feltüntetni. Az Ahmedé már pontokról beszél, melyeket Bocskai a nagyvezér útján tett, ő pedig elfogadott. Ily módon maga megjelöli, hogy közte és Bocskai államai közt új viszony keletkezett. Ez athnaméval azonban az alkudozások nem voltak befejezve, még nem döntetett el Erdély évi adójának kérdése,

Lippa és Jenő sorsa felett az alkudozásokat még azután is folytatták, s a végcél, a János király korabeli magyar királyság helyreállítása sem éretett el ezzel.

Kékedy és Korláth jun. közepén haza indultak. Az első egy csausz kíséretében Erdélynek vette útját, s magával hozta Szofi Szinán pasa Kaimekam jun. 14-én kelt s a frigy megszilárdítását célzó levelét és az athname másolatát. Korláth Belgrádba ment a nagyvezérhez s ettől jul. 9-én kelt irattal bocsáttatott haza: a porta védni fogja Erdélyt a császár ellen, helyreállítja azon viszonyt, mely a két ország közt létezett; Lippa miatt ne aggódjék, ez nem fog köztök összeütközésre okot adni, végül siessen hozzá, hogy a szultán által küldött zászlót és koronát kézbesitse neki mint „magyar királynak.”

De Bocskai nem Zimonyba ment a nagyvezérhez. Sürgősebbnek tartá az erdélyi viszonyok rendezését befejezni. Tudomása lehetett róla, hogy Segesvár feladását, a városiak akarata ellenére, a német hadak késleltetik, s hogy a biztosokat távozásra csak megjelenése fogja bírhatni. Balassa Ferenczet előre küldé, hogy Kolosvárra országgyűlést hívjon össze. Ő maga Kassáról jul. 26-án leindult s aug. 22-én Kolosvárra érkezett. A császári biztosok, kik Szebent aug. 6-án hagyták el, most itt vártak rá, kiket ő tüstént elfogadott s személyekre nézve megnyugtatót. Az országgyűlést pedig a székelyek és szászok kérésére Medgyesre tette át, hová sept. 4-ikére maga is megérkezett.

Az egyesült erdélyi török és moldvai hadak aug. 6-ika óta megfeszített erővel folytatták Segesvár ostromát. De Rác is megfeszített erővel védte magát. Mióta Bocskai és Radul közt véd- és dacszövetség jött létre, melynek egyik pontja Rác visszahívását rendelé el, s Radul a fejdelemnek hűséget is esküdött, e védelemnek nem volt más célja, mint hogy Rác a vár feladása által némi kedvezményeket biztosítson magának. Célját elérte, s Segesvár sept. 9-én végrehajtott átadásáért két várat nyert Bocskaitól.

Az országgyűlés sept. 14-én megnyílt. A szászok meghódolása ekkorra végrehajtott s Bocskai még ez napon megesküdött az ország alkotmányának megtartására. Itt fogadta a szultán követét Ahmed csaszt is, ki a zászlót, botot, kornyétát mint a fejdelemség jelvényeit átadá. Minthogy azonban a szerencsi választásnál fogva Magyarországnak is fejedelme volt s mint ilyen székhelyéül Kassát választá, az erdélyi rendek kormányzóvá Rákóczy Zsigmondot szemelték ki. Bocskai az országgyűlési végzések megerősítése után a biztosokat fedezet mellett és a német hadakat Lengyelországba kísérteté, s azután Kolosváron át maga is visszaindult Kassára. Nehány héttel utóbb oct. vége felé Déva, az utolsó erőd is, mely még német kézen volt, feladta magát. S most Rákóczy a fejdelem utasítása szerint, de eléggé tág hatáskörrel vette át a kormányzóságot, szervezé az országot, tölté be a hivatalokat s gyógyitá be a sebeket.

Bocskai a fővezérrel fennforgó alkudozások befejezése végett sietett vissza Erdélyből. Oct. vége felé Patakon volt s itt fogadta Mehemed tezkerecsit, ki az athname ünnepélyes példányát átnyujtá. Oct. 28-án elindult a nagyvezérhez s nov. 10-én fényes kíséretével a Rákosra ért. Találkozása Lalla Mohameddel ünnepélyes volt, s ez oldalára értékes kardot kötött, jobbába királyi pálczát adott, fejére koronát tett. A diván a magyar királyság helyreállítását czélozta, úgy, mint az János király korában létezott. Bocskai nem vágyott ennyire. Ő csak a nemzeti párt tulsulyát akarta biztosítani, s minthogy mint fejdelem az erre vezető alkudozásokat könnyebben intézheté, levette fejéről a koronát s ezt a szultán barátságának, de nem királylyá avatásának jeléül fogadta el. A mi a kiegyezést illeti, az is létre jött: a tulajdonképeni Magyarország nem fizet adót s Erdély és a Részek is nem többet tizezer arany-nál, tiz évig azonban ez is elengedtetik. Ellenben a fejdelem Lippát, Jenőt s a szomszéd városokat, mihelyt

Erdélybe bemegy, visszafogja bocsátani. A jövő év elején még egy drága kardot küldött a szultán Bocskainak: „tudjad – mondá Uzen efendi – hogy valakinek ezt oldalára kötik, annak sem pénze sem hada el nem fogy. Ha e végre kötöd fel, boldog lész, győzedelmes lész.”

Már ekkor nem e végre kötötte fel Bocskay. Nem volt más célja, mint helyreállítani az alkotmányt s biztosítani a vallásszabadságot. Havok óta nem csinált titkot belőle, hogy tisztességes feltételek alatt kész alkudni s az ellenpárt már akkor meritett reményt. „Ha nem boldok az magyarok – írta a bujdosó Náprági püspök a bujdosó Kornis Boldizsárnak, vigasztalván ezt, hogy Isten azért jelenté kicsiny haragját, hogy megkimélje a nagyobbtól, pokolra vetéstől – és ha ugyan törökké nem akarnak lenni, nyitva az ő felsége kegyelmességének ajtaja. Bizony kardja is kivonva.” De a kegyelem ajtaján át még mindig oly pontokhoz juthattak volna, melyek a nemzeti párt vívmányaival nem állottak arányban s kevés változással a háboru előtti állapotot állították volna helyre. Rudolfot zárkozottságából a főherczegek fölterjesztései sem rázták fel, s ezek végre is elhatározzák a család érdekében a császár ellenére is, saját felelősségükre folytatni az alkudozást. Mátyás megbízottja Forgács Zsigmond erre késznek találta Bocskait s át is vitte ettől a föltételeket. A főherczegnek azokra adott válasza épen nem volt kielégítő, s a Korponán nov. 17-én összeült rendek hangulata mutatta, hogy azokat kiindulási pontokul sem hajlandók elfogadni. A bécsi kormány ez idétt arra számított, hogy Bocskait a törökkel meghasonlásba hozhatja, s ezért Althan és más biztosok által a törökkel külön békealkudozás kezdett. Tervbe volt véve elhitetni a budai basával, hogy Bocskaival a béke már létre jött, s e célból a fejedelmet felhívták, hogy vagy biztost küldjön, vagy legalább a békét a magyarokkal befejezettnék írja. Mint várni lehet, tagadó választ nyertek s az egész kísérlet eredménytelen maradt. Mind ez vigyázatra inté a fejedelmet, s mi-

alatt Illésházyt a béketárgyalások folytatására Bécsbe küldé, intézkedett, hogy hadai talpon álljanak s az erdélyieket is táborba szólítá. Illésházy társaival 1606. jan. 5-én érkezett Bécsbe s hosszas alkudozás után febr. 9-én csakugyan hozott némi pontokat létre.

Homályosak s félremagyarázhatók voltak ezek is. Bocskai tisztán és szabatosan kívánta formulázni a magyar alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását, a szabad vallásgyakorlatot s Erdély önállóságát. De mind az, mi ezekre vonatkozott, kibuvó ajtókat foglalt magában s további válaszát Bocskai a Magyarországon s Erdélyben összehívandó országgyűlések tárgyalásaitól függeszté fel. Kassára apr. 24-ére országgyűlést hívott össze s márcz. 9-éről megküldte Erdélybe az ez országot illető pontokat, minthogy „neki azok igen alkalmatlanoknak tetszenek,” vegyék a rendek itt is tárgyalás alá. S valóban alkalmatlanok is voltak. Sem önállósága, sem szabad fejdelem választása, sem a négy bevett vallás háborítatlan gyakorlata nem volt biztosítva. Sőt Bocskai halála után az ország visszaszállandó volt a magyar királyra. A fejdelem előre számítva, hogy azokat sem a magyar sem az erdélyi rendek nem fogják elfogadni, a bécsi kormányval kötött fegyverszünet idejét sergének erősítésére használta, s az erdélyiektől is ötezer fegyverest kért.

Erdély sebeiből már gyógyulni kezdett, de szenvedései emléke még sokkal újabb volt, hogysen vivmányait jövőre is koczkáztatni akarta volna. Rákóczy Zsigmond Kolosvárra apr. 3-ára összehívta a rendeket, kik azon utasítással látták el a kassai országgyűlésre kijelölt követeiket, hogy a szabad fejdelemválasztásnak s az unitária vallás szabad gyakorlatának a békepontok közé igtatását sürgessék. S ugy is volt. Apr. 24-én Kassán megnyílt a gyűlés, s másnap hozzáfogtak a bécsi pontok tárgyalásához. Már ez nap tiltakoztak az erdélyi követek, hogy az unitária vallás nincs a pontok közé igtatva, s a bécsi pontok módosításait utasi-

tásuk szerint sürgeték. A többire nézve a magyar urak tették meg észrevételeiket. A fő elv, mely őket vezette, annak biztosítása volt, hogy „Magyarország magyarok által kormányoztassék,” s a máj. 12-iki feliratukban ezt nyíltan ki is fejték. Ugyanez napon ismét Illésházy jelöltetett ki bécsi követül, ugyanaz, kit ildomossága, higgadtsága, népszerűsége s főként mert Mátyás főherczeg által kegyelteték, közvetítő szerepre legalkalmasabbá tett. S végre jun. 23-án csakugyan létrejött a bécsi béke, bizonynyal jóval kedvezőbb alakban, mint a korábbi tervezetek czélozák, de még sem teljesen kielégítőleg, úgy hogy Mátyásnak sept. 23-iki leiratával a vallásszabadság ügyét, Rudolfnak pedig sept. 24-iki nyilatkozatával Erdély és a Részek szabadfejedelmválasztását kelle biztositniok. Ugyanez okmány Bocskait birodalmi herczeggé tette.

A béke létrejöttét főként Mátyás sietteté, kit Rudolf márcz. 21-én Magyarország kormányzójává nevezett ki, s kit apr. 25-én a főherczegek „mert császár ő felsége álladalmi kormányzására nem alkalmas,” a család fejévé választottak saját házi törvényeik értelmében. Ez volt az első lépés arra, hogy Rudolf trónjától megfosztassék, s a második, hogy azon okmányt, melylyel a király a bécsi békét feltételesen erősítette meg, Mátyás kicserélte mással, mely feltétlen megerősítést tartalmaz. Végre sept. 23-án e békét az örökös tartományok s Magyarország követei egymásnak kölcsönösen kicserélt oklevelekkel biztosíták s ily módon egy államszövetség létrejöttét készíték elő, melynek fejévé s részben védurává Mátyás leendett.

A bécsi béke, mely Sennyeinek s Kornisnak amnestiát szerzett, szükségkép maga után vonta a törökkel való kiegyezést is. A kormány 1600 óta többször tett erre próbát, mindannyiszor siker nélkül. Bocskai szövetségésének a törökkel egyik leglényegesebb pontja volt, hogy ez tudta s részvéte nélkül nem fog egyezkedésbe bocsátkozni a német udvarral. S midőn ez a kor-

ponai gyűlés után külön békét próbált kötni s e kísérletet a kassai gyűlés alatt megújítá, Ali a budai basa az erre vonatkozó okmányokat megküldé Bocskainak. „Esküszöm – írá – megtartom szavamat, s nagyságod tudta nélkül nem békélek, mert azok csalfasággal hajhaszszak.” S ugy is lett. Csak miután a bécsi béke létrejött s a hozzátartozó leiratok kiadattak, kezdték meg a királynak, a szultánnak s a fejedelemnek megbízottjai oct. 29-én az alkudozásokat Zsitva torkolatánál, s hozták létre nov. 11-én az erről nevezett békét. Erdélyről ennek pontjai közt nincs említés*), annak viszonya a portához már szabályoztatott, s ez ország nem is mint a porta adófizető tartománya, vagy mint a császár hűbére, hanem mint önálló ország, mint békéltető fél vesz fejdelmének követei által részt a tárgyalásokban. S ezért és ez okból fontos, mert e viszonyt utóbb Bethlen Gábor fejleszté ki.

Bocskai dec. 13-ára Kassára országgyűlést hirdetett, melyen a bécsi pontokat bemutatta. Még jelen alakokban sem oszlaták el ezek a rendek aggodalmait s a pontok latolgatása, s nagy részben arra vonatkozó végzések hozatala dec. 22-ig tartott. Ezek közé tartozott az Erdélylyel való viszony megállapítása. Bocskai Magyarország és Erdély fejdelve volt, de birtokai közül a bécsi béke s az azt kiegészítő sept. 24-iki leirat szerint négy vármegye halála után vissza volt szállandó a magyar koronára, s ezeken kívül a fejedelemségnek és a Részeknek önállóságát ugyanazon leirat elismeré. Az egyik főczél, melyért Bocskai kardot vont, kétségtelenül ez volt, mert neki és a felsőmagyarországi urak nagy többségének meggyőződése volt, hogy Erdély Réseivel minden áron fenntartandó. Előterjesztésében, célzattal erre, a fejedelem kiemelésé, hogy szükség azon frigyet, melyet Erdélylyel s Réseivel kötöttek, megerő-

*) Utóbb a bécsi békét megerősítő 17-ik pontot magyarázták erre.

sitni, de úgy, hogy egyik birodalom se legyen a másik fejedelmének személyéhez köteles, hanem igen magok az országok egymás közt, s erről adjanak ki kölcsönösen hitlevelet. A rendek ezt ugyan épen ily alakban fogadták el, s törvénybe iktatását a következő országgyűlésnek ajánlák. De végre többé nem hajthaták. Bocskai már havak óta vizkorságban szenvedett, s a gyűlés alatt láthatólag roszul volt. Maga és környezete betegségét mérgezésnek tulajdonítja s minthogy korlátnok a Kátai némely összeköttetései miatt a német udvarral gyanussá lett, elfogatott. A fejdelem dec. 17-én megírta végrendeletét, újra és újra ajánlva ebben „hogy valameddig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani,” és lelkére kötven hiveinek a megkötött béke pontos megtartását. Tizenegy nappal később dec 28-án elhunyt, mielőtt teljesen végrehajthatta volna terveit. Ezek részben módosulást szenvedtek, miután halálával Illésházy, a Magyarország egységének helyreállításáért buzgólkodó Illésházy jutott legnagyobb befolyásra, de Erdély és a Részek önállósága többé kérdés tárgyává nem lett.

Bocskai halála mindenfelé és minden körben nagy felindulást okozott. Mialatt a testamentomos urak fényes temetésre tettek előkészületeket s halála hetedik napján tetemeit vaskoporsóba zárták, megmérgeztetésének híre átalánossá lett. Kátai pöffeszkedő magaviselete nevelte a gyanut, egy elfogott ügynöke által összeköttetése a német kormányval világosságra jött, s most a testőrség kihurczolta börtönéből s a köpelengér alá vitte. Itt Forgács Ferencz testőrhadnagy ejté rajta az első vágást „tisztsége, hite vesztett áruló az ki ez árulót nem vágja” monda, s erre az udvari nép „izre aprítá” a nyomorultat, úgy, hogy özvegye lepedőbe sepertette tetemeit.

Bocskai az erdélyi fejdelemségben utódjává Homonnai Bálintot ajánlva az itteni rendeknek, s a testamen-

tomos urak és magyarországi párt mindent elkövettek, hogy urok végakarátának érvényt szerezzenek. Birto-
kában levén az elhalt fejdelem kincseinek és hadainak
s a kormányzó Rákóczy Zsigmond ipa levén Homonnai-
nak, komoly ellenállástól nem tartottak. S csakugyan
ehhez mérték intézkedéseiket, követeket küldöttek Bel-
grádba a nagyvezérhez kik Homonnainak athnemet sze-
rezzenek, levelet irtak az erdélyi rendeknek, hogy
választásukat elhalt urok végakarátához mérjék, s Rá-
kóczynak, hogy ne gátolja a szabad választást.

Ugyanakkor a 18 éves Báthori Gábor, a somlyai
István ur fia s az ecsedi István ur örököse, is lépéseket
tett. Kassáról Ecsedre ment, részére nyerte Bethlen
Gábort az ifju Erdélyország legjelesebb tagját, Imrefit
égy tehetséges tanácsurat s Nagy András hajdukapi-
tányt. Nyomon felajánlá az erdélyi rendeknek jó szol-
gálatait, követet küldött a portára s jan. 2-án irt leve-
lével figyelmeztette a nagyvezért, hogy a fejdelemség
„vérszerént is ötöt illeti.” De Mátyás főherczegben is
feltámadt a vágy, hogy a nem rég elszakadt tartományo-
kat visszaszerezze. Jan. 27-éről figyelmeztette a ren-
deket, hogy Erdélyre nézve várják be a császár intéz-
kedéseit*).

II.

A magyarországi mozgalmak az erdélyi rendeknek
nem tetszettek. Bocskai erdélyinek vallotta magát, s
ösztönt a fölkelésre a bujdosóktól vett. Most a Rézsek-
ben lakó urak akarják az ország sorsát eldönteni s ők
ugy hívék, a szabad választás kijátszásával. Ez épen
nem volt inyökre s mint válaszaik és magoktartása mu-
tatják, semmi hajlamot sem éreztek pactálni. A többség
Rákóczyhoz hajlott, s midőn a nagyvezér is 1607 elején

*) Eredeti levelek Mike Sándor ur, az erdélyi muzeum-egylet s
K. Papp Miklós birtokában. Minthogy itt s a következő két czikk-
ben sokat használtam fel, lehetlen vala mindeniket külön idézni.

hozzá irt levelében magasztalá erényeit, irván, hogy őtet „Bocskai is úgy tartotta ez országban, mintha ő maga két személy lett volna” és biztosítá az országnak a szabad választást, reményt mentettek. Mindenek fölött Erdély és a Részek kormányzatát akarák kivenni a testamentomos urak kezéből, elválasztani a bécsi béke értelmében visszacsatolandó megyék igazgatásától. Ily célzattal Rákóczy jan. 22-ére Kolosvárra országgyűlést hívott össze, melyen őt meghagyák a kormányzó-ságban, s mellé egy héttagu országtanácsot neveztek ki. Együttal elhatározzák, hogy a temetést azon percztől kezdve, melyen a menet az ország határára ér, ők veszik át. Végül egy futárt Bécsbe, Balassit a portára, Sarmaságit a temetési menet megvizsgálására küldék, a kormányzó pedig négy nap mulva hadfölkelést rendelt el s febr. 8-ára országgyűlést hívott össze.

A fejdelem temetési szertartását Kassán febr. 2-án egy péntek-napon roppant fényvel ülték meg. Más nap elindultak, hogy a tetemetek a végakarát értelmében Fehérvárra kísérik. Sokan csatlakoztam a menet-hez a főurak közül, s azt „nem nagy had, noha igen szép válogatott kopjás sereg, s kék és fekete gyalogvitézek” kísérték. A hír a valónál is nagyobb seregről beszélt, s hogy a két magyarországi versenytársnak minden igyekezetét lehetlenné tegyék, az összegyűlt rendek febr. 11-én Rákóczy Zsigmondot fejdelemmé választák. Hiában menté magát aggkorával, köszvényével, meg kelle hajolnia az ok előtt, mely választását előidezé. A mostani alkalom sok időre zsinórmértékül szolgálhat s ők a szabad választási jogot nem akarják kockáztatni. Csaknem akarata ellenére fölesketék. Ugyanez napon febr. 11-én érkeztek a császári biztosok Kassára, s bár Homonnai akarata szerint a bécsi békében kikötött megyék visszaadásának csak a temetés bevégződése után kellett volna megtörténni, a vár s egymásután a megyék vissza lőnnek bocsátva. Ekkép Homonnai mindkét oldalról elveszté támaszát.

Rákóczy fejdelemmé lévén, erélylyel és eszélylyel mindent elkövetett, hogy székét megszilárdítsa. Bethlen Gábort a Báthori ügynökét elfogatta, s bár utóbb szabadon bocsátá, de a keletkező pártot már csirájában elfojtá. Belgrádba Murád pasa nagyvezérhez levelet irt, melylyel kikérte a porta megerősítését. Huszár Istvánt s utóbb Kornis Boldizsárt a temetési menethez küldé, hogy intsék a főurakat, hogy a feles kíséretet küldjék vissza, kevesed magokkal szivesen fognak látatni. A menetet Huszár Lámpréten febr. 12-én, Kornis Goroszlón febr. 14-én találta. A főurak belátták, hogy ha hadaikat Erdélybe viszik, a polgárháboru végetlen bonyodalmaikt idézik elő, s engedtek. Homonnai a Részekben foglalt állást, Nyáry visszatért a menet nagyrészével, a tetemeket Czoborra és Szécsyre bizván, kik aztán az erdélyi kísérethez csatlakoztak. Az uj menet febr. 18-án Kolosvárra ért, s a fejdelemmel és főurakkal egyesülten folytatta utját Fehérvárra, hol febr. 22-én helyezék el a tetemeket a sirboltba.

Ugyanez napon kapott Fehérvárt athnamét is Rákóczy. A testamentomos urak követei, Dobai és Széplaki, Belgrádban Murád nagyvezértől jan. 15-én Homonnai számára zászlót, botot és athnamet nyertek, mely őt a Bocskai ajánlására („hitele lévén nálunk szavának mint szintén magának életében,” mondja Murád okmánya) „fejdelemmé és királylyá” erősítette meg. Az okmányt s jelvényeket Musztafa kapucsi basa vitte a köve- tekkal együtt, s amaz Temesvárról tudósítá a lugosi bánt Vajda Istvánt, hogy a jelvények „az erdélyi fejdelem” számára nála készen vannak. Rákóczy magára vette a dolgot, minthogy ő valóban már az volt s Kolosvárról febr. 17-éről meghivta a kapucsi basát, hogy siessen. A dolog fejleménye erős zavarokat okozott, Dobai és Széplaki rávették Musztafát, hogy az athnaméből vakarja ki a Homonnai nevést s helyére a Rákóczyét igtassa. Ugy lett s az ily módon meghamisított athnamét febr. 22-én nagy ünnepélylyel vette át. Válasza,

melyet Musztafának kézbesített, Lippa és Jenő visszadását ígerte az esetre, ha a porta többé nem pártolja Homonnait. A nagyvezér, mielőtt erről tudomása lett volna, visszabocsátá Rákóczy s a febr. 11-iki országgyűlés követét, felszólítván amazt, hogy a fejdelemséget adja át Homonnainak, kinek számára nemcsak ő küldött athname-t, hanem Konstantinápolyból is indítottak el egyet. Rákóczy Hatvani Zsigmond által küldé meg válaszát, melyben igényéről épen nem akar lemondani s Erdély szabad választásának fenntartását sürgeti*).

Rákóczy megválasztását Simon moldvai vajdán kívül senki sem ismerte el. Mátyás febr. 22-éről inté, hogy ne futárt hanem követet küldjön hozzá, hogy várja be a császár intézkedését, s midőn ennek folytán Szécsy Tamás érkezett udvarába már mint követ (márcz. 30-áról), tudomásul sem vette a választást. Báthori Gábor egy ideig nem mondott le a reményről s a Részekben toborzott. De midőn márcz. közepén Erdély rendei s utóbb Nyári Pál (márcz. 31-én) intő levelet irtak hozzá, felhagyott toborzásaival. Homonnai ügyét a magyarországi urak s a Részek mozdíták elő. Visszafordulván a temetési menettől, átvette Husztot Bornemisza Josa deáktól s Kővárt Pernyeszi Gábortól. A mint azonban értesült, hogy a neki szánt jelvények ipa kezébe kerültek, Budai István által panaszt emelt a nagyvezérnél, ki a kapucsi basát „iszonyu kinos halállal” végeztette ki. Kárpótlásul a budai basa a defterdártól új jelvényeket küldött neki Ungvárra mint „Magyarország s Erdély” fejedelmének. Nem volt ott, mert a magyarországi fejdelemségről, pártja nézete ellenére, hallani sem akart, mert hitte, hogy az erdélyi választást megváltoztathatja.

Rákóczy márcz. 18-ára Maros-Vásárhelyre gyűlést

*) Mind ezen nevezetes athname fordítása, mind az erre vonatkozó s itt idézett levelek megvannak a Mike Sándor ur gyűjteményében.

hirdetett. Illésházy, ki épen ez napon vitte keresztül török meghatalmazottakkal Érsekújváron a zsitvatoroki béke megerősítését, boszusan szólítá fel őt, hogy egyez- zék ki vejével „mert ha Erdélybe török férkezik, Ma- gyarországnak el kell belőle veszni.” Homonnai Kővár- ból márcz. 17-éről Macskási Ferenczet levelekkel a vá- sárhelyi gyűlésre küldé. Felkérte ipát, hogy részére mondjon le, a rendeket, hogy ne tegyék magokat ellen- tétbe a török és német hatalmak akaratával s ne von- janak hadat a szegény hazára, a székelyeket, hogy sies- senek Szathmárba, hová ő tábort járat. Mindez zajossá tette a gyűlést, azonban Homonnai részére nem volt kedvező a hangulat. Macskásyt a fejdelem tisztességes fogságba tette saját szállásán egy gyékényszövő asz- szonynál, hol „megtanulá a gyékényszövést,” miért az- tán Homonnai is „ígyen vendégelt az kűvári veres bor- ral” néhány erdélyi urat. A rendek azonban, miután megszavazták az adót, Magyarországba követséget küld- tek, a nagyvezérhez Balassi Ferenczet s a két oláh vaj- dához Szilvási Boldizsárt utnak indíták, zúgolódva szét- oszlottak. Alig hagyák el azonban ezek Vásárhelyt, midőn egy török követ érkezett ide, követelve Rákó- czytól, hogy székét adja át Homonnainak. Az öreg beteges fejdelem nyugodtan maradt – be akarta várni követei visszatértét, sőt, hogy ezeknek útját egyengesse, Szuhay Gáspár által vejével is alkudozni kezdett.

A következőképen igazolta, hogy Rákóczyt a Bécsből, Kassáról, Homonnaitól s a portáról jött fenyegetések nem rettenték el. Látnia kellett, hogy itt egy természet- ellenes szövetkezés van, mely önkényt fel fog bomolni, hogy a porta s a kassai urak a felső-magyarországi fej- delemség s ezek és Homonnai a Részek kérdésében fog- nak meghasonlásba jőni. A porta a Bocskai által birt egész terület épen tartását, Illésházy pártja ellenben még a Részeknek is megcsönkítésát czélozta. S csak- ugyan a felső-magyarországi urak kassai gyűlése márcz. 25-én megtiltá a hajduknak a táborba szállást, s felszó-

litá Bocskai Miklóst, hogy Szathmárt haladéktalanul adja át. Egyszersmind megbizák Thurzó Györgyöt, hogy Homonnaival egyenlitse ki a függő kérdéseket. Miután ez egy Rozgonyban tartott értekezletben megtörtént, apr. 20-án Szuhay Gáspár által újra irtak és izentek Rákóczynak: Homonnai számára a bot és zászló Egerben van, de addig nem veszi át, míg Thurzó György meg nem járja Bécset. Igyekezzenek addig vejjével kiegyezni. Ez volt a pártnak utolsó erélyesebb szorgalmazása, s midőn utóbb a nagyvezér meginté Homonnait, hogy Erdélybe serget vinni nem merjen, ez máj. 31-éről Nagy-Bányáról irt ipának „hogy előbbi, minden engedelmességre szoktatott fiát tekintse benne” és hozzá mehetés végett menedéklevelet kér tőle. S csakugyan Rákóczy – ki Fehérvárra máj. közepére érkezett vissza, – hajlandó volt erre, s a kiegyezés még a nyár folytán létrejött.

Ezalatt Rákóczy Sennyei Pongráczot Bécsbe, s Veres Dávidot és Weiss Mihályt a portára küldé, mindkét helyen megerősítését sürgetvén, sőt ez utóbbitól Világost és még egy pár várat visszakövetelvén. Azután jun. 10-én Kolosvárt országgyűlést tartott, mely eltörölte a jus ligatumot, kitiltá – néhány kath. főúr tiltakozása daczára – a jezsuitákat, Homonnaitól Husztot és Kővárt visszakövetelte, Pernyeszit nótázta, elrendelé, hogy a fejdelem hópénzes szolgákat tartson, s a szabad hajdukat kiharancsolta az országból. A gyűlés határozottan Rákóczy céljai szerént alkotta articulusait, de követői még mindig nem voltak képesek kedvező eredményt előidézni. A prágai udvarnál Sennyei Pongrácz kedvező választ nyert ugyan, de miután Rudolf és Mátyás közt a viszály már is kiütésig érlelődött, ennek nem volt gyakorlati eredménye. Weiss és Veres is visszatértek a portáról, s nemcsak hogy a kért várakat nem nyerték vissza, hanem azon hirt hozák, hogy a szultán Lippát és Jenőt is követeli.

Báthori Gábor mind ez ideig csak szemlélője volt a

dolgoknak. Az erdélyi rendek Sarmasági által küldött levelére, melylyel a márcziusi gyűlés visszalépésre szólítá fel, elégnek tartotta annyit írni (márcz. 28.), hogy a rendeknek nem szűnik meg élete fogytáig szolgálni. De alig, hogy „sok követek s levelek járása után” Rákóczy és veje Fehérvártt találkoztak s kiegyeztek, újra feleleveníté igényeit. De Homonnai bukásán okulva, más utat választott. Kétségtelenül Bethlen Gábor, ki Hunyadvárától megfosztatván, Ecseden nála vonta meg magát s Imrefi János tanácsolták. Ő czélul tűzte ki, hogy Rákóczyt lemondásra bírja. s hogy az erdélyieket részére nyerje. Ily czállal küldte Imrefit Erdélybe, ki Rákóczynak gazdag uradalmakat ígért, s a rendek közül is többekkel titkos érintkezésbe tette magát. Valóban az öreg megunta a mozgalmas életet, a bizonytalan kimenetelű küzdelmet s nem volt idegen az alkudozástól, midőn egy nem várt esemény lemondási szándékában megerősíté. Ez volt a hajduk zavargása.

A hajduk még mindig együtt voltak, s várták, hogy a bécsi békének őket illető pontja teljesedésbe vétessék. De Rudolf az egész békét el akarta vetni, s Rákóczyval is azért békélt ki, hogy ezt tehesse. Ide czélzott azzal is, hogy a zsitvatoroki béke pontjai teljesítését halasztá, s midőn ezek miatt a közte és Mátyás közt fennforgó viszály naponként erősbült, a budai basa a portáról kapott intés következtében elhatározá felhasználni a kedvező alkalmat. Legelőbb is a hajdukapitányokkal tette magát érintkezésbe, ezekkel főzte ki a tervet, és oct. utolján törökök és hajduk Debreczenben gyűlést tartottak s elhatározák, hogy táborba szállnak és királyt fognak választani. „Azt immár – írá Báthori e hó utolsó napjáról – eszünkbe vöttük, hogy tutorok vagyon, kitől rendeletek vagyon.” De bár a felső-magyarországi biztosok Dóczy és Forgács s maga Mátyás is ezek ellenére megtették a szükséges előkészületeket, a megyéket s magát Báthori Gábort is táborba szólíták, a mozgalom mind félelmesebb alakot öltött. A hajduk száma

naponként növekedett s a fegyelmezetlen csapatok Szikszóig nyomultak, rabolva és pusztítva s elfoglalva a helységeket, melyek utjokban estek.

Ily viszonyok közt a biztosok alkudozni próbáltak velök. Bornemisziát és Kékedit küldék hozzájuk, de süket nélkül. Ugyanakkor Rudolf is próbát tett megnyerésekre, s Rákóczy Lajost bocsátá hozzájuk. Ez sem ért célzt, s miután Báthori az egri basától megintetve, minden komolyabb lépéstől visszatartá magát, a támadás terjedésének semmi sem állt utában. Ekkor a felsőmagyarországi urak s Rákóczy közösen küldöttek biztosokat hozzájuk: amazok Homonnait, ezek Sarmaságit. A találkozás Ináncson a Hernád mellett, egy török biztos jelenlétében ment véghez s azzal végződött, hogy a biztosok s a hajdukapitányok 1608. jan. 1-én kezdődő, s ötven napra terjedő fegyverszünetet kötöttek.

Ez időköz alatt mind Homonnai mind Báthori a hajduk kapitányaival alkudozni kezdettek. Az első megnyerte Géczi Andrást és ez követeket küldött a portára, hogy ott Homonnainak újra jelvényeket szerezzenek. Báthori azonban biztosa Imrefi által a nagy többséget a maga részére hódította, s azzal egyességet hozott létre. Ugyanazon idő alatt ért véget annak Rákóczyval kezdett alkudozása. Az öreg Szádvár és Sáros várakért le fog mondani a fejdelemségről. Most már Báthori nem is titkolta összeköttetését a hajdukkal, s midőn a magyarországi biztosok egyenesen őt hívták fel, hogy a hadat leszállítsa, ez a követeket bizonytalan ígéretekkel bocsátotta el. A hadleszállítás ideje még nem jött el, s e seregnek két irányban kelle nyomást gyakorolni: megvalósítani azon szövötkézést, mely a magyarországi s az osztrák rendek közt Pozsonyban 1608. febr. 2-án létre jött oly végczállal, hogy a koronát a Rudolf fejéről a Mátyáséra szállítsák, s lehetlenné tenni, hogy Erdélyben más fejdelem választassék mint Báthori Gábor.

Mindkét cél még ez évben el lett érve, az első később, de még a nyár folytán, az utóbbi nem sokkal

utóbb. Rákóczy márcz. 3-ára országgyűlést hirdetett Kolosvárra, melyre a Báthori biztosai is eljöttek. A fejedelem 5-én lemondott s 7-én családjával együtt elutazott. Ez napon a rendek Báthori Gábort fejdelemmé választák, s tüstént propositiók vagy hitlevél készítéséhez fogtak, melyben a szabad vallásgyakorlatot s fejdelemválasztás fenntartását, az ország rendei s a székelység kiváltságainak megőrzését, a hajduk megfélemezését kötték ki. A feltételeket ünnepélyes követség vitte Ecsedre, s Báthori márcz. 14-én elfogadta. Ezután maga is Kolosvárra sietett s márcz. 28-án a hitlevélre s a hozott és hozandó törvények megtartására megesküdött. A hajduk erre, apr. 19-én, leszálltak, de soraik közül hat ezer azon sereghez csatlakozott, melyet Mátyás a pozsonyi frigylevél és határozatok ellen tiltakozó bátyja megtámadására Prága felé vezetett.

III.

A Kolosvárt összegyűlt rendek, miután megszavazták az adót s elrendelék, hogy a fejedelem az illető helyekre követeket küldjön, apr. 3-án eloszlottak. A fejedelmi tanács elnökévé Imrefi lett. A korlátnokságról az öreg Petki János lemondott, s helyét Kendi István, a lefejezett Sándor fia, nyerte el. A székelyek kapitányává a titkon még mindig németes érzelmű Kornis Boldizsár lett. A fejedelem máj. 13-án Fehérvárra indult, s első lépései arra voltak irányozva, hogy a kül-udvarokkal elismertesse fejdelemségét. Legelőbb innen Imrefi vezérlete alatt küldött követséget Radul vajdához, hogy vagy biztos békét kössenek vele, vagy, ha erre nincs kilátás, nevében hadat izenjenek neki. De Radulnak nem volt kedve háboruba elegendni, s máj. utolsó napján bojárjaival frigyvet esküdött. A fejedelem ezalatt körutra ment a szászok közé s jul. 9-én Brassóba érkezett. Innen Bethlen Gábort a portára küldé, hogy a

szultántól számára athnamet nyerjen ki. Visszaérkezve fővárosába vette a hirt, hogy moldvai követe Piskoti Balázs a vajdától s bojárjaitól frigylevelet kapott, melylyel ezek évenként 8,000 frt. fizetésére kötelezték magukat. Ezidőben egy másik követsége is sikerrel járt. Imrefi és Kornis aug. 20-án Kassán Mátyás biztosaival Illésházyval, Hoffmannal, Vizkeletivel s Daróczival egyességet hoztak létre: Báthori, Mátyás és Magyarország ellen semmibe sem fog kezdeni, Erdélyt s Réseit nem idegeníti el a magyar koronától, de visszakapja Nagy-Bányát, Mátyást minden hadjáratában – a török ellen intézettnek kivételével – segíteni fogja. S e pontokra sept. 22-én a fejedelem és rendek megesküdték, míg azokat a pozsonyi ez évi gyűlés, (mely Mátyást királylyá, Illésházyt nádorrá választá s a koronázás előtti törvényeket hozá) a törvénycikkek közé igatá. Késő őszszel Bethlen Gábor is visszatért a portáról magával hozva az athnamét, melyet a vele jött kapucsi basa nov. 29-én Szász-Sebesen kézbesített a beigtató bottal s zászlóval együtt Báthorinak. A szultáni levél a szokásos pontok felett, elengedé a 10,000 arany adót három évre, de kiköté, hogy jövőre a fejedelmek a szultán megegyezése nélkül ne házasodhassanak. Bizonyynal Báthori Zsigmond szerencsétlen házassága szolgált e szokatlan kívánathoz alapul.

Az év lejárta előtt ily módon Báthori szomszédaival helyreállitá a jó viszonyt, s a farsangot zajos multságok közt tölté el. Élvhajhászatán azonban a szigoru erkölcsűek megbotránkoztak; mindenek fölött rossz szemmel nézték mértékletlen boritalát s szerelmi kalandjait, melyek közt legbotrányosabbnak tarták az Imrefinével üzőttet, mert ez asszonynak férje a fejedelmi tanácsnak elnöke s a legbefolyásosabb udvaronc volt. Mindamellett az átalános hangulat épen nem volt ellenséges irányu: hisz a fejedelem annyi zaklatás után végre megszilárditá a békét.

Az 1609. apr. 26-ára Kolosvárra hirdetett ország-

gyűlést azon okból, mert a jus ligatum felbontása miatt sok viszály származott, elrendelé, hogy ideiglenesen még maradjon meg a régi állapot. Azután Kendi István meg lón erősítve Szamosujvár birtokában, melyre donatiót a fejdelemtől nyert s végül a fejdelmet felséges czimmal ruházta fel. Ősz elején a felső-magyarországi ügyek újra előtérbe tolultak, melyeknek tárgyalásával – miután a kassai egyezkedés csak az elveket állította fel – Mágocsy Ferencz, odavaló főkapitány volt megbizva. Ez uraknak célja volt Magyarország és Erdély közt szorosabb viszonyt hozni létre s arra célzott Daróczi küldetése, ki Mátyás részéről is megvitte neki a fenséges czimet s felhivta, hogy a pozsonyi országgyűlésre főkövetet küldjön. E főkövet Bethlen Gábor volt, ki csak új év után tért vissza.

A fejdelem 1610 telét ujjalag a szászok közt tölté. Márcz. 25-ére Beszterczére országgyűlést hirdetett, melyre maga is korán elindult. Ez időben már nem élt nejével Horváth Zsófiával, egy „nagy kövér asszony-nyal,” kiben semmi szeretetre méltóság sem volt. Annyival szabadabbnak érezte magát s utjában „az időt, imideamoda, hova hívták vendégséggel töltötte.” A többi közt betért Radnotra, mely a Kornis Boldizsaré s melyet nem rég zászlós uradalommá tett. A látogatás végzeteljes volt. Kornis neje – bár három gyermek anyja – még mindig szép asszony volt. „Mondják – írja Mikó – hogy a fejdelem felgerjedett mint ifju ember a szép asszonyokra.” Mind ez csak gyanu volt, azonban elegendő, hogy az elbusult férj boszuját felébreszsze. Egy összeküvés élére állt, melynek célja a fejdelem meggyilkolása volt.

De valóban akkor kezdődött-e ez összeesküvés, s csak pár nap alatt fejlődött oly rettenetessé? Kevéssé valószínű. A magán boszu ugy látszik, kevés szerepet játszott s az egész politikai és vallásos okokkal függött össze. Az egész catholicus színezetű volt s kapcsolatban volt némely magyarországi tervekkel, melyek kitaró

szívóssággal vissza akarták hozni Erdélyt a magyar korona alá. Épen azok kiket Báthori csak pár hét előtt is újabb és jelentékeny kegyekkel halmazott, Kornis Boldizsár a székelyek generalisa, s Kendi István a korlátnok, mindketten tanácsurak, kezdeményezék. Csakhamar megnyertek más főurakat, Kornis Györgyöt, Sennyei Pongráczot, Sármarágit, Kolosvárit a közvádlót, s több másokat a főurak közül.

Az összeesküvők terve volt utközben meggyilkolni a fejedelmet. E czélból meghívták Szamos-Ujvárra s midőn nem tért be, Széken akarták leölni. Előre elkészítettek mindent, s Báthori katonáit tőle távol szállásolták el. Kendi lovászmesterét Török Jánost éjjel sürgős közlendők színe alatt a fejedelem szállására küldé, hogy ott ezt leszurja. Törökben hiányzott a bátorság s a kivitel pontjánál térden állva kért kegyelmet. A megdöbönt Báthori összehívta embereit s várta, hogy megtámadtassék. De nem támadtatott meg. A rozszat sejtő czinkosok megszaladtak: Kendi elérte Szamos-ujvárt, a két Kornist utolérték a fejedelem emberei, s Györgyöt leteríték, Boldizsárt megsebesítették s elfogták. Most a fejedelem Beszterczére Bethlenhez megbizatast küldött, hogy tudja ki. ha nincsenek-e a rendek is egyetértésben az összeesküdtekkal? Bethlen egy pár gyanust rögtön elfogott, de csakhamar meggyőződött, hogy a rendek közt nincsenek pártolói a merénynek s erről Báthorinak hirt adott.

Kornis Boldizsárt fogva Beszterszére hurczolák. Itt ő vallomásokat tett s ezek alapján Kolosvári a közvádló rögtön elfogott és harmad napra felakasztatott. A többi összeesküdtek, Kendi, Kornis Zsigmond, Sennyei, Sármasági s mások – többi közt a jezsuiták is – menekültek. Az országgyűlés ezeket fő- és jószágvesztésre ítélte. Minthogy pedig a rendek úgy tapasztalták, hogy a cath. papok is „e practicába misceálták magukat, és alattomban azt foveálták,” megújíták az 1588-iki megyesi határozatokat, mely kitiltá a jezsuitákat, eltörlé

a szerzetes rendek klastromait, s collegiumait, de a főuraknak megengedé, hogy cath. lelkészeket tarthassanak. De a cath. patronusoktól visszakövetelé az erőszakkal elfoglalt templomokat. Továbbá czikket alkotott a szombatosok vagy zsidók ellen is, kiket a közelebb tartandó gyűlésre, ha addig meg nem térnének, megidézett. Az adót tiz forintban állapíták meg. A fejedelmet pedig felhatalmazák a Magyarországgal kezdett alkudozások befejezésére. A gyűlés apr. 3-án oszlott el.

Ez események rossz hatással voltak a magyarországi alkudozásokra, minthogy a menekültek többeket a főurak közül megnyertek, s most még inkább mint azelőtt azon igyekeztek ezek, hogy Erdélyt a Mátyás igazgatása alatt álló államszövetségbe bevonják. Mindamellett azt nem lehetett mellőzni, mert az alkudozási határidő ki volt tűzve. A fejedelem jun. 4-én indult el Kolosvárról s ment nagy és fényes kísérettel Tasnádra. Thurzó György a nádor hasonlóan nagy csapattal jun. 6-án érkezett Szathmárra. Abban egyeztek meg, hogy jun. 8-án a király-daróczi mezőn személyesen találkozzanak.

Találkoztak. Összejövetelök hideg, kimért, bensőség nélküli volt. Mindenik ügyelt, nehogy valamivel önkénytelenül is elismerje a másik elsőségét. Egyezkedésök két óráig tartott, de semmi eredményre sem vezetett. A fejedelem az összeesküdt erdélyiek kiadatását kívánta, a nádor pedig a kassai egyezkedésnek azon pontját, hogy Báthori Mátyást mindenki ellen tartozott segitni, kivéve a törököt, oda kívánta módosítani, hogy még a török ellen is. S itt nem jöhettek össze. Bármily csillogó volt is az eszme, hogy Erdély s utóbb a két Oláhország is csatlakozzék a keleti államszövetséghez, hasonló igyekezetért sokkal többet szenvedett a közel multban, hogysen kedve lett volna újra megpróbálni. Mindkét fél ingerülten hagyta el a daróczi mezőt, s vezette haza kíséretét.

Báthori Kolosvárra ment, hol jul. 4-én fejét vétette Kornis Boldizsárnak. Ugyanekkor s e városban talál-

kozott a két oláh vajda követeivel, kikkel való viszonya nagy mértékben lazult volt, annyira, hogy Radult csak nem rég is haddal akarta megtámadni. De ezuttal sietett velök kiegyezni, mert Magyarország részéről fenyegetett haddal. S csakugyan nemsokára hirt vett, hogy a nádor Tokajnál táborba szállott. S most ő is had fölkelést rendelt el: a hét oláh vajdától segéd csapatokat s a szászoktól kölcsön pénzt és kocsikat kért. Az elsők késlekedtek, az utóbbiak a gunyolódásig csekélységet adtak. Cserben hagyatását ezuttal nem boszulhatta meg, mert a felső-magyarországiak Kassán aug. 4-én valóban elhatározzák a nádor ösztönzésére Báthori megtámadását, hozzá fogtak a készülődésekhez, a hajduk tenyleg meg is kezdék rablásaikat, fosztogatásaikat.

Báthori is folytatta készülődéseit. Az alatt Imrefi egy hat tagból álló követséggel Kassára „szaladt,” hogy ott ha lehet, a nádorral kiegyenlítse a dolgot. Ura akaratán túl menve hozta létre aug. 15-én a kiegyezést, mely megengedi, hogy Báthori, Mátyást a török ellen ne segítse, szabályozá a hajduk ügyét s némely magánosak sérelmeit, s mindkét fél kötelességévé tette a kiegyezésnek törvénybe igtatását. Báthorinak nem tett ezzel kedves szolgálatot, s hazatérte után öt napig nem bocsátá magához. Mindamellet Erdély rendei elfogadják a kiegyezést s azt sept. 29-én törvénybe is igtatták. S most a rendek Pécsy Simont és Erdélyi Istvánt Bécsbe küldék, hogy azt ott is ratificaltassák. Mátyás oct. 29-én fogadta őket – de bár Pécsy hosszas szónoklattal emlegette a béke szükségét, a kormány nem erősítette meg, nyilván kijelentvén, hogy azért, mert a mit kíván, t. i. hogy Báthori a török ellen is ad segílyt, nincs a pontok közt.

S valóban e kiegyezést néhány felső-magyarországi ur ellenzette. Ezek Kendivel állottak kapcsolatban, kik körül Homonnai György – bár az 1609-ben elhalt Bálintot sem becsületesség sem tehetség dolgában nem érte föl – maga is sovárgott a fejdelemség után. Kendi

is erre törekedett. Céljaikat azonban egyelőre nem árulak el, s előlegesen csak Báthori megbuktatására szövetkeztek. Kendi beütésre egyengette az utat. A lengyeleket maga nyerte meg, a moldvai és oláhországi vajdákhoz Kornis Zsigmondot és Sarmaságit küldte, Erdélybe is irt leveleket az erdélyi főurakhoz. De itt siker nélkül. Leveleit a főurak eltépték vagy a fejedelem kezébe adták, egy kéme elfogatott s felakasztatott. Végre Sarmasági is bejött Erdélybe s felfedezte Kendi terveit: véletlenül megrohanni s megbuktatni Báthorit.

Most már tisztán állott a dolog. A fejedelemnek, mint utóbb mondá, biztos adatai voltak, hogy némelyek a szászok közül, főként a szebeniek egyetértenek a bujdosókkal, segílyt is ígértek nekik, hogy Mátyás és a lengyelek titkon segítik őket, s hogy a két oláh vajda, főként Radul, már meg vannak nyerve. A veszély nem volt közönséges s Báthori mindenekelőtt a támadást akarta megelőzni. Idő azonban a halasztásra nem volt, s ezért gyors cselekvésre határozta magát. Rögtön hadfölkelést irt ki s dec. 17-ére Szebenbe országgyűlést hirdetett. De tervét titokban tartotta s Imrefin és egy pár meghitt emberén kívül senkinek sejtelve sem volt arról. Így érkezett dec. 11-én Szeben alá fényes kísérettel, a fölnyilt várkaput elfoglalta, s hadait beszállítá. Harmad nap mulva magához vette a vár kulcsait. Dec. 17-én a megnyilt országgyűlés fejedelmi székelynek nyilvánítá a várost s ennek jószágait elkobozta. Féktelen hadaival azalatt a fejedelem felprédáltatta azt, s a zsákmánylók itt, mint Mikó írja, egyebek közt régi nagy uraknak a háboru alkalmával ide rejtett s utóbb is visszatartott kincseire akadtak.

Báthori hadaival, melynek nevezetes részét hajduság tette, dec. 26-án elhagyta Szebent, a Barczaságra ment. Brassóban egy napot töltött, s hogy e várost is nem foglalta el mint Szebent, Weiss Mihály előrelátásának köszönheték, mert e férfiu tetemes összeget fizetett neki hadi kölcségül. Ezalatt a bevágott szoros-utakat eltisz-

tittatá, hatezer embert mint előcsapatot előre küldött s 1611. jan. 1-ső napján oláh földre lépett maga is. Havasalföldre meghódítása ezalatt végbement. A meglepett Radul összehalmazott kincse egyrészével s néhány bojárjaival menekült ugyan, de anyja s kincsének nagy része a Báthori kezébe esett, ki négy nap alatt Tirgovistba ért, s Keresztesi András lugosi bánt fényes kísérettel nyomon a portára inditá, hogy ott hadjáratát igazolja, előkészitse az utat Moldva megtámadtatására s egy Lengyelország ellen intézendő hadjáratra.

Ezalatt Radul Moldvába, s onnan Lengyelországon át Mátyás udvarába szaladt, a szebeniek pedig Forgács Zsigmond felső-magyarországi kapitánytól kértek segílyt. Ezek által megnyeretvén a budai s temesvári basák, kik Oláhország megtámadásában sérelmet láttak, hadat küldtek a hajduk birtokai ellen. A csel sikerült, mert az Oláhországban levő hajduk, birtokaik megtámadtatásának hírére visszatértek. De maga Báthori is, miután a porta Ibrahim csausz által eltiltá a Moldva ellen indítandó hadjáratot, s Oláhország vajdájává nem az ő jelöltjét, hanem Michne Radult nevezte ki, boszusan tiltakozást küldvén a portára, visszatért. De az új vajda elfogadására némi hadakkal hátra hagyá Bethlen Gábort. Maga pedig erdélyi és oláhországi vajdának czimezé magát ezután, és hazaérvén, Szebenben apr. 23-án országgyűlést tartott, melyen a hadjárat tovább folytathatása végett adót és hadfölkelést szavaztatott meg; a maj. 10-iki medgyesi részgyűlésben pedig a szász papokat (a beszterczeiek s kőhalomszékiek kivételével) felségárulással vádolván, dézmajövedelmök háromnegyed részétől megfosztá.

S valóban szükség is vala rá. Mert Radul, Mátyástól visszatérvén, zsoldosokat fogadott, megtámadta Michnét, a maroknyi erdélyi segédcsapatot szétverte s a mily gyorsan elveszté, oly gyorsan visszafoglalta országát. S nyomon a kölcsön visszaadására gondolt. Mátyással, a magyarországi urakkal s az erdélyi bujdosók-

kal egyetértett a Báthori megbuktatására, s most Weiss Mihály tekintélyes brassai polgárral, mint a ki e város ügyeinek élén állott, hasonló czélból szövetkezett. Ugy volt elkészítve a terv, hogy alólról Sorbán Radul a brassaiakkal egyetértve támadjon, felyülről a magyarországi urak s erdélyi zendülők üssenek be.

De mialatt ellenségei készültek Báthori sem pihent. Összegyűjté az erdélyi hadakat, felültette az hajdukat, s jelesül ez utóbbiakat Nagy András vezérlete alatt előre küldé a Barczaságba, mely oda jun. 11-én érkezett meg, oly feladattal, hogy Brassót kerítse kézre. De Nagy a város kapuit zárva találta, s a tanács pár nap mulva módot talált benne megvesztegetni ötét, melynek következtében hadait a székely földön át – nehogy a Fogarasföldre felől jövő Báthorival találkozzék – visszavezette.

Ez árulás nagycsorbát ejtett ugyan Báthori tervén, de azzal ez nem hagyott fel. Jun. 19-én hadával a Barczaságra érkezett, de a brassaiak nem bocsátották a városba. Mielőtt ezért a város ellen támadást intézhetett volna, kémei hirül hozák, hogy Sorbán Radul Rukarnál táborozik. Most Báthori az utszorosok elfoglalására csapatokat küldött – de Radul nem azon az uton jött. Felyül a szorosokon járatlan helyeken „mikoron és honnan remélni sem tudták” átszállt a havasokon s jul. 7-ike éjjelét már erdélyi földön tölté. Másnap előrsi csatározása volt egy ellene küldött csapattal, s most Báthori Brassó elfoglalására sietett. Radul megelőzte. Jul. 9-én délután volt a döntő ütközet. A szerencse eleinte Báthorinak kedvezett, de midőn Radulnak egy a brassai papirmalom mögé rejtett hada is előnyomult, a fejdelem hada teljesen semmivé tétetett. Maga is csak futással menté meg életét, de Imrefi a fejedelmi tanács elnöke; s a mezei hadak generalisa „ki minden bajnak okozója volt” az öreg Ráczy György, Varkocs György zászlós urak s sokan a főurak és előkelő ifjak közül a csatateren maradtak. Az oláh hadak rabolva, dulva oszlottak szét a szomszédszékerekre.

Báthori a csatatérről Weyrauch kőhalmi királybíróhoz ment, ki saját hat lován küldé Szebenbe. Innen rögtön hadfölkelést irt ki, a tatár khánhoz, egri, temesvári, budai basákhhoz segélyért küldött, melyeket el volt tökéelve ama erős várban bevárni. Szüksége is vala ez intézkedésekre, mert ha bár ez alatt a török hadak Oláhországot visszafoglalták, Michne Radult székébe visszauttették és ily módon Sorbán Radulnak lehetlenné tették, hogy onnan segélyt kapjon, de Magyarország felől nagyobb veszély fenyegette. Ugyan is tavasz dereka óta itt is készültek a hadra, melynek vezéreivé Forgács Zsigmond, Homonnai György és Czobor Mihály lettek kinevezve, s mely, miután Mátyás kiadta a támadás okait, meg is indult jun. 29-én. Minthogy Forgácsnak egy Várad felé küldött csapata szétveretett, Mármaros felé vette utjat. Nagy András, Báthori kapitánya, a mint Erdélyből visszatért, tizezer emberével hozzá csatlakozott jul. 6-án. Vele volt néhány erdélyi bujdosó, több magyarországi főúr, köztük Homonnai György, ki a fejedelemségre vágyott s a már koros Rákóczy Lajos a Zsigmond unokatestvére, kinek Básta idejében tett pusztításaira rémülettel emlékezett Erdély. Kolosvár feladta magát jul. 23-án s nem sokkal utóbb Fehérvár. De a Déván tartózkodó Bethlent hasztalan hívta átállásra, ez maga is török segély után nézett. Így érkezett Forgács táborával Szeben alá, csatlakozott itt Rádullal, a hozzá érkezett Kendivel s fogta az e városban levő Báthorit és magyar hadait ostrom alá.

Az ostrom rosszul volt vezetve és lassan haladt. Ez alatt a fejedelem újra megsarczolá Szebent, s Nagy Andrást pazdag ígérekkel visszapártolásra birta, ki nyomon el is hagyá a Forgács táborát. S a magyarországi vezér hiában tett próbát, hogy a székelyeket megnyerje, ezek Báthori mellé gyűltek táborba, hiába hirdetett Medgyesre aug. 25-ére országgyűlést, ide senki sem jött el, hiában szólítá fel Báthorit, hogy mondjon le székéről, ez megtagadta. Tapasztalnia kelle, hogy vállalata

népszerűtlen, hogy nem boldogul. S csak hamar hirt vett, hogy Nagy András a hajdusággal északról, Bethlen török hadakkal nyugatról, Omer bosnya basa délről hoznak segílyt Báthorinak. Ennek következtében fölmenté Szebent az ostrom alól s az egyetlen uton, mely még szabad volt, kelet felé kiindult az országból. Dulva, rabolva haladt át a székelyföldön. Nehány nagyságos Brassóba zárkozott, de Forgács és Rádul ágyuikat hátrahagyva, üldözve a magyar hadaktól, gyalázzal tétézve hagyták el az országot, melyet oly igazságtalan támadás színhelyévé tettek, Utjokban volt a Nemesis – éhséggel, nyomorral küzdre, két hónapi barangolás után „lómájon hizva” értek haza Kassára.

Báthori most, miután „a török hadakat az országból kibeszélte” s hadaival Brassó külvárosáig száguldott, visszatért Szebenbe, s e várost újra megsarczoló. Azután a Kolosvárt oct. 10-én tartott országgyűlésen a rendekkel új hadfölkelést fogadtatott el, az adót, hogy a portai költség kikerüljön 12 fítra emeltette, s Géczy (vagy mint maga írta magát Gyiczy) Andrást a portára küldé. Maga oct. 22-én minden hadával a Körösmentén elindult, a Részekbe, hol ez ideig mindig dult a hajduk s magyar urak közt a háboru. Thurzó nádor is akarta a hadat folytatni, de a felső-magyarországi urak megelégedtek a Forgács kudarczával s ellent mondtak. Így újra alkudozás kezdődött Tokajban s hosszas vitatkozás után dec. derekán létre is jött nagy részben a kassai alapon, a kiegyezés. Legelőbb Báthori s a vele levő urak és nemesek fogadták el Váradon, s azután Tokajban dec. 27-én a nádor és felső-magyarországi urak, igérvén egyszersmind, hogy annak törvénybe ígtatását is kieszközlik.

Jan. elején 1612-ben Báthori visszabocsátá hadait a Részekből s e hó 29-én maga is Kolosvárra érkezett. Már ekkorra elment parancsa a székelyek közé, hogy fölkeljenek s maga is nyomon a Barcaságra indult. Itt Brassó s a többi várak Weiss Mihály vezetése alatt

nyílt lázadásban voltak, s menhelyet adtak a magyarországi támadókkal s erdélyi pártutókkal egyetértő uraknak. Hadjárata febr. derekán vette kezdetét. Feketehalom, Rozsnyó ostrommal lőnek bevéve, Töröcsvár feladta magát (feladóit Weiss kivégeztette) utána a többi helyek, melyeknek ostroma a fejdelem eltávozása után is tartott. Brassón kívül az egész Barcaság Báthori kezébe esett, ki máj. 15-én Szebenbe országgyűlést hívott össze.

A mult évi utolsó gyűlésen Báthori a lázadók ellen semmi intézkedést sem tett. Forgács kudarcza s a tokaji fegyverszünet után azt hitte, hogy Brassóval is kiegyezhet. Sem felhívása sem fegyvere nem vezetett célhoz. Weiss annyi időt kért, míg emberei a portáról és Mátyástól visszatérnek s azután tisztességes feltételek alatt meghódolást ígért, mert ő és a főurak, kik vele együtt be voltak kerítve, ezektől vártak segítyt: új fejdelmet a legjobb esetben, s pártfogolást, a legroszabban. Bár hogyan sodortattak is a forradalomba, elvitázhatlan tény, hogy lázadók voltak. Ügyöket ilyennek tekinté a máj. 15-iki gyűlés is, s míg azoknak, kik megtértek kegyelmet kért és nyert „a contumaxokat, az elfutakat, az ő felsége ellen rugodozókat,” számszerént 42-öt (ezek közt volt az azelőtt kivégezett négy ur) nótázta. Ezeknek jószágait a fejdelem nyomon le is foglaltatta. Ugyane gyűlés pünkösdig Brassónak a megtérésre időt engedett, s Báthorit a haza atyja czimével ruházta fel.

De a brassaiak már ekkor közelebb állottak céljokhoz, hogysem meghódoltak volna. Géczi András a korábbi hajdu kapitány, Mágócsi Ferencz alumnusa, Homonnainak Bocskai halála után agense a portán, szerencsefi, kit Magyarországból gyilkosságért kergettek el, s ki Báthorinál pártfogoltatást talált és 1612 őszén a diadal-jelvényekkel, tetemes pénzzel és ajándékokkal a portára küldetett, a Brassóba bezárt urak és Weiss által a lázadás ügyének meg lett nyerve. Maga akart fejdelemmé lenni s Weisst korlátnokának szemelte ki. Cél-

jainak pedig a portai viszonyok kedvezők voltak. A zsitvatoroki békének ünnepélyes okmányát itt meghamisították, s annak 6-ik pontjából azon czikket, mely a bécsi békét megerősíté, kihagyák. E pontra pedig Mátyás sokat alapított, jelesül azt vitatta, hogy e béke alapján neki Erdélyhez kétségtelen jogai vannak, tekintet nélkül, hogy egy pótokmány ez ország önállóságát elismeré. De a porta mind nem ismerte el s ha bár utóbb a zsitvatoroki békéről hamisítatlan példányt állított is ki, Mátyást figyelmeztette, hogy az erdélyi viszonyokba ne elegendjék. Így állottak a dolgok, midőn Báthori tokaji kiegyezése előtt azon ajánlatot tette a portán, hogy ha az oláh vajdák parancsa alá rendeltetnek, a magyarországi basák kellőleg segítik s pénzzel elláttatik, visszaállítja Bocskai idejét s Magyarországot Pozsonyig elfoglalja. A diván komolyan kezdte tárgyalni a dolgot, de Starzer császári agens meghiusítá azt. S mi Báthorira rosszabb volt, ekkor lépett fel ellene Géczi is. Terjedelmes 19. pontból álló vád és kérélet nyújtott be, melyet a Brassóba zárt urak mint Erdély három nemzete irtak alá, s melyben Jenő és Lippa át nem adásával, adó nem fizetéssel, hódolt helységek elfoglalásával vádolják, s melyek ellenében ők mindezek teljesítésére kötelezik maguk it s fejdelemül Géczit kéri. Ilyen volt ez urak hazafisága. Nyertek. Mohammed a herélt Starzer által megvesztegettetvén, máj. 12-én ennek irásban kötelezte magát, hogy Báthorit meg fogja öletni. A szultán Géczi számára athnamét állított ki, hogy a rendek maguknak új fejdelmet válaszzanak, Géczi pedig 1612. máj. 15-én kiállított okmányával kötelezte magát Jenő és Lippa visszaadására, az adónak 15,000 aranyra emelésére s testvérének Péternek kezesül ott hagyására. S most Mehemet agával a Márkházy Pál fiával (ki a jelvényeket hozta magával) visszaindult.

Géczi a nyert eredmények hírével egy csauszt küldött előre, ki jun. elején ért Brassóba. Épen ekkor voltak ott az országgyűlés követei, kik utolsó felszólalást hoz-

tak a béke megkötésére. Jun. 7-én jöttek a városba s a nagy templomban népgyűlést tartottak. Gunynyal fogadták őket, minden méltányos kívánatra tagadó választ adtak s két nap múlva minden eredmény nélkül bocsáták haza. Ezalatt Báthori portai ügynökei (Kőrösi István s két társa) is visszaindultak, tudositva urokat a történetkről. S most Báthori Fehérvárra, jun. 26-ára összehívta a rendeket: propositióiban elmondá a Géczi árulását, jelenté, hogy a hadfölkélest elrendelé, s kérdést tett, ha küldjön-e a portára követet, ki ott Géczi árulását, hazugságait leleplezze, s ne bocsátkozzék-e egyuttal Mátyással egyezkedésbe, „nehogy két szék közt a földön maradjon?” S jó is vala készülnie: Géczi oláh és török hadakkal jul. 22-én beérkezett Brassóba, és pár hét múlva megkezdé támadását a Báthoritól elfoglalt Barczasági várak ellen. Ezóta a harcz folyton folyt változó szerencsével a brassaiak s székelyek közt, mignem Géczi Oláhországból uj hadakkal megerősítvén magát Weissal s a bezárt urakkal oct. 8-án megindult a székelyföld ellen. Uzont, Ilyefalvát elfoglalta, s már tovább is nyomult, midőn azon hirre, hogy Báthori hajdui s székelyei jönnek ellene, visszafordult. Földvárnál oct. 16-án találkozott Allia és Török seregével s egy rövid ideig tartó ütközetben teljesen megveretett. Oláhiai és ráczaik elszaladtak s maga is alig tudott menekülni. Weisst futása közben egy hajdu levágta. Allia felhívta Brassót, hogy adja fel magát, de ez most is megtagadta, s segélyhadak szorgalmazása végett Benkner Jánost a portára és Bökesch Bálintot Bécsbe küldé.

E hosszú és makacs küzdelem Báthorit elkésérite. A természettől is heves vérméséklettel bírván, szenvedélyét nem volt képes fékezni, s bár más különben a pazarlásig adakozó volt, ilyenkor gyakran kegyetlenkedett, Szebenből a tornyból ugratott le lázadókat, egy lovászmesterét agyontaposta lovával, másokat másként öletett meg, s Nagy Andrást, ki kétszer árulta el, aug. 14-én levágatá. Lakomái olykor bacchanaliákká fajul-

tak, s felgerdjedt szenvedélye ilyenkor nem kimélte a női erényt. Valóban a félelem és rettegés volt az, mely Brassót Weiss halála után még zendülésben tartá s a fejedelem féktelensége, mely a békét nem engedé létrejöni. Mind e bajainál nagyobb veszélyek forrása lett meghasonlása Bethlen Gáborral. Egy lakoma alkalmával Szebenben egy nő vendégén akart gyalázatot ejteni, Bethlen meggátolta. Máskor midőn Bethlennél volt, egy az épületből kihullott s lába elé esett kő szidalmakra fakasztá. Egy szász író Bethlenné elcsábításáról is beszél – de ebben semmi valószínű sincs. Mind ezeknél fontosabb volt, hogy a török mellől elpártolást föltette magában, s Körösiék hazajövele óta, nemcsak nem küldött követet a portára, hanem ellenkezőleg Mátyással bocsátkozott alkudozásba. Bethlen e fordulatról ideje korán tudositá a temesvári basát, de a levél a fejedelem kezébe esvén, Bethlennek menekülnie kellett. Előbb Déva várába huzódott, de barátai, az udvari pap Rettegi s a fejedelem kedvese Török Kata tudositák, hogy ez életére tör s most Temesvárra és innen Drinápolyba szaladt.

Báthori nov. 20-ára Szebenbe hívta a rendeket. Géczi terjedelmes levelet irt hozzájuk, korábbi felhívásukra válaszolván. Soraiban sok volt a guny és bizalmatlanság s a rendek őt Bethlent és minden párthiveiket nótázták. Ugyane gyűlés visszaadta a szász papoknak az elvett tized három negyedét, s örömmel hallá, hogy mind Bécsbe a tokaji egyezés megerősítésére, mind a portára ennek megengesztelése végett követeket akar küldeni.

Az első, bár Borsos Tamás ki lőn jelölve, nem történt meg. Pedig e percz, bár a porta a szászok bujtogatására, Erdélyt a három nemzet szerént három vajdaságra akarta osztani, a kibékülésre kiválóan kedvező lett volna. Negróni, a Mátyás követe, novemberben tiltakozott a portán, hogy ott Erdély ügyeibe elegyedjenek s Nazuf a nagyvezér haddal fenyegetőzött, ha Mátyás még to-

vább is igényt akar tartani ez országra. S hogy szavának nyomatékot szerezzon, visszabocsátá Benknert Brassóba az izenettel, hogy e város békéljen ki fejdelmével, ki e parancscsal 1513. jan. 13-án ért haza. Ugyanez időben a fejdelemnél is fordult meg egy csausz.

Ez volt az utolsó kedvező alkalom a porta megengesztelésére, a Mátyással létrejött frigy azt jövőre lehetlenné tette. Ez egyezkedést (s ugyanakkor egy titkostí is, de a melynek pontjait nem ismerjük) Kamuthi Farkas, Erdélyi István és Kassai István közügyigazgató hozták 1612 dec. 24-én létre Khleslrel, Thurzó nádorral s a többi megbizottakkal. Szerinte Mátyás Erdélyt védelmébe fogadta, s Erdély is segílyt ígért Mátyásnak a török kivételével mindenki ellen. Ez ország szabadválasztási joga, a bécsi béke, mennyiben ezzel nem ellenkezik, meg lönek erősítve. A brassaiakkal való kiegyezés végett Mátyás követet küld. S csakugyan Nagy Mihály 1613. jan. 13-án Szebenbe jött; ki a viszonyokról elsimitólag nyilatkozván, a békét Posonba 1613. febr. 24-ére összehivott magyar országgyűlés elfogadta, s elrendelé (az V. pont), hogy miután azt Erdély ratificalja, ott is törvénybe igtassák. Ugy is lett, a szerződést a máj. 13-iki szebeni gyűlés törvénybe igtatta. Ugyan e gyűlés a brassai ügyet is befejezte. Febr. havában ujra megkezdődtek az alkudozások a fejdelem s brassaiak közt, melynek alapján kezéseket küldöttek egymáshoz. A brassaiak sérelmeiket 16 s követeléseiket 18 pontban terjeszték a fejdelem elé, ki kezdetben feltételekről, főként Szeben visszaadásáról hallani sem akartak. Apr. 5-én azonban Tököli Miklóst ujra Brassóba küldé s most Géczi is elhagyta a várost alkudozás szine alatt. Géczi Szebenben térdre borulva kért és nyert bocsánatot s ennek alapján a brassai dolog is megváltozott. A nemesség előbb Bernáld Ferencz által folyamodványt s utóbb a nemesség és szászság együttesen követséget küldött a máj. 13-iki országgyűléshez, hogy a rendek vessék magukat közbe a fejdelemnél.

Báthori csak e kérelmét várta, s a közbocsánatot részökre rögtön törvénybe beigtattatá. A meghódolás jun. 3-án megtörtént s Brassó pár hét mulva visszakapta várait.

Mindez késő volt, Bethlen korán értesíté a portát, hogy Báthori Mátyással egyezkedik, s februárban maga is Konstantinápolyba utazott. A tőle nyert értesítések Erdély felosztása tervét meghiúsíták s ezek alapján Nazuf nagyvezér márcz. 3-áról Szkender kanizsai basát az Erdély ellen indítandó had szerdárává nevezte ki, a rendeknek pedig parancsot adott ki, hogy maguknak új fejdelmet válaszszanak. Bethlen ezután gyorsan haladt. Egy hó mulva a divánban fogadták, s máj. 1-én a porta Erdély fejdelmévé nevezte ki, kötelezván őt Jenő és Lippa visszaadására. Hiában küldte Báthori april végén Balassit és Borsos Tamást a portára, nem feledték el makacsságát, hogy csak nem rég is azt mondá, hogy egy rossz papucsát sem adná a töröknek adóul, hiában tettek ígéreteket a követek, hogy urok megadja Jenőt és Lippát, beküldi az adót – elfogadta ugyan őket a szultán s Nazuf is, sőt néha még biztatásokat is nyertek, de végre is a Szkender pasának kiadott beütési parancs nem lön visszavéve. Az mi ezen kívül történt: a nagyvezérnek az aug. 14-iki elfogadás alkalmával Balassinak tett azon ígérete, hogy ha a várak megadatnak s Báthori kegyelmet nyer, a hadakat vissza fogja parancsolni, szin volt és ámitás.

Ekkor már Szkender Erdély határszéléhez közelgett. A basa eddigelé Báthorinak jó embere volt, s ez úgy hitte, hogy a dolgot vele ki fogja egyenlíthetni. Reményét növelte, hogy a basa egy hónapnál tovább várt a vaskapunál, míg amaz elbocsátott hajdui visszahívására, és hadai felültetésére a szükséges intézkedéseket megtette. A szerdár nem azért várt, mintha békülni akart volna: szándéka volt Báthorit letétetni a rendekkel, s ha ezt nem vihethé ki, egy időben ütni be Magyar Ogli Ali basával, az oláh vajdákkal s tatár khánnal, kiket a

Barczaság felől várt. De a szerdár e várakozása által megcsalatra Báthori nem fogadta el a segélyt, melyet Mátyás Dóczy szathmári kapitány által ajánlott, nehogy az a Szkenderrel megkezdeni szándékolt alkudozásaira gátlólag hasson. S ez alkudozás csakugyan kezdetét vette: Szkender Balassi által, ugylátszik színből, nyújtott ugyan reményt Báthorinak, hogy kiegyezhet, de nemsokára felszólítá a fehérvári táborba gyült rendeket, hogy Báthorit tegyék le. A rendek válasza tagadólag hangzott, ők meg vannak elégedve fejdelmökkel, irák. S most Báthori felszólítá sept. 9-éről Szkendert, hogy Bethlent mint árulót végeztesse ki: ő Jenőt, Lippát kézhez adja, megfizeti az adót. Szkender sept. 19-éről nagy nyugalommal irt vissza: ő nem volna utban, ha az erdélyiek nem panaszkodnak Báthori ellen. Hadaiktól nem fél. Különbén várja főkövetjeiket*). De egyszersmind hadait a Vaskapun át beindítá sept. 24-én. Már ekkor Magyar Ogli Ali basa, a két oláh vajda, a tatár khán 80,000 emberrel nyomultak elő a Barczaságból. A fehérvári táborból a rendek még egyszer kérték a szerdárt, hogy hagyja meg Báthorit székében s felszólíták Alit, hogy távozzék. Nem hallgattak meg. Báthori 10 ezernyi hadát nem akarta hasztalan vérontásnak kitenni s Kolosvár felé vezette azt. De nem bocsátották be, ezalatt a tatárok is elérték s hada napokon át csatázott velök. Midőn végre a törökök is közeledtek, hadát Sebesvára felé indította, de attól éjjel titkon elvált, s maga oct. 16-án Váradra érkezett udvari népével, hajduival.

Szkender Keresztesmezejéről oct. 18-áról irt a rendeknek. Soha sem fogja – mondá – a szultán Báthori fejdelemségét túrni, azért gyűljenek Kolosvárra és válaszszanak magoknak fejdelmet. E gyűlés oct. 21-én megnyilt. Az interregnum idejére tizenkét férfit bíztak meg a dolgok vezetésével, kik mindjárt első nap Bá-

*) Oklevelek az erdélyi muzeum-egylet birtokában s a Rozsnyai-féle gyűjteményben.

thori dolgát tették tanácskozás tárgyává. Ez már ekkor el volt döntve. Midőn Sebesig kísértette magát Báthori a hadakkal, feloldozta az országot esküje alól, most viszont a rendek őt megfosztották székétől, s ezt egy Váradra küldött levelökkel tudtára is adták. Másnap a rendek fejdelemmé választották Bethlen Gábort, elkészítették a feltételeket, melyek szerint ő jogaik és kiváltságai, a szabad választás és szabad tanácskozás megtartása, az eltékozott fiscalis javadalmak visszaszerzésére kötelezte magát, s miután ezek iránt vele könnyen kiegyeztek, folytatták a tanácskozást s törvények hozását.

Báthorit Váradon sem hagyta el a remény. Vele volt a hú hajduság s minthogy a tatárok nyomában siettek. Forgács Zsigmondtól kért segílyt. Forgács Abafit küldte el mintegy kétezer emberrel, kiket Báthori a váron kívül helyezett el. A dolgok gyors fordulata Géczit gondolkodóba ejtő. Bethlenhez akart csatlakozni, s hogy az új fejdelem kegyét annál biztosabban megnyerje, elhatározá Báthori meggyilkolását. Abafit, ki különben is boszus volt, hogy a várba nem bocsáttatott be. Szilasi és Ladányi hajdukapitányokat s néhány udvari embert megnyert. De félvén annak rendkívüli erejétől, vigyázattal jártak el: Géczit kicsalta a táborba, s midőn onnan visszatért, a Petze vize mellett megtámadták az orgyilkosok. Fegyverei le voltak kötve s nem védhette magát. Legyilkolták, levonták ruháit s testét a Peczébe vetették. Hú ebe őrizte itt, mig nem Nagy Balázs kivette, szállására vitte s utóbb Ecsedre szállíttatá.

Géczit sietett a rendekkel tudatni a gyilkosságot, de azok undorral fordultak el ez ocsmány ténytől. Maga is néhány hét múlva Szebenbe jővén, fogva vitetett Fogarasba, hol Balling, Báthorinak korábban bizalmas embere, egy ideig fogságban tartá, utóbb egy tyukkosárban a piacra vitette s ott fejét vétette.

Bethlen Gábor oct. 28-án Kolosvárt a piaczi nagy templomban a gyűlés színe előtt letette az esküt, a 29-én megerősítette a hozott törvényeket. Nyomon Tordára ment, hol a törökök s oláhok nagy ünnepélylyel fogadták s hol Szkender a szokott ajándékokkal, bottal, zászlóval ellátta. S most első gondja volt a fejedelemnek a segédhadakat kitudni az országból, mi újabb áldozatokat kívánt, mert nemcsak a zsákmányt kelle azok kezében hagyni, hanem azt sem gátolhatta meg, hogy a tatárok mintegy 25 ezer embert rabul ne hurczoljanak el. Később ezekből sokat visszaváltott. S bár néhány héttel utóbb 1614. jan. 15-én a fényes portáról a jelvényeket egy kapucsi basa meg is hozta neki, uralkodása megszilárdításáért még sokat kelle küzdenie.

Bethlen helyzete sok tekintetben válságos volt. Hitte, hogy Báthori hivei urok halála után is fogják folytatni a harczot, hogy a török a két várat követelni fogja; látta, hogy az erdélyi közvéleményt bajos lesz lecsendesíteni, ha ezeket visszaadja, s a szászokat megnyerni, ha Szebent vissza nem adja; és mindenek fölött tudta, hogy Mátyás s a felső-magyarországi urak az első perczben fel fognak lépni ellene. De az első naptól fogva biztos kézzel s vaskövetkezetességgel intézte lépteit. Jól ismerte a török s felső-magyarországi államférfiakat s ez ismeretségének sokat köszönhetett, midőn helyzetének nehézségei ellen harczolt. Magasabb szempontból tekintette a politikai viszonyokat s feladatává tette, hogy országa jelentőséget kifejleszse. Felfogta, hogy minő missióval bír ez a két császár közt: egyensúlyban tartani őket, s ez által eszközölni saját fejlődését. Bocskai bevégzetlen hagyománya állott előtte, fenntartani a protestantismust, fejleszteni az alkotmányosságot a magyar haza egyik felében s ez által megmaradást eszközölni ezeknek a másokban is. Ez volt Bethlen pályája, ez a

czél, miért küzdött, a melylyel Erdélyt bevonta az európai politikába.

Az napon, melyen Bethlen székét elfoglalta, a porta, magáénak tartotta, Mátyás magának követelte Erdélyt. Pedig már Bethlené volt és az ügyé, melyet képviselt, s ez minden oly követelést, mely az alkotmányos önállóságon csorbát ejthet, erélylyel utasít vissza. Bizonyynyal a ketté vált magyar haza egyesítésének eszméje sok államférfit foglalkodtatott s nagy és magasztos czél volt sokak előtt. Szűkkeblűség e Kelet-Magyarországtól, hogy ismét és ismét ő buktatta meg? vagy Castaldo és Básta egyénisége idézte-e elő az újabb separatiókat? Nem, hanem a rendszer, melyet képviseltek. A XVI-ik század magyar királyai absolut hatalom után törekedtek, s míg Magyarországon lépésről lépésre haladtak, Erdélybe egyszerre behozták. A felkelt Felső-Magyarország oly garantiát szerzett, mely hasonló kísérletet sok időre lehetlenné tett. De ezeket török segélylyel vivta ki, s ugyanez volt, mely Erdélyt megszilárdítá. E tényezőt tehát ily alapon vették eme Részeken számitásba. Mátyás catholicus államférfiai most nem Erdély elfoglalását, hanem a fejdelem személyének megnyerését tüzték ki, ily módon akarván fensőségöket ez országra megalapítani, s annihilálni ennek hatását azon megyékre, melyeket ők birtak. A helyzet fatalitása volt, hogy államférfiaiknak két összeférhetlen táborra kelle oszlani, az alkotmányosság és egység ez időben össze nem férő kérdései miatt. A kettőt kiegyeztetni Bethlen sem tudta. Az imperium felé gravitáló politika mellett már a vallás kérdése új akadályokat gördített utjába. Gyakorlati esze visszatartá a lehetetlenség megkísértésétől, s elégnek hitte, hogy országát bevezesse azon tényezők közé, melyek Európa kérdései felett döntenek, leszállítsa a török souzerainitást legalsó fokára s birtokát az imperium irányában függetlenné tegye.

Ily czélokot tüzött ki Bethlen magának, s haladéktalanul valósításukhoz fogott. Tordáról visszatért Ko-

losvárra, s trónfoglalását tüstént bejelenté a portának Gerendi Márton s Sarmasági Zsigmond, Kassai István és Benkner János által Mátyásnak. De a várak, Szeben Fogaras, Kővár, Huszt, Nagy-Bánya, Tasnád, Báthori embereinek kezében voltak, s első intézkedésével ezek kézhezvételére czélt. Szilvásit és Rettegit, udvari papját Szebenbe, Fogarasba küldé, kiknek tisztességes feltételek mellett ezeket át is adta az őrség. De nem nyerte meg a felsővidéki várakat. Dóczi Endre szathmári kapitány s egyike ez idők legaljasabb jellemeinek, elfoglalta Tasnádot s Pernyeszi által Husztot, Nagy-Bányát, Kővárt, melyben Báthori özvegye Horváth Anna lakott, s mindezeknek vidékeit, daczára, hogy Bethlen leveleivel igyekezett őt visszatartani. Ezuttal még nem tehetett többet, mint hogy az ügyet a nádornál tette alkudozás tárgyává.

Bethlen az országgyűlés folyama alatt ígéretet tett a szászoknak, hogy Szebent visszaadja s őket kiváltságaikban megtartja. Nov. 9-én Kolosvárról okmánynyal biztosítá őket erről, de minthogy Fehérvár ki volt pusztítva, telelni Szebenbe ment, s nov. 22-én ide meg is érkezett. A szászok kedvetlenül vették e hirt, s a Segesvárra gyülekezett szász egyetem megtagadta az adót s hűségeskü letételét mindaddig, mig Szeben át nem adatik. A fejdelem dec. 4-éről nyugodtan s jó akarattal figyelmeztette a szászokat, hogy nyugodjanak meg fejedelmi szavában, „a sulyos tél ereje rajtunk levén, Fehérvárra felettébbvaló pusztasága miatt nem mehetvén, városról városra, faluról falura módunk nincs benne, hogy bujdos hassunk.” Hasztalan. Az egyetem Segesvárt dec. 10-én ligába állt, hogy minden megtámadás ellen közös erővel s költséggel védik magukat; dec. 27-én a megyéket szólította fel, hogy Szeben nem adott meg, s „a törvényteleniségek szinte diadalmat vesznek” rajtok, ezért nyujtsanak segílyt. Végre a fejdelem jan. 12-én 1614-ben Szebent visszabocsátá tartományai-val, kiváltságaival. Ez sem volt elég a szászoknak: azt

követelték, hogy hagyja el a várost udvari népével, ők addig nem esküsznek. S most, bár némely tanácsosai e dolgot árulásnak tüntették fel, mások figyelmeztették, hogy ily hangulat mellett a visszaadás bántani fogja az országot s bár Drinápolyból febr. 3-áról a szultán intő és dorgáló levelet küldött a szászságnak, hogy Bethlennek meghódoljanak – a fejdelem elutazásra határozta magát. „És ha nem tudom mint lenne is, szómat meg nem máslom” írta febr. 16-án korlátnokának s harmadnapra elutazott Medgyesre, hová febr. 26-ára országgyűlést hívott össze. Bethlen e gyűlést Segesvártt akarta megtartani, de egy zendülés, mely e hirre a várral bíró városban kiütött, s szállásmestereinek elűzetése szándéka megváltoztatására bírta. Eszélyes önmérséklettel került mindent, mi a belnyugalmat zavarhatta volna. Maga írta: „az mely uniót ennek előtte csak emlegettek és szájokban viseltek az emberek, most azt valóságos képen, re ipsa akarjuk felállítani,” s ezért sokat elnézett. Számított rá, hogy ha a szászok iránt bizalmat mutat, ezek is megtérnek. Nem is csalódott. A Medgyesre hirdetett gyűlés márcz. 16-ig tartott, de a békét teljesen helyreállítá. A Báthori-féle nótázások eltöröltettek, el a Szeben ellen hozott czikkek, s e város adója két évre elengedett. Minden vár köteleztetett, hogy ha ellenség üt az országra, a nemeseknek megnyissa kapuit. A törvénytelenül elvett jószágoknak, az elrablott „marháknak” (mindenféle felkelhetőt ért alatta), ha megtaláltnak, visszaadása törvénynyé lett. Intézkedtek Fehérvár felépítéséről. Ha a fejdelem a portára vagy császárhoz követet küld, az ország is adjon melléjük társakat. E gyűlés, melynek vége oly megnyugtatólag hatott a kedélyekre, vérjelenettel kezdődött. Szilasi, Nadányi, Zámbó, Báthorinak gyilkosai, a hittel, hogy meg fognak jutalmaztatni „nagy tollason” Medgyesre jöttek. S midőn a gyűlés színe elé jöttek s itt is szót emeltek, e szemtelenség ellen a gyűlés nevében tiltakozott a szebeni királybíró, mert orgyilkosokkal nekik kö-

zök nincs. Hasonló volt a hangulat künn is, a testőrök üldözőbe vették őket. A nyomorultak egy puszta klastrom tornyába szaladtak s ott védtek magokat. De a torony bevétezték s a bőszült darabontok az ablakon hányták ki őket. Gyűlés végeztével főkövetül testvérét Bethlen Istvánt s vele Erdélyi Istvánt a portára indítá: “a mint én túlem – irá a nagyvezérnek – lehet ilyen romlott puszta és sok háborgó állapotok közt erőm és tehetségem felett való ajándékokkal,” hogy ott az athname kiadatását s egy évre az adó elengedését kieszközljék.

Honn és a portán annyival inkább igyekezett rendezni ügyeit, mert Mátyás felől háborúval fenyegettek. Követei rossz fogadtatásban részesültek, midőn a titkos tanács előtt kihallgatást nyertek s itt uroknak fejdelemmé lett választatását bejelenték és a Báthorival kötött utolsó frigynek megerősítését kérték. A kormány ismerte Bethlen multját, összeköttetését a portával s tudta, hogy céljainak ezt nem fogja megnyerhetni. Ezért gyámolítá, még Thurzó nádor ellenére is, a Dóczy mozgalmait, ezért vezette lanyhán az alkudozást. De a töröktől féltében nem nyílt háborúval, hanem csak ügyesen vezetett mozgalommal akart tőle szabadulni. Ily tervekkel elfoglalva, a kabinet Sarmaságit szemrehányásokkal halmozta: ők magok szegték meg a pozsonyi békét s mi urokat illeti, ezt a török tolta az ország nyakára, egészen annak hive, a porta régóta él tanácsaival s rábeszélésére hamisítá meg a zsitvatoroki békét. S e felett Báthori titkos szerződéséről szót sem szólnak. Ha urok békét akar, s ha ők folytatni akarják a tárgyalást, gondoskodjanak biztos garantiáról. S midőn a követek kijelenték, hogy erre felhatalmazva nincsenek, 1614. jan. 20-án Mátyás kiadta válaszáat: megengedi ő felsége, hogy kettő a követek közül haza menjen bővebb utasítások s teljesebb felhatalmazás nyerése végett, a harmadikat azonban visszatartja. E harmadik Sarmasági volt. A más kettő mellé a király is rendelt két követet. Lasso-

tát és Daróczit, s utasításukba adta, hogy a nagyobb garantiának ő Várad átadását tekinti, melyért aztán elismeri Bethlent.

E követek, még mielőtt elindultak volna, tudósíták a fejedelmet a dolgok állásáról. De míg e hír a béke megszilárdítására kilátást nyújtott, Dóczy garázdálkodása ellenkező törekvéseket árult el. A béketörekvésekben „fogyatkozást és akadályt – írja Bethlen – nem is ismerhetünk egyébként, hanem csak Dóczy Andrást. Nem tudjuk, mi gondolatjából kezdett országunk határára kapdosni, kiből, noha ő másokra mutat, hogy őneki is arra parancsolatja volna, de császárhoz oda felbocsátott követink azt írják, hogy ő felsége a szent békeségnek megerősítésére kegyelmességét ajánlotta, kiről a mi követinkkel főkövetet bocsátana hozzánk.” Ily körülmények közt ő is mindent elkövetett, hogy valami váratlanul ne találja. Kornis Zsigmondot követül küldte a nádorhoz, hogy a török soha sem fogja Mátyás fennhatóságát Erdély felett elismerni s ezért vessen gátot a zavargók igyekezetének, irt a felső-magyarországi megyéknek, hogy ő békét kíván, de csak az elfoglalt helyek visszaadásának árán, a német rendeknek, hogy a török a határfoglalások meggátolására áll saját szélein fegyverben. Menedéklevelet ajánlott azoknak, kik az egyezkedésre jönnek, bár arra nincs szükség s ő maga is menedéklevél nélkül küldte fel követeit. De ugyanakkor parancsot eszközölt a szultántól az oláh vajdákhoz, hogy segélyére készen álljanak, hasonló rendeleteket a budai, tömösvári s egeri basákhoz s midőn febr. 8-án értesült, hogy a fermanok ki vannak adva, saját birtokain is hadfőkelést rendelt el. Végre felhívta Szkender basát is, hogy értekezletre jöjön hozzá. Szkender nem tehetett e felhívásnak eleget: maga helyett Memhet agát küldte be, ki éppen a medgyesi gyűlés folyama alatt ért hozzá, s ki aztán a portai főkövettel István urral Konstantinápolyba ment, hogy ott az erdélyi ügyekről jelentést tegyen. E gyűlés alatt érkeztek haza Linzből, Kassai és

Benkner a hirrel, hogy a császár követei utban vannak ugyan, de „lassan hátramaradtak.”

Mátyást nem kevésbé aggasztá Lippa és Jenő ügye is. Tudta, hogy Bethlen e várak visszaadására kötelezte magát. Midőn a törökök ez év tavaszán, mint jogosnak tartott birtokukat el akarák foglalni, Lippa őrsége ellenállt, s most Forgács Zsigmond a vár kapitányával egyezkedésbe bocsátkozott, hogy a várba királyi őrséget bocsásson be. A tervről értesült Bethlen megelőzte őt s Kapy Endrét 500 gyaloggal a városba küldte. A király e dolgot újabb sérelemként említette, de készületlensége miatt, s főként mert a szultán egy febr. 21-én kelt levelével figyelmeztette, hogy ő fenn akarja ugyan a békét tartani, de a mellett egy talpalatnyi földet sem enged át, s hogy az elfoglalt várakat tüstént bocsássa vissza, nem tartá tanácsosnak a fejdelemmel végkép szakítani, s maj. 27-iki válaszában tudatta a szultánnal, hogy e várak iránt Bethlennel megkezdte az alkudozást.

Apr. 14-én végre Daróczy és Lassota Kolosvárra érkeztek. A fejdelem máj. 3-ára Kolosvárra összehívta az ország rendeit, hogy Mátyás feltételeiről értesüljenek. Következő nap megkezdődtek a tanácskozások – de Mátyás követelései, s ezek közt főként, hogy Várad biztosítékul adassék át. elfogadhatatlanoknak találtattak. A két követ, mint ezt magok is hihették, eredmény nélkül utazott vissza, de hogy az alkudozások ne szakadjanak félbe, máj. 11-én Sarmasági mellé Kapy Andrást és Weirauch Dávid deákot követekké nevezte ki, kik máj. 15-én Daróczyékkal fel is indultak. Ezen kívül a fejdelem a felső-magyarországiaknak irányában kedvező és a nádornak békés hangulatát is fel akarta használni, s jul. 13-ára Pozsonyba hirdetett országgyűlésre, mely a közelebről megnyilandó linzi közönséges gyűlésre felhatalmazottakat volt küldendő, Kovašóczy Istvánt és Belényesi Györgyöt követeivé nevezte ki. Ezek felhívása folytán jul. 18-án a rendek utasíták követeiket, hogy a kibékülést a jogosan választott Bethlennel sür-

gessék, mit aztán ezek Linzben, felterjesztésükben – mert az aug. 11-iki megnyitás után többé nem hívták össze az ülést – erélylyel és nyomatékkal emeltek ki. E hangulat is meggyőzhette a császárt, hogy az erdélylyel folytatott viszályt a hazafiak nagy része ellenzi, a nádor pedig ellensúlyozza, s aug. 25-én ígéretet tőn, hogy a szultánnal igyekezni fog békésen megoldani a viszályt.

Ezalatt s nem sokkal a pozsoni gyűlés után meghozák az athname a fejdelemnek: testvére István, Erdélyi, Szkender pasa nagy és fényes kísérettel. Aug. 3-án értek Brassóba, s 5-én folytatták utjokat Medgyesre, hova épen ez esetre Bethlen gyűlést hívott össze. A fejdelem épen Károlyi Istvánnal, Mátyás egy újabb követével folytatta az értekezletet, ki a törökök jövetelenek hírére aug. 8-án elutazott. Ő maga aug. 9-én Szkender basa elé ment hasonló fényes kísérettel, s bevezete Medgyesre, hol másnap az ajándékokat s athname átvette, mely ez év jun. 29-én kelt, s némi megszorításokat tartalmazott. Nem csak a régebben behódolt helyeket követelte vissza s kívánt háboru esetére élelmet és hadat, hanem jövőre a szultán engedelmé nélkül az új fejdelmi választást eltiltá – pontok, melyeknek kevés gyakorlati eredménye lett. Ellenben a mohamedanokká nem lett foglyok visszaadását, az adónak fel nem emelését, s a behódoltatások megszüntetését ígéré. Aug. 12-én Bethlen elbocsátá a rendeket, kiknek ezuttal különben is egyetlen dolga a követség elfogadása volt.

Bár az athname a portát szorosabban Bethlen érdekéhez fűzé, a király mindig vonakodott őszintén nyulni a béketárgyalásokhoz. Minden mutatta, hogy kedvező alkalmat vár s nem hajlandó megkötni kezét. S épen ezért lassan és vontatva haladt az alkudozás. Sept. végén új követe járta meg Fehérvárt, honnan a fejdelem e hó 27-ére Kolosvárra ment országgyűlést tartani. Oct. elején a gyűlés folyama alatt érkezett a hir, hogy Lip-

pán zendülés ütött ki, minthogy ennek átadására az intézkedések megtétettek. Török és magyar hadak jelentek meg alatta, de a törökök a már elfoglalt alsó várból, a szultánnak egy akkor érkezett parancsa következtében, elvonultak s a rácz őrség Bethlennek adta át az erődöt. Most Bethlen itt folytatta a Mátyás biztosával kezdett alkudozást, mely egy lépéssel csakugyan haladt. Nov. 1-étől három hónapra szóló fegyverszünet kötött, mialatt s még e hó közepén megkezdik mindkét fél követei a béketárgyalást. Daróczy mint a császár meghatalmazottja a fegyver nyugvás megtartását hasonló elvállalá, kiállítá az illető okmányt, s magával vitte a Bethlen biztosító levelét.

Bethlen szétbocsátá hadait, eltávolítá a török seregeket, nov. közepére kinevezte s Váradra küldé biztosait, s hogy a béketárgyalásokat annál biztosabban vezethesse, maga is oda ment. Ő és emberei heteken át hiában vártak, Mátyás emberei csak nem jöttek. Nyugtalanul tudakozódék a nádornál az elmaradás okáról: kimerítő választ ez sem tudott adni. Az ok az volt, mert épen ez időre készítették elő egy Bethlen megbuktatását célzó támadás.

E mozgalomban – mint a Báthori ellen intézettben is – főtenyező Kendi István volt. A medgyesi gyűlés e nyughatatlan embernek kegyelmet adott, ki, miután letette a hűségesküt, jószágait is visszanyerte. Bethlen csakhamar tanácsurrá, azután „udvari szolgaságra” emelte s így „nem egy, három renden” kötelezte magát neki hittel. A lippai mozgalmak alatt, anélkül, hogy hitétől feloldoztatott volna, „postán ő felségéhez felmenvén” átpártolt. Forgács a kassai generalis, Dóczy a szathmári kapitány régóta dolgozának Bethlen megbuktatásán s az első a lengyelekkel is összeköttetésben állt. Khlesl be volt a tervbe avatva s költséget ígért, de azt csak magánvállalként kívánta végrehajtatni. Az összeköttetést az erdélyi szászokkal Rehner János tartotta fenn, maga is szász, Bethlen követe s utóbb Mátyás ta-

nácsosa. Most a tél közeledtével, midőn a török nem száll táborba, s „melyen a német inkább szokott hadakozni,” elhatározták, hogy Sorbán Rádult beviszik Oláhországba a Miche Radul helyére, s Homonnait Erdélybe. Kendi a hajduk közt toborzott s a szászokat igyekezett megnyerni. Bethlen az 1615-ik év első napján már tudta az egész tervet, s jan. 3-áról körlevelet intézett a magyarországi megyékhez, melyben vigyázatra inté azokat, „mert afféle füstölgő tűz lehetetlen, hogy a közönséges csendességnek ártalmára ne következék.” A terv napoként világosabbá lett, a hajduk már pusztítani is kezdék a határszéleket s a két Forgács – a generalis és bibornok – a beütés elrendezéséről tanácskoztak. De sem a nádor sem a megyék nem helyeselték azt, s Zemplénmegye elhatározá, hogy Erdély ellen nem fog felülni, habár a generalis „a király mandatumával parancsolná is.” S midőn Bethlen is fegyverkezni kezdett és a székelyeket táborba szólítá, elhalaszták a beütést*).

A portán ezalatt nagy változás történt. Nazuf nagyvezér 1614. oct. 17-én megöletett, budai basává pedig Ali lett „ki Zsitvatorokban az frigyét végezte volt.” A kormány intézkedéseket tett, hogy 1615 tavaszán a zsitvatoroki béke megújítására alkudozást nyisson a törökkel s ez okból szükségesnek látta Bethlennel kiegyezni. El lévén – írá a császár testvérenek – mindenkitől hagyatva, nem tehetett egyebet, mint jogai feláldozásával is kiegyezni. S a rég meghatározott egyezkedés márcz. 2-án Nagy-Szombatban Forgács Ferencz, Molárt János és Daróczy – mint a császár, Pécsy Simon korlátnok, Sarmasági, Balassi Ferencz, Borsos Tamás, Veres Pál mint a fejdelem biztosai közt kezdetét vette. Két hónapig, máj. 6-ig alkudoztak együtt, midőn végre létrehozzák az egyezkedést: Erdély szabad fejdelemválasztása s a mennyiben azzal nem ellenkezik, a bécsi béke meg-

*) Az ezekben idézett számos eredeti levél t. Mike Sándor úr s az Erd.-Muz.-Egylet birtokában.

erősítettnek. Ő felsége védi Erdélyt s a fejdelem is ad segélyt a császárnak, az egy török kivételével, mindenki ellen. Kendi István bocsánatot nyer. Huszt, Kővár, Mármaros visszaadatnak, de Nagy-Bányát illető jogairól nem mond le Mátyás. A magánosak ügyeiről egy, Nagy-Károlyban még ez évben összeülendő bizotmány végez. Ugyanakkor és ott egy titkos szerződés kötött, melyet Mátyás Bécsben máj. 15-én fogadott el. E szerint a szabad választás Erdélyben addig tartatik fenn, míg Buda és Eger a töröktől fel nem szabadittatnak, azután a régi mód. szerénti kormányzás áll helyre. Ha a török a magyar király ellen Erdély közelében harcol, a fejdelem segélyt ad neki, ha tul a Dunán, akkor semleges marad és segélyt semmi esetben sem ad. Háboru esetében Erdély megtámadja az oláh birtokot. A törökkel kötendő békéből Erdély soha sem záratik ki. Sorban Rádult Bethlen, ha lehet, székébe segíti. Várad, Szamosujvár, Kővár, Huszt kapitányai nem csak a fejdelemnek, ő felségének is hűséget esküsznek. E szerződés titokban tartatik s ha az alkudozó biztosok valamelyike meghal, valakivel hit alatt közli. Ugyane megbizottak valamikor uj fejdelem választatik, közlik vele a szerződést.

Május folytában a békealkudozás a törökökkel is megkezdődött Bécsben s jun. 10-én véget is ért. E béke, mely a zsitvatorokit megerősítette, kiválóan a hódolt-ság ügyével foglalkozott s főként azért nevezetes, mert alkalmat szolgáltatott néhány török államférfinak, többi közt Ali budai basának megvesztegetésére. S csakugyan Achmed kihája a császár előtt kormányának azon nevezetes ohajtását nyilvánítá, hogy igyekezzék ő felsége a véghelyekre külföldieket nevezni; terv, melyet Mátyás meg is fogadott.

Mátyás levele testvéréhez mutatja, hogy kormánya a nagyszombati békét épen nem akarta megtartani, s azt csak a törökkel lehető kiegyezés végett fogadta el. Oly nagy volt a gyűlölet Bethlen iránt. De mialatt

Bethlen a máj 3-iki országgyűlésen az adót 12 frtra emeltette, hogy a fejedelmi lak s a várak építési költségeit abból fedezhesse, a sept. 27-ikin pedig az 1588 óta elidegenített vámok, harminczadok, sóaknák s fiscalis uradalmak visszavétele iránt intézkedett és a hazaárulók ellen törvényt hozatott, Lippa kérdését ellenségei a portán megbuktatására akarták felhasználni. A fejedelem állandó követül dec. 16-án 1614-b. Toldalagi Mihályt küldé a portára. 1615. elején a nagyvezér a persák ellen menvén, Kajmekámmá az öreg Gürcsi Mehemet neveztetett ki. Sietett ugyan őt Bethlen üdvözleni s Angyalosi Mihályt apr. 27-én a portára küldé, hogy megvigye a hirt, hogy Lengyelországban ellene haddal készülnek és Lippa átadása tárgyában előlegesen intézkedjék, de akkor már utban volt a kajmekámmak egy hosszú és boszus levele, mely Lippa át nem adása végett erős szemrehányásokat tesz. Az új emberek, kik a portán hatalomra jutottak, nem értették e vár ügyét, nem tudták, hogy Homonnai emberei épen azzal bujtogatnak Bethlen ellen, hogy e várat török kézbe akarja játszani, mert ők ugyanakkor jóval több várt ígértek a töröknek (jelesül Jenőt, Lugost, Káránsebest). Nem értették, hogy az átadást a béke létrejöttéig halasztani kelle, mert „ez két dolog lehetetlen, hogy egyszersmind megállhatott volna, hogy a várak is kézhezadattak volna, és a frigy is fel nem bomlott volna.” S midőn azért a megvesztegetett Ali bujtogatására a vár átadását mind jobban kezdék sürgetni, a fejedelem oct. hóban Balassi Fercnczet a portára küldé. Ez idétt Bethlennek Moldvába is kellett volna a lengyelektől s saját alattvalóitól elűzött István vajda segélyére hadat vinni, de István székét a következő 1616. elején visszafoglalta s ő Magyarországból fenyegetve lévén, nem mozdulhatott.

Homonnai ígéretei alapján Ali basa a kapucsi basa által a portára terjeszté annak ügyét. E pártfogásban bizva 1616. elején megkezdé toborzásait Lengyelor-

számban s ugyanakkor otthon párthiveivel Eszterházy Miklóssal, Forgácsal titkos gyűléseket tartott a nagy-ravágyó főúr. Híjába rendelték el Zemplén és Szabolcs megyék nádori parancsra a törvényes vizsgálatot, ő folytatta fegyverkezéseit. De ezalatt Toldalagi visszajött a portáról, inteni urát, hogy Lippa átadásával ne késlekedjék. Nem tehetett másként. Apr. 17-kére Fehérvárra országgyűlést hitt össze, mely aztán a fenyegető körülmények közt elrendelé a várnak s kerületének átadását. Most Bethlen Erősi Benedeket száz harczossal oda küldé az átadás végrehajtására, polgári biztosul Balassi Mihályt nevezvén ki. Kezdetben ellenállásra talált, azután Keresztesi Pál a várnagy megnyerte s ő is ennek zsoldjába állott. Balassi hazabocsáttatott. Ez volt a Homonnai politikája: hogy ha Bethlen nem adja át Lippát, a török által buktatja meg, s ha átadja, népszerűtleníti, haddal támadja meg a ily módon forgatja fel székét. S csakugyan hadai egy részét Lippa alá küldé, hogy e várat megseggélje s onnan Erdély megtámadására alkalmat nyerjen. De a Fekete Péter által vezetett előhadat Petneházi István jenei kapitány visszanyomta. S most Bethlen is, – ki az átadás megtagadásának hírére felültette sergeit – Lippa alá ment, azt jun. 12-én bevette s 14-én átadá kerületével a temesvári basának. Homonnai – mint Dóczy elég ügyetlenül megírá Bethlennek – felsőbb parancsolatból ezalatt más uton akart Erdélybe ütni a mintegy kétezer emberből álló hajducsapatot Nagy Lukács vezetése alatt Várad felé utnak indit. De Rhédei Ferencz váradi kapitány elébe került s Kónyánál teljesen szétverte a hadat. Most Bethlen Magyarország felé indult, s minthogy a felső megyék is fölkeltek, Homonnai szétbocsátá lengyel hadait. Bethlen pedig a megyék átírására, hogy az ország vele meg akarja tartani a békét, haza vezette sergeit, de itthonn Kornis Zsigmondot, Szilvásit, Kálnokit, Benknert s Homonnainak több, főként catholicus és szász czinkosait befogatta.

Lippa átadása a törököket teljesen kiengesztelte. Toldalagit Bethlen még e vár alól a budai basához küldé, ki Homonnainak nem volt oly elfogult barátja, hogy minden áron pártolni akarta volna. Sőt eddig is inté, hogy várja be a császár parancsát, mert míg ez meg nem jön, ő nem hogy fölkelne, de kész lesz ellene menni. S midőn látta, hogy intése nem használ, felhagyott pártolásával s Toldalagi által „jóakarátát a fejdelemhez hittelt igéré.” Ugyanakkor Forgács generálist a portai kajmekam is felszólítá egy jul. 6-án irt levelével, hogy Homonnai és Radul szándéklott beütését hiusítsa meg, mert különben a „szentséges békességes frigy fel fog bomolni.” Minden süker nélkül, mert habár a törökre többé számítani nem lehetett s az erdélyi legfőbb czinkosok fogságban voltak, nem hagytak fel a tervvel. Radul julius végén némi hajdu, de nagy részben lengyel hadakkal Moldvára ütött, szinleg, hogy a moldvaiakat saját gyűlölt vajdájoktól megszabadítsa, valójában pedig, hogy magának utat csináljon Erdélybe. Terve meghiusítására Szkender basa vezetett török hadat Moldvába, de ezen Radul diadalt aratott, s most Szkender Bethlennél sürgetett segílyt. Aug. elsején a fejdelem már a Barczaságon volt, s Moldva határán foglalt állást. Szkender hívására Török Istvánt ötszáz kopjással beküldé, s most ezek együtt a Radul s Koczky lengyel vallon csapatát semmivé tették.

Bethlen oct. 9-ére Segesvárra országgyűlést hívott össze, hogy az árulók ügyét tárgyaltsa. A gyűlés e miatt szokatlanul hosszúra nyult s nov. 5-ig, csaknem egy hónapig tartott. Tárgyalták a Keresztesi Pál lippai kapitány ügyét, ki aztán 7000 forinttal váltá meg magát. A meg nem jelentek elítéltettek, a többiek bevallották büneiket s kegyelemért könyörögtek. Kálnoki és Forró kivételével megnyerték, de jószágaik nagy részét elvesztették s Szilvási és Kornis erős hitlevelet adtak.

Alig oszlott el a gyűlés, midőn jött a hir, hogy

Homonnai hada utban van Erdélyfelé. Forgács, Eszterházy, Khlesl segítették kéz alatt ismét. Gombos András, Sarmasági, ki a mozgalmak elején átpártolt Homonnaihoz s kiment hazájából, vezették az előcsapatot, melynek feladata lett volna fellázítani Erdélyt. Most Bethlen is összehívta hadát s Török Istvánt és Deli Szávát előcsapattal a beütők ellen küldé, kikkel Dézsnél találkozott a fejedelmi had. Gombos nov. 20-án megveretett, és menekült, de Sarmasági megsebesülvén, elfogatott. Nemsokára Bethlen is feljött a derék haddal, decz. elején bevette Csehit s az áruló Prépostváryt elfogta, onnan Debreczenbe ment s Dóczynak és Lónyai kállai kapitánynak elfogatását, Homonnainak, Eszterházyinak, Kendinek, s a többi frigybontóknak bepereltesét követelte. Forgács hadfőkelést hívott össze, de a megyék megtagadták az engedelmességet, s ő végre is kénytelen volt 40 napos fegyverszünetet kérni, mialatt Szécsy György a fejedelemhez küldetett, hogy őt visszatérésre bírja. Azon ígéretre, hogy a megyék maguk is fel fognak ülni az ország háborítói ellen, Bethlen 1617. jan. derekán visszavezette sergeit. De Kemény Boldizsárt követséggel Prágába küldé, Homonnai s a hajduk megbüntetését követelve. Ez a dolog a márcz. 12-iki kihallgatáson az országgyűlés elébe utasított, de a még függőben levő kérdések elintézésére Nagy-Szombat újabb értekezleti helyül jeleltetett ki, hová csakugyan május havában mind két fél követei összegyűltek: Mátyás részéről Pázmán, Molárth, Pethe és Apponyi, a fejedelméről Pécsy a korlátnok, Fráter, Balassi Mihály és Weirauch. Az értekezlet jul. 31-ig tartott, megerősítették az első nagy-szombati értekezletet, oly hozzáadással, hogy a multakért mindkét fél amnestiát ad, de a jövőre a békének akár hazai, akár idegen hadakkal felzavarása, hűtlenségi büntetést von maga után, a magánosok ügyeinek elintézésére új határ idő tüzetik ki Nagy-Károlyban leendő összejövetelre, s végre Erdély határai azok legyenek, mik Báthori

Zsigmond idejében voltak. A békét Mátyás sept. 2-án megerősítette.

A moldvai zavarok még ez évben is tartottak. A lengyeleknek egy újabb beütése veszélyeztette a porta kegyencének Istvánnak székét s segélyére Szkender újra beütött, „igen kevés haddal.” Bethlen derekas erővel aug. végén Székelyföldön át maga is benyomult s a háboruskodó feleket a buszai egyezkedésben kibé-kéltette oly kötelezéssel, hogy ezek többé a moldvai ügyekbe nem elegendnek. „Ihon, irá ez idétt Bethlen portai követének, mióta erdélyi fejedelem vagyok, minden esztendőben hatalmas császár szolgálatjában forgo-lódom egy pénz fizetés nélkül, melyet természet szerint-való török nem cselekednék” s jutalmul adóelengedést s Jenővárának kezénél hagyását sürgette. Ez utóbbira nehezen akart ráállani s követeit hol Homonnaival, hol Báthori Andrással (a Gábor testvérével) fenyegette – de az egész nem volt komoly, mert Bethlent egyik-ért sem lett volna hajlandó feláldozni. Sőt ez 1618-ban jun. elején száműzött oláh bojárok kérésére, portai en-gedély nélkül, székely és hajdu-csapatokat küldött Török István alatt ez országba, kik Sándor vajdát elkergették s helyére Simon fiát, Gábort ültették. Majd azonban Radul Michne visszafoglalta székét. De a nagyszombati béke által kitűzött nagy-károlyi értekezlet ez évről is elmaradt, s Mátyás oct. 25-én tett intézkedéseket, hogy az összeüljön, s maga részéről Eszterházy Miklóst nevezte ki elnökké. Bethlen 1619. febr. 14-ét tűzte ki határnapul, midőn mindkét fél biz-tosai: Eszterházyval Károlyi, Pákai, Lónyai, Szentke-reszti, Pető, – Pétsival Mikola, Kamuti, Kassai, Fráter, Makai. Egy ideig maga a fejedelem is a szomszéd Szath-márban tartózkodott. A tanácskozás márcz. 26-án be-lőn fejezve, de a kiegyezésnek ismeretes okmánya csak magánosak ügyeiről szól. Más dolgok is forgottak azonban ott fenn, s jelesül Bethlen fejedelmi czime, mit a kormány mind ez ideig vonakodott megadni, s mit

az értekezlet neki megígért. És csakugyan Ferdinánd – mert Mátyás helyett ő volt már a király – apr. 11-én, mindenféle körüliratokkal, megadta azt. Kerülni akarta a nagyobb összeütközést Bethlennel, mert birodalmának egyik fele már lángban volt.

V.

Ama két államban, melyek között Erdély oly nagy áldozatok árán s csak eszélyes vezetés mellett tarthatta fenn függetlenségét, nagy változások történtek. A portán 1617. nov. 22-én meghalt Ahmed. Utódja I. Musztafa csak három hónapig tarthatta magát a trónon, s ki utána következett II. Ozmán még ifju volt. Bethlennek eddigi barátjából Szkenderből ellensége lett, s a fejdelem csak utánjárással tudta meggátolni, hogy Jenő kérdése komolyan ne hozassék szőnyegre. Az osztrák államokban pedig a gyermektelen Mátyás Ferdinánd steiermarki főherceget nevezte ki utódjává. Ez esetből az 1618-iki országgyűlésen, mely ennek királylyá választásául hirdettetett, heves alkotmányharcz fejlődött ki, mely kivívta a felavatási oklevelet, s végrehajtá a megválasztást, de mint a ház egyik tagja írta: „mind ez a jövendőbeliek kisebbségével hajtatott végre.” Ferdinándtól, a megtörhetlen lelkű erélyes, rideg, s a hit dolgában türelmetlen, az alkotmányi kérdések körül szenvedélyes férfiutól, a felső-magyarországi hatalmas protestáns ellenzék tartott.

Ez ellenzék Bethlenre függeztette szemeit, őt tekintette természetes és védő szövetségésének. E bizalmat eddig folytatott küzdelmeivel vivta ki. Mátyás nemcsak nem ismerte el, de meg is akarta buktatni, s ezért nem fogadta el az őszintén nyujtott jobbot. Saját kárára. Khlesl minden ármánya daczára végre egyezkednie kellett, s az első nagyszombati béke Nagy-Bányán kívül mindent visszaadott Bethlennek. Nem ő forgatta fel azt, de a következmény az lett, hogy Nagy-

Bánya is visszakerült Erdélyhez, a második nagyszombati értekezlet által. Most is maradtak fenn differentiak, melvekből háboru nőhetne volna ki magát, s Bethlen eszélyessége volt, hogy most is értekezlet tárgyaivá lettek. De Ferdinánd még a fejdelmi czim megadását is feltételekhez kötötte. Bethlent ellenségei ravasznak nevezik, valójában pedig csak ildomos volt. Nem tett egyebet, minthogy a tényezőket, melyek célhoz juttathaták, felhasználta. Háromszor kísérté meg őszintén csatlakozni a magyar királyhoz s ennek kormánya mindháromszor hagyott fenn kézzel fogható utógondolatokat. Nem volt-e joga mindent elkövetni ez utógondolatok meghiusítására?

Több mint egy év eltelt a harmincz éves háboruból anélkül, hogy Bethlen egyéb lett volna semleges nézőnél. Nem mintha a csehek több ízben nem fordultak volna hozzá, nem mintha nem akarta volna felhasználni Ferdinánd zavarait a maga előnyére, épen ugy, mint Khlesl célba vette őt azon a részen buktatni meg, hol leginkább volt sebhedő. De nem határozta el a fellépést addig, mig a kedvező alkalom el nem jön, sőt ugy látszik, hajlandó lett volna fel sem lépni Ferdinánd ellen, ha ezek őszintén megnyerheti. Ilyesmiben azonban ezzel még oly kedvezőtlen viszonyok közt is, mint ő volt, nem lehetett alkudozni.

Csehországnak s az örökös tartományoknak 1608. óta szövetsége volt Magyarországgal, s midőn a Prágában kiütött forradalom lángja átcsapott Morvaországba, Slesiába, Lausitzba, Ausztriába, a szövetséges rendek felhívták a magyarokat, hogy az ellenök küldött magyar harczosokat hívják vissza. Sok felső-magyarországi ur ama közös szövetséget kötelezőnek tartotta, s meg kell vallani, ezek sokkép voltak ingerelve eddigelé is, mióta a koronázás előtti törvénycikkek vivmányai mindinkább kezdettek feledékenységbe menni. Hogy pedig ezek felélesztessenek, arra kevés volt a kilátás. Nem csoda, ha sokan bár titkon fájó emlékekkel

godoltak vissza Bocskai felső-magyarországi fejdelemkedésére.

Egyet volt lehetetlen hinni: hogy Bethlen ne sodor-tassék be e mozgalmakba. S Ferdinánd még is nemcsak nem igyekezett őt megnyerni, sőt ellenkezőleg segélyigéreteit figyelemre sem méltatta, midőn 1619-ik derekán Dóczy által felajánlotta jó szolgálatait s ugyanez időben (jul. 9-én) Károlyi által megizente Forgácsnak, „micsoda mediummal kellene ő felségének élni e mostani motusnak leszállításában.” De minthogy az el nem fogadásra számított, lépéseket tett, hogy ellenkező részen is működhessék. Mikó Ferenczet rendkívüli követül a portára küldé. Ez jul. 5-én megérkezett, s teljes egy hónapot töltött a fővárosban. Borsossal, az állandó követtel teljesen megnyerték a nagyvezért, ki Deák Mehemet basát temesvári beglerbéggé nevezte ki, s megbizta a Bethlennel ez ügyben folytatandó alkudozásokra. De az első felhatalmazás nem terjedt többre mint, hogy Bethlen a végeken tul ne menjen, meghagyván, hogy a portát háboruba ne keverje s az adóhátralékot még ez évben beszolgáltassa, mit a fejdelem novemberben teljesített is. S most már – még mindig titokban – hozzá látott a hadi készültekhez, és követet küldött a cseh-morva rendekhez, hogy várják be, mig fegyvereit az övékkel egyesíti: addig ellenségeikkel ne egyezkedjenek. Ezalatt épen oly titokban felső-magyarországi párthivei is felkészültek illő elfogadására.

Sept. 3-án, mely napon Bethlen Kolosvárról Magyarországra indult, itt is kiütött a lázadás. Az egésznek intézője a még ifju Rákóczy György volt, ki a kitorésre maga adott jelt, a Terebesnél hadat gyűjtő Homonnai megtámadásával s Lengyelországba szalasztásával. Innen Kassa alá ment Dóczy ellen, ki immáron felső-magyarországi generális vala. A meglepett város sept. 6-án feladta magát s Dóczy elfogott, sept. 8-án Patakra, utóbb Erdélybe vitetett fogva, honnan csak a

halál szabadítá ki. Sept. 11-én Rákóczy Bethlen elé indult, ki Debreczenből e hó 12-éről kiadta támadásának okait felsoroló körlevelét, míg az Alvinczy Péter udvari lelkész által irt „Querela Hungariae” az európai közvéleményt tájékozta affelől. S ez nap óta bámulatos gyorsasággal haladt ügye. Kállót az őrség Lónyai ellenére, Ecsedet Pernyeszi, Tokajt Abafi megadák. Thurzó Szaniszló, Szécsy György hatályosan dolgoztak pártja nevelésében, s rövid nap alatt egész Felső-Magyarország Fülelig, Váczig kezébe esett. A sept. 21-ére összehívott kassai gyűlés egyengette az utat a magyarországi fejedelemséghez, midőn a rendek Bethlent előttök járókká, főgondviselőjökké, s Rákóczy Györgyöt felső-magyarországi főkapitánynya választották, a portára Balassi Ferencz, fejedelmi követ mellé Korláth Istvánt nevezték ki ország követévé, hogy ez a portával örök frigyet kössön, Lengyelországba pedig Akay Istvánt küldék a fejedelem és rendek levelével, (az elsőé sept. 27-ről Eperjesről, az utóbbié sept. 25-ről Kassáról szól) felajánlani a jó szomszédságot s barátságot és kérdést tenni azon kerengő hírek iránt, hogy Homonnai ez országból ottan szedett hadakkal akar beütni. A fejedelem, kinek hada 40,000 főre szaporodott, miután a hozott törvényeket sept. 26-án megerősítette, sept. 27-én elindult s hadát Nagyszombatban és Érsekújváron át – melyek kaput nyitottak előtte – Pozsony felé vezette. Egy német csapatot, mely e várnak segélyt volt hozandó, Bethlen egy osztálya szétveré, Rhédei Ferencz egy dandárral a csehek segélyére ment, s Pozsony polgárai oct. 14-én nagy diadallal fogadták a fejedelmet. Forgács nádor pedig feladta magát a várat is, bár szinleg Bethlenhez csatlakozott, s felszólítására sz. Márton napra országgyűlést hívott össze. A korona s az ország jelvényei Bethlen kezébe kerültek, s ő maga is, mi alatt a cseh hadak vezére Thurn és Rhédei Bécs felé nyomultak, Ausztriába vezette sergeit. A szék várost uj ostrom fenyegette,

mely könnyen veszélyesebbé válhatott az öt hónap előtt kiállottnál, de bár a hajduk vidéket felprédálták, ezuttal megszabadult. A fejedelem nov. végére egész váratlanul visszatért.

E visszafordulásnak három oka volt: a főpapok mind s a dunántuli urak nagy része nem csatlakoztak hozzá. Ezek a felső-magyarországi megyékkel nem vallottak egy elvet, s Erdély separatióját rossz dolognak tartották. „Nagy hatalmas fejedelmet választottak uroknak” – mint Eszterházy mondja, azért, mert ezáltal remélték felszabadulhatni a töröktől, s féltek a mostani mozgalomtól, hogy „teljesen török gubernatiója alá esnek.” Nagy részben távol is maradtak az oct. 18-án megnyílt országgyűléstől, mely sem oly fényes, sem oly előzékeny nem volt, mint a kassai. Második oka a lengyelek beütése volt. Bethlent Kassáról elindulta után, a lengyel király és senátorok sept. 15-én kelt levelekkel találták meg, nem válaszszal a fejedelem és kassai gyűlés felhívására, hanem Ferdinánd és Homonnai megkeresése következtében, intve Bethlent s külön Rákóczyt is, hogy a beütéssel s háborúval hagyjanak fel. Az első, oct. 1-éről Varhoveczről, az utóbbi, oct. 8-áról Patakról válaszoltak tiltakozva minden beavatkozás ellen. Küldtek ugyan a lengyelek oct. 29-éről új választ, de küldtek Homonnaival hadakat is az országba, mely Rákóczyt nov. 22-én a homonnai mezőn megverte, s a Cserhátat tűzzel vassal pusztítá. A harmadik veszély a portáról fenyegette. Nov. elején hirt vett a portáról, hogy Szkender ujolag ármánykodik ellene, a porta hangulatát ellenségessé változtatta s a szászokat lázadásra ingerli. Rossz neven vették, hogy Mehemettel nem értekezett, s hogy nyert engedélye ellenére „nem a szélibe hágott Magyarországnak, hanem a közepibe.” A későbbi hírek is mind kedvezőtlenül hangzottak: a szultán egy csausza által mentegőtözött Bécsben, hogy Bethlen engedélye nélkül indult el, s ezt a követek, Borsos, Balassi. Korlát egyhangu-

lag és egymásután tudósíták, hogy ellene a porta ingerült, főként, mert a kanizsai basa tudósítá, hogy a Dunántul épen nincs mellette, s mert egy szász követ beszélt, hogy e vállalatot Erdély s a szászság sem helyesli.

Bethlent erélyessége és ildoma nem hagyta el. A portát, bár nem tudta „hogy oly szerelmes barátja legyen Ferdinandusnak” tudósítá nyert eredményeiről s az ellenséges hangulatot azon hasznok feltüntetésével akará ellensúlyozni, melyeket már is kivivott. Annál ridegebben irt nov. 4-ről Szkendernek, emlékébe hozva jó tetteit s óvá, hogy alatvalóit ne lázítsa, „mert bizony nem viszi véghez azt a dolgot,” e helyett egész igyekezetét arra fordította, hogy jó viszonynyát a szomszéd pasákkal fenntartsa, kik aztán a portai nagyobb harag ellenére is támaszai legyenek. Továbbá Szécsyt jelentékeny haddal Rákóczy támogatására s a lengyelek ellen küldé, kik, minthogy zsoldot nem kaptak, még ez év vége előtt visszafordultak, s végre még a lengyel király is biztosítá a rendeket, „jó indulata” felől*). De minthogy ily módon hada meggyengült, nem volt idegen békealkudozásba ereszkedni Ferdinánddal, melynek létrehozásán a nádor buzgóan munkált. Ettől Ferdinánd sem volt idegen, és bár a hadfolytatás azután is folyton folyt, bár a nov. 11-ére hirdetett és kezdetben kevésbé tevékeny országgyűlés oly ingerült hangulatot öltött, hogy Ferdinánd letételére és új király választására gondolt, s e célból már a választási feltételeket is a fejdelemhez juttatá, ez nemcsak szándékjuk elhalasztására birta a rendeket, hanem az alkudozásra szükséges előkészületeket is végrehajtá. Mialatt azonban az alkudozások folytak, 1620. jan. 8-án Bethlen Magyarország fejdelmévé választatott, mely czimet ő azonnal fel is vett. A dolgon ez mit sem vál-

*) Bethlen Gábor levelezési jegyzőkönyve a lengyelekkel s törökökkel váltott levelek.

toztatott, 8 a kiegyezés jan. 16-án létrejött: Ferdinánd Ooppelnt s Ratibort Bethlennek ígérte örök joggal, Szathmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa megyéket Erdélyhez csatolja, a munkácsi uradalmat Bethlennek adja, Sáros, Szepes, Abauj, Zemplén, Ung, Borsod, Torna, Heves, Gömör megyéket, továbbá Árvát is a királyi jövedelmek nélkül, élete fogytiglan bírhatja a fejedelem, ki viszont maga részéről megígérte, hogy a magyar koronát visszautasítja s a keze alatt levőkből mit sem idegenít el. Ugyanez nap megkötötték a fegyverszünet is, mely szent Mihály napig tartandó s a lengyel szélekre is kiterjed. Birtokát mindenik fél telj hatalommal kormányozza. Máj. 31-én tartassék Besztercebányán országgyűlés, mely az ország zavarjait lecsendesítse. Épen ezen napokban folytatta és (jan. 15-én a csehek, s 19-én a magyarok részéről) kötötte meg Bethlen Friderik cseh királylyal is a szövetséget. Jan. 18-án eloszlott az országgyűlés is, melynek végzéseit egy hóval utóbb Kassán erősíté meg Bethlen, s mely a szabad vallásgyakorlatot elrendelé, de a Bethlenhez átállani nem akarók iránt szigorú végzéseket hozott. Jan. 23-án kiadta Ferdinánd az okmányt, mely Bethlent birodalmi herczeggé nevezi ki, s az egyezkedés szerint neki átadott birtokokban megerősíti. A két, egyidőben folytatott és létre hozott szerződés mutatta, hogy Bethlen egyikér sem hajlandó feláldozni a másikat: nem Frigyesért, mert tehetségét csekélylette, nem Ferdinándért, mert őszinteségében nem bizott, s hogy végre is ezen terveknek annyira kedvező alkalmat felhasználatlanul elsza-lasztani még kevésbé akarta.

A fegyverszünet egyik pontja szerint Ferdinánd ígéri, hogy ha a csehek elfogadható feltételekkel kérik a fegyverszünetet, azt rájuk is ki fogja terjeszteni. E pontot Bethlen biztosai Ferdinánd felhívására akkép magyarázták, hogy a csehek nincsenek a fegyverszünetbe befoglalva, s Bethlen sem tett többet, minthogy buzgóan, kérve, fenyegetve sürgeté, hogy azok is fog-

lakassanak be. Ferdinándnak már biztos kilátása levén, hogy a liga meg fogja segíteni, megtámadtató s megverte a cseheket, de Bethlenhez követet küldött, ki e fellépés okait felfejtse előtte. Többé nem lehetett Bethlennek a két frigy közt haboznia, melyeket hiába próbált meg kiegyeztetni, s a cseheknek segílyt, királyukhoz követekeket (Thurzó Imrét Bossányival, Magdeburgerrel) küldött. Utasítása volt ezeknek a jan. 15-iki frigyhez új pontokat csatolni, többi közt, hogy a közös szövetségbe Erdély három nemzete is vétessék fel, s hogy a fejdelem s az egyesült-államok együtt egy fényes követséget küldjenek a portára. Márcz. 31-én fogadták őket s ápril 25-ére elkészült a pótokmány.

Szorosabb szövetekezése a csehekkel, oly tervvel állott kapcsolatban, melyet még titokban kelle tartania s mely a portával előleges egyezkedést föltételezett. A nagyvezér Mohammed pasa megelőző év dec. 23-án „mazullá tétetett” (elvesztette állomását) s utódja Cselebi Ali még fiatal ember volt. Kezdetben Ferdinánd felé hajlott s Bethlen tervei elibe erős akadályokat akart gördíteni. Azon, Báthori Gábor idejében fölmerült tervet, hogy Erdély három nemzete fölé három vajdát tegyenek, karolta fel, s Balassit a székely vajdasággal kínálgatni kezdé, nem akarván ez országot Bethlennek mint magyarországi fejdelemnek kezén hagyni, ki még ápril 13-án keserűen panaszkodott a nádornak, „hogy császár ő felsége igen sollicitálja a törököt.” Csakugyan ennek képviselője Starzer kieszközlé, hogy Homonnai 100 ezer tallér adó ígérete mellett fermant nyert, hogy Erdélybe üthet. De hogy e kedvezőtlen hangulat átalakuljon, Bethlen febr. végén Kassáról titkos utasítással Ilyei Jánost a portára inditá, ki ide ápril 16-án Vichter cseh királyi követnek kíséretében megérkezett. Két hónapig tartott az alkudozás s végre jun. 22-én kiadatott a fermán, mely megengedé, sőt ajánlá, hogy Magyarország rendei „saját szabadságok törvénye szerint” maguknak királyt válasszanak.

Ez időt már együtt ült a besztercebányai, máj. 31-ére összehívott országgyűlés, melyre a megyék utasítás nélkül teljhatalmu követeket küldtek, hogy a körülmények szerint határozhassanak azok felett, mik „a szent Uristennek tiszteletére, hazánk, nemzetségünk megmaradására, a közönséges jónak, szent békességnek helyreállítására” tartoznak. Megjelentek e gyűlésre Cseh- és Morvaország, Slesia, Ausztria rendjeinek, a lengyelkirálynak, s jul. 1-én a szultánnak követei. Ez utóbbi Illyei Jánossal jött biztatásokkal ugyan, de minden véghatározat nélkül; a jun. 22-iki okmányt Jusuf aga hozta magával jul. elején. A gyűlés hangulata ingerült volt, mert Ferdinánd követi késtek, s jun. 14-én Bethlen és a rendek közt újabb szövetség keletkezett, mely a hűtlenség büntetését szabja mindazokra, kik ehhez csatlakozni nem akarnak. Végre jul. végén megjöttek a császár biztosai, de nem békét, hanem teljes szakadást hoztak létre, minthogy utasítások szerint a csehekkel alkudozni nem akartak s azt kívánták, hogy a magyarok ezekkel kötött frigyöket bontsák el. A dolog vége az lett, hogy aug. 17-én a császári biztosok a történendők ellen tiltakozva hagyták el Besztercebányát, az országgyűlés pedig aug. 25-én Bethlent magyar királyvá választá. A gyűlés törvényeit, számszerént 52-öt az új király aug. 29-én erősítette meg. S most Dóczy, Rimay Magyar-, Köln, Gsin Csehország, Starhemberg Ausztria részéről roppant ajándékkal a portára indítottak, kiket itt october végén szívélyesen fogadtak. A gyűlés folyama alatt már pusztították lengyel zsoldosok a magyar megyéket s a háboru Ferdinánd és Bethlen közt is már septemberben kitört, de – miközben Dampierre is elesett – Bethlenre nézve folyt szerencsésen. Annál nagyobb volt a csapás, mely szövetségesét a cseh királyt érte, ki nov. 8-án a Fehérhegynél tönkrement. E szerencsétlen ütközet Bethlen ügyének is forduló pontul szolgált. A koronát Pozsonyból nyomon Turócba vitette.

A választott magyar király – mert János Zsigmond példájára így írta magát – Erdély viszonyát Magyarországhoz oly módon rendezé, mint Bocskai alatt volt. Midőn kijött, testvérét Istvánt egyszerű helytartóként hagyta hátra. A besztercebányai gyűlésre, épen ugyanint elődje a szerencsire, Erdélylyel országos követeket, oratorokat küldetett, királylyá választatása után azonban a helytartót a sept. 29-iki fehérvári gyűlésen kormányzóvá – a mi volt kezdetben Rákóczy Zsigmond is – választatta. De Homonnainak időközben történt megmérgezése egy mindig kéznél levő ellenfejedelmi jelleltől szabadítá meg.

A fehérhegyi csatának fejleménye Bethlen hiveit aggodalommal tölté el, Vácznak pedig elfoglalása török hadak által, melyet mind Ferdinánd, mind Bethlen átígértek a portának, de nem oly szándékkal, hogy át is adják, megdöbbsenté mindkét pártot. Mindez inkább Ferdinándnak kedvezett, ki dec. 10-iki hirdetményében Bethlent hitszegéssel vádolta s a pozsonyi és besztercebányai végzéseket érvényteleneknek nyilvánítá, másnap pedig felhatalmazta Észterházy Miklóst, Bethlen legszilárdabb ellenfelét, hogy a nevében azoknak, kiket Bethlentől átállásra bírhat, bocsánatot adjon, s jószágokat adományozzon.

XIII. Lajos francia király 1620 elején követeket küldött Bécsbe, felajánlván jó szolgálatait Ferdinándnak. Ezek egyike aug. 1-én Besztercebányán is megfordult, de siker nélkül. Decemberben a követség újra felajánlá közbenjárását s most mind Ferdinándot, mind Bethlent hajlandónak találta: de az első csak a fejdelemmel, s az utóbbi Ferdinánd magyarjai kizárásával akart alkunni. De még mindig volt akadály s az első határidő (dec. 29-iki Znaim) mellőztetett. Alkudozások után végre 1621. jan. 25-én megkezdődtek az egyezkedések. De Bethlennek és Ferdinándnak biztosai nem értekeztek személyesen egymással, hanem csak francia közbenjárók által s gyakran kelle egyik-másik félnek új

utasításért eltávozni, mi miatt az értekezlet hosszúra nyult. Ezzel egy időben Bethlen Nagy-Szombatban országgyűlést is tartott, melyen a keleti megyék nem nagy számmal voltak képviselve s a hangulat levert volt. Ha már ez is aggasztá Bethlent, még leverőbben hathatott rá, hogy ez időtt egy ellene szőtt összeskűvés nyomára jött, hogy a nádor Szécsy s más főurak elpártolása minden pillanatban várható, hogy mint Pécsy ír, márcz. 5-én a francia közbenjáróknak a „császári felség néhány párthive méreg vagy vas által akarja Bethlent elveszteni,” s végre, hogy 112 ur és nemes meghívta Bouquoi-t oly ígérettel, hogy nyomon csatlakozni fognak hozzá. A békealkudozás ily viszonyok közt lassan haladt, s a császár feltételei naponként szigorubbakká lettek. De Bethlen nem akart minden áron békélni: segélyforrásai épen nem voltak kimerítve, s a portáról hirt vett, hogy Ali nagyvezér figyelmeztette követeit, hogy ő, Bethlen, békét ne kössön, mert ez évben segélyhadakat nyer. Bethlen ennek alapján azon kívánattal állt elő, hogy sz. Mihály napig tartandó fegyverszünet köttessék s ezalatt a netalán megkötendő pontok az országgyűlés és porta által erősíttessenek meg, mint-hogy követei erre nézve itt ígéretet is tettek. De Forgács nádor – ki ez idő alatt folyton értekezett Bethlen „titkos ellenségeivel” – eljöttek látta az időt, nyílt elpártolásra, s tiltakozott minden hasonló czélzat ellen. Az értekezletnek apr. 9-én végeszakadt s Ferdinánd régi és új hivei rögtön támadólag léptek fel Bethlen ellen. Pécsy, a korlátnok apr. 25-én még egyszer tett ajánlatot a francia közbenjáróknak az alkudozás ujra megkezdésére, de elutasított. A korlátnok úgy látszik tullépte hatáskörét, s tán e lépést is Bethlen tudtán kívül tette. Vád emelkedett ellene, hogy az elpártolásokat segítette, hogy meghagyta magát vesztegettetni, s épen midőn már haza indult Erdélybe, neje temetésére, utközben Nagy-Váradon elfogatott s Szamosujvárbá zárattott.

Bethlen ügyei 1621 első felében hova tovább mind rosszabbul állottak. Míg a véletlen elpártolások által okozott veszteségeit pótolhatá, hadain Ferdinánd sargei több diadalokat vívták ki, s Pozsonyt, Nagyszombatot, Nyitrát, Füleket visszavették, s a császár pártját újabb átállókkal szaporíták, úgy, hogy a Bethlen által tartott eperjesi gyűlés épen nem volt látogatott. Ehez portai bajok járultak. Ali, a nyílt támadásra egy kimerítő fölterjesztéssel s gazdag adományokkal megnyert nagyvezér márcz. 9-én meghalt s utódát Huszeint újabb nagy összegekkel lehetett csak megvenni. Ez hetekre nyuló alkudozásokat vett igénybe, de végre eredményre vezetett. A nagyvezér egy fermánja éles szemrehányásokat tesz a magyar uraknak, hogy sok pecséttel ellátott panaszlevelők daczára megszegték hitöket, egy másik pedig tudatja Bethlennel, hogy „ö hatalmassága talpon vagyon, hogy ez mult esztendőben tött káraiért Magyarországbán a lengyeleknek megfizessen,” s hogy az ö segélyezésére a budai vezér s a kanizsai Mehemet basa kirendeltettek. Ennyi segély is gyorsan adva nevezetes eredményeket idézhetett volna elő, de e helyett Bethlennek kelle élelemmel s fuvarral járulni a lengyel földön harczoló szultánnak, melyeket ö Erdélyből küldé a török táborba*).

S e bajai közt ragyagott Bethlen tehetsége legfényesebben. Csüggedés nélkül vett mindent igénybe, hogy veszteségeit pótolja s a három oldalról megtámadott férfiu biztos kezekkel összevágólag vezette tábornokai hadi működését. Diadalt diadalra aratott. Pálffi és Bozsnnyák foglyaivá lettek, Bouquoi elesett, s Batthyáni Ferencz csaknem egész Bécs alá vezette hadait. E közben a nádor is meghalt s most midön szerencséje újra fennragyogott és bár a török had nem jött (miért, mondja Toldalagi a fejdelem követe, Deák Mehemet pasát muzullá téttem), de kirendelése is elegendő volt, hogy

*) Bethlen Gábor levelezése a portával az erdélyi főkormány-szék, muzeum-egylet s Mike Sándor ur gyűjteményében.

rettentsen, most elérkezettnek látta az időt, hogy újra megkezdje a békealku elejtett fonalát. Bethlen közbenjárója Thurzó Imre volt, s sept. közepén mind két fél megegyezett biztosok kiküldésében. Értekezlet helyül eredetileg Rabensburg volt kitzúve, utóbb Nikolsburgba tétetett át. Kezdetét oct. 11-én vette, de a fényes tehetségű Thurzónak e hó 19-én történt halála zavarólag hatott folyamára. Mindamellet bár sok volt a leküzdendő nehézség s a viták a megbizottak közt heteken át tartottak, 1621 utolsó napján megkötetett a béke: Bethlen lemond a királyi czimról s a koronát visszaadja, nyeri a német birodalmi hercegi czimet, továbbá Oepelnt Ratibort, melyeket ő s fogadott fia (testvére István volt az) halálokig birnak, továbbá Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod, Abauj, Bereg megyéket, de anélkül, hogy ezek Magyarországtól elszakadnának, nyeri Munkácsot, Ecsedet mint zálogot, Tokajt, Tarczalt, Kereszturt örökösen s a mennyiben zálogban volnának, kiváltásukra százezer forintot kap. Általános amnestia mindazokért, mik 1609 óta történtek. Ferdinánd az országalkotmányát, a bécsi békét az 1608-iki törvényeket s saját felavatási okmányát megerősíti és megtartja, s hat hó alatt országgyűlést tart. Az okmányok 1622. jan. 7-én cseréltettek ki.

Ferdinánd részben s Bethlen egészben márcz. 24-ig végrehajták az őket külön-külön illető pontokat. A fejdelem készületeket tett a hazamenetelre, Erdélybe, mely ismét sarkpontját volt képezendő birodalmának. Ily nézetekkel az üldözött és földönfutóvá lett cseheket s morvákat befogadta s Alvinczre telepíté, a bányászat emelése végett pedig a magyarországi bányavidékekből bányászokat, pénzverőket küldé az erdélyi érczhegyekbe.

Az 1622 év első fele kettős gyászszal sujtá a Bethlen családot. Jan. 18-án István ur neje Csáki Krisztina meghalt. Temetésén nem volt jelen a fejdelem, ki máj. 6-án érkezett meg nejével Kolosvárra, hol máj. 1-e óta

együtt ültek a rendek. Pár nap mulva máj. 13-án a fejdelemné is meghalt s fényes ünnepélyek után, a gyász-kiséret roppant pompával máj. 24-én megindult Kolosvárról. Fehérvárra máj. 26-án érkezett meg a menet, „ifjak, asszonyok, leányok” kik „mint édes anyjokat siratták és kísérték.” A gyász-ünnepély máj. 30-án végződött be teljesen.

VI.

A nickolsburgi béke nem nyugodott szilárd alapon. Az, mi a német birodalomban a fehérhegyi csata óta történt, mindenkit meggyőzhetett, hogy egy hosszú és véres küzdelemnek csak kezdetén állnak. E háboru már is a catholicismusnak s absolutismusnak küzdelme volt a protestantismus s alkotmányosság ellen. Az európai viszonyokkal ismerős Bethlen előtt nem maradhatott titokban, hogy a többé kevesbbé érdekelt angolok dánok, svédek, hollandok s politikai okokból még a francziák is készülnek a protestans Németország megmentésére. De maga a békealkudozás folyama alatt is két oly dolog történt, mi Bethlent a harcz ujra megkezdésére ösztönzé: Bethlen aháboru folyama alatt Toldalagit a Moldvában levő szultánhoz küldé segély végett s ez Dselal mirzát rendelte ki tatárcsapatokkal. A szerdár oct. 17-én volt elindulandó, de segélyére többé nem volt szükség. Két nappal utóbb oct. 19-én I. Jakab angol király irt hozzá levelet, melyben parlamentje megegyezésével, sőt kérelmére 80 ezer arany segélyt ígér neki, hogy a magyar birodalmat, mint a török felől Európa védbástyáját, a német birodalom felől pedig az európai egyensuly fenntartóját, állítsa helyre. De a segélyhad és segélypénz későn jött s a boszus Jakab utasítá portai ügynökét Roet, hogy Bethlen ellenében ellenséges állást foglaljon el.

Bethlennek a béke megkötése után első gondja volt Toldalagit mentségével s ajánlatával, hogy ő minden

pillanatban kész a háborút megújítani, Konstantinápolyba küldeni. Toldalagi még a portán volt, midőn máj. 19-én I. Musztafa nyerte el most másodizben a trónt. Jun. 13-án Daud nagyvezér megbukott, helyét Huszein fogadta el, ki Toldalagit kedvező válaszzal s gazdag ajándékokkal bocsátá haza. De jul. 7-én Huszein is mazullá lett, s Lefkeli Musztafa basának adott helyet. A biztató válasz, mit Toldalagi hozott haza, Bethlent újabb lépésre ösztönzé. De a nagyvezér-változás is új szövetséget tett szükségessé, annyival inkább mert Lefkeli a fejdelem irányában ellenséges állást foglalt el. Aug. 22-én ettől új megbízottak érkeztek a portára s velök gróf Thurn, mint a prot. német fejdelmek képviselője. Bethlen előszámlálá, hogy minő körülmények miatt volt kénytelen békét kötni: az ország már ki volt merülve, s minthogy ellensége a lengyel király is akkortáiban nyert békét, neki ügyelni kelle, nehogy ez véletlenül megtámadja. De ő kész a háborút 20 nap alatt megújítani, ha kellő segílyt nyert. S ez annyival szükségesebb, mert Ferdinánd a spanyolokkal, lengyelekkel, németekkel megakarja a török birodalmat támadni s őt Bethlent már meg is kínálta a fővezérséggel. E felleplezés nem kis aggodalmat okozott a nagyvezérnek, ki hajlandó lett volna Bethlent a támadással megbizni. Az angol követ azon nyilatkozata, hogy az egész dolog koholt, meghiusítá a fejdelem számítását s a hadkirendelés ezuttal elmaradt. Az egésznek annyi eredménye lett, hogy a budai basa felhatalmazást nyert, hogy ha Ferdinánd megtámadná Erdélyt, ő jelentés nélkül védelmére siessen. De e törekvésekről a császár is értesült, s ez nem késett a portát megnyugtatni egy komoly jegyzékkel, hogy neki épen nincs hasonló szándéka.

Az elutasítással Bethlen nem nyugodott meg. 1623. elején a magyar királynak egy követe fordult meg udvarában, körültekinteni, hogy „minő gonosz céljai vannak a fejdelemnek?” Ez idétt a prot. német fej-

delmek megújítani készültek a háborút, Angliából, Hollandiából pénzt nyertek, Bethlennel leveleztek, gróf Thurn pedig a portán dolgozott kezökre. S ezekhez járult a fejdelem neheztelése a miatt, hogy az utolsó béke több pontja nem teljesítettett, hogy ellene ocsmánynál ocsmányabb gúnyiratok s képek szórattak szét mindenfelé, hogy Thurzó, kit ő árulónak tartott, lett nádorrá, s hogy Eszterházy nem eléggé tisztességes követséggel járul hozzá. De Bethlen elrejté neheztelését s hogy valódi céljait annyival kevesebbé árulja el, megkérte Ferdinánd leányának Czeczilia Renátának kezét, oly ígérettel, hogy maga is kész ennek vallását fölvenni. Ferdinánd első válasza kitérő volt: kérdést tett a spanyol udvarnál, s Olivareznek 1623. oct. 27-én kelt válasza az egyenes megtagadást ajánlá. Erre maga Bethlen is számított, s különben is ez idétt már folyt a háboru köztök.

Egy időben ez ajánlattal a portán is mozgásba hozott mindent, hogy a hadjáratra felhatalmazást nyerjen. Itt Lefkeli helyett sept. 21-én Gürdzsi Mehemet „az erdélyiek apja” s 1623. febr. 5-én a harczias Huszein lett nagyvevérré. Ez idétt indult el Toldalagi Konstantinápolyra, hol mindent szerencsésen bevégzett. Máj. 26. kiadattak a fermánok, melyek a német császár ellen elrendelék a háborút. Szerdárá Ibrahim bozsnya pasa neveztetett ki, s a sziliztriai basa rendeletet kapott, hogy „Akirmanból, Kiliből, Benderből, Izmailiből minden hadakat, mind mazulokat és mind a kiknek a parancslevelek vagyon” felvén, csatlakozzék vele*). A közreműködés a budai, temesvári, egri, kanizsai basáknak is meghagyatott, oly módon, hogy „Bethlentől hallgasanak.” Még egy eredménytelen kísérlet tétetett a kibékülésre, mire a fejdelem aug. 21-én Kolosvárról megindult. Forróláza pár hétig Nagy-Váradon tartá vissza, de midőn jobban lett, nyomban megindult. Még ekkor

*) Török levelek az Erdélyi muzeum-egylet birtokában.

is a békét ajánlá Eszterházinak.: „mivel semmit ő fel-sége a mi alázatos instanciánkra hét egész hónaptól fogva cselekedni nem akara,” – írta sept. 19. ennek – azért indult el.

Az összes had, melyet Bethlen vezetett, 80 ezer emberből állott, de ebben alig volt huszezer török, oly kevésre olvadt a szilisztriai hadigéret. Ehez járult azonban még tizezer tatár s a magyarországi basák csapata. Fölkelési okait, a korábbi sérelmek megújulásait, Szendrőn sept. 21-én kiadott körlevele számlálta fel, de nem azt, hogy minő nagy reményekkel s merész tervvel fogott a vállalathoz. Szándéka volt átnyomolni Magyarországon, Sléziában egyesülni a hadakozó német protestans hercegekkel, helyreállítani a cseh királyságot s egyenes szövetségbe és összeköttetésbe jöni azon hatalmakkal, melyek Fridrik ügyét pártolák. Mind ebből alig sikerült valami – Mansfeld megverett s többé nem tudott annyira a helyzet urává lenni, hogy az egyesülés érdekében valamit tehessen, daczára, hogy Bethlen megszüntetvén pár hét múlva a besztercebányai alkudozást, diadalmasan nyomult elő, egy csomó várat elfosrlalt, s Caraffa Jeromost megerősített táborában Góding mellett bekerítette és éhezettette. Ő egy maga a kivánt egyesülést nem hajthatta végre, utóbb a beállott hideg miatt törökök, tatárok zugni, lázongani kezdettek, s végre is a Thurzó és Eszterházy által ajánlott két havi fegyverszünetet elfogadta. A hadfolytatásra nem látta a viszonyokat kedvezőknek, s jobbnak hitte a tisztességes visszavonulást. S midőn a portán Huszein nagyvezér megbukott és utódja Ali a császár követeit előzékenyen fogadta, s ezek a békebontásért panaszt emelve, nem kevesebbet kivántak, minthogy végkép hagyjon fel a porta Bethlen pártolásával és annyit ki is nyertek, hogy a török sergek haladéktalanul visszaparancsoltattak, maga Bethlen is hajlandó lett a békére. A besztercebányai elfogadhatatlan feltételek (pl. Thurzó lefejezését kivánta) többé

alku tárgyát nem képezhették, sőt a fejedelem Thurzóval kibékült. Ettől fogva a magyar urak is sürgették a békét, s midőn Bethlen Kamuthi Farkassal 1624. februárban követséget küldött Bécsbe, megkezdődtek az alkudozások. Minthogy Eszterházy mindenkép a béke ellen hangolá a császárt s ez Caraffának megszegyentését – kinek a fejedelem előtt a gödingi fegyverszünet alkalmával gyalog kelle elvonulni – szerette volna megboszulni, az egyezkedés nehezen haladt s végre is máj. 8-án a magyar tanácsosok sürgetésére, nagy részben a nikolsburgi alapján jött létre. A fejedelem nem fogja a törököt s tatárt hadra ösztönözni, s ha mégis megtámadná; a hét megye segíteni fogja. Oppeln és Ratibor helyett Bethlen az ecsedi uradalmat nyerte. Szokás szerént titkos pontok is csatoltattak az egyezkedéshez: ő, Bethlen a császári ház ellen nem fog fegyvert, sőt ha megtámadtatik, segíteni fogja még a török ellen is. Csak az alkudozások bevégezése után jun. elején indult haza.

Ez alkudozások folyamáról a szultánnak – ez idétt már IV. Murad volt – bécsi követe mit sem tudott meg. Az, mondhatni ellenséges irányu volt a porta irányában. De Bethlen ez idétt hajlandó lett volna elszakadni a portától, s erre ajánlatot is tett. Adja a császár leányának Czeciliának kezét neki, s bizza rá, egy a török ellen intézendő vállalatban a hadak főparancsnokságát – ez volt azok lényege. Két sugalat volt főként, mi a császárt saját hajlamain kívül is ettől elidegeníté, a spanyol udvar, mely Magyarország fegyveres leigázását ajánlá, s Eszterházi, ki oct. 10-iki levelével „a török elleni készségének ajánlatát, hű szolgálatai kínálgtását, ezen részekről házasulni igyekezetét” mind ámitásnak és törvetésnek bélyegzé. De a dolog húzódott halasztódott s a tagadó válaszról Bethlen havak mulva értesült. Neki, az ilyesmire elkészültnek, nem volt szokása, hasonló bizonytalan kilátásu jövőért a bizonyost feláldozni, s gondja volt ez idő alatt, hogy a portán lazuló

viszonyát jó karba helyezze. S e részben az általános európai viszonyok kedvezőkké lettek. A protestans párt vereségei mellett sem volt hajlandó felhagyni a császárral kezdett háborúval, s I. Jakab angol király szorosabban csatlakozék hozzájuk. Miután a walesi herceg mint leánykérő Madridban kosarat kapott, a király épen nem titkolta neheztelését a Habsburgház mindkét ágára s portai követét Roet – ugyanazt, ki eddig Bethlen terveit meghiusítá – utasítá, 1624. máj. 28-ról, hogy ezt mindenben pártolja, gyámolítsa.

Roe kitünő államférfi volt, ki épen oly ügyességgel dolgozott ez óta Bethlen mellett, mint elébb ellene. Mindenekfölött aug. 21-iki sürgönyében újabb határozott utasítást kívánt, ajánlá a fejdelem megnyerését azáltal hogy követ küldessék hozzá, hogy fejedelmi házasságra segítsék, „mert főtörekvése, vérét megneemesíteni.” Midőn a válasz megjött, Roe és a kajmakám értekezletet tartottak együtt, mely azon módokról tanácskozott, hogy lehet Bethlent a császár megtámadására birni, s közös megállapodás után, a francia, velencei és hollandi követeket is megnyerték. Ekkor febr. 20-án felhívták Bethlent, hogy 40 nap alatt nyilatkozzék, ha a császárral s a catholicusokkal, vagy a portával s protestans fejdelmekkel tart-e? „Az unio – irák – új erőt nyer, ő kegyelmességét kérdés nélkül társul fogadják. Ők nem akarják ő kegyelmességét háboruba bonyolítani, csak az utat megmutatni, hogy hogyan biztosítsa magát teljesen. Sokfélét beszélnek róla, a többi közt, hogy catholicisálni akar s a császár segélyével és a pápa fennhatósága alatt Erdélyt, Moldvát, Oláhországot külön királysággá alakítani. Szilárd elhatározottságáról az ügye iránt érdeklődő fejdelmeknek adjon bizonyosságot.” Bethlen nem sietett a válaszszal, a porta és a császár közt fennforgó béketárgyalások ovatosságra inték. Munkásságát főkép ennek meghiusítására irányzá.

A bécsi alkudozások folyama alatt már 1624.

márcz. 4-éről Cserényit a portára küldé panaszkodni, hogy szolgálatait nem méltányolják kellőleg, s mindent elkövetni, hogy a német udvarral meg ne békéljenek, vagy legalább nála nélkül ne békéljenek. S annyit el is ért, hogy a diván eleinte nem sok békehajlamot mutatott, sőt hadi készüléteket is tett. Midőn végre ez megegyezését nyilvánítá, Ferdinánd követett el mindent, hogy Bethlen kizárassék az alkudozásoktól, s erre nemcsak a budai basánál tétetett lépéseket, hanem magának a fejdelemnek is Eszterházy által dec. 16-ról tudtára adta, hogy részvételét az alkudozásokban nem kívánják. Bethlen válasza keserűen szemrehányó volt s ezért is, de utóbb azért is, mert reménye lett a protestans unioba léphetni, még határozottabban igyekezett már az előleges egyezkedéseket is meghiusítani. Azonban hasztalan – mire ő a febr. 20-iki felhívásra válaszolt, már megkezdődtek, azonban biztosai közreműködésével, 1625. tavaszán az alkudozások. Közben-közben Bethlennek sikerült majdnem szakadásig vinni a dolgot; minthogy azonban a porta Ázsiában, a császár Németországban szorongattatok, mindkét érdekelt fél kívánta a kiegyezést, s végre máj. közepén a hidas-gyarmati béke, Bethlen boszuságára, csakugyan megkötetett.

Bethlen úgy találta, hogy e béke hátrányára van azon szövetségnek, melyet a protestans uralkodókkal kötni felszólított. Ezen – febr. 20-iki – felhívásra válasza apr. végén ért Konstantinápolyba s ebben ő késznek nyilatkozott bizonyos feltételek alatt, melyeket majd követsége fog elmondani, beállani a szövetségbe. A követség 200 kísérelővel nem sokára megérkezett s magával hozta a feltételeket, de azokat csak hosszas körültekintés után közlé az illetőkkel. Ezek szerint Bethlen a portától kívánta: adassék neki engedély szövetkezni a prot. fejdelmekkel, bontassék fel az ugy is lejárandó zsitvatoroki béke (a másik még nem volt megkötve), a magyarországi török hadak rendeltessenek alája s egy évi adója engedtessek el. Mig többet

követelt a szövetségesektől: vegyék fel az unioba, fizessenek a szövetkezettek 500,000 tallért neki, s ezek tartsanak Csehországban 20,000 embert, követjeiket pedig az ő pártolására utasítsák. De mind a kajmakám, mind Roe tulzottnak találták e kívánatokat, s a követség máj. 20-án hazaindult a kettős válaszszal: a porta csak annyit enged meg, hogy Bethlen csak a német szövetségesekkel tartsa fenn frigyét, Roe pedig kívánatai leszállítását sürgeti. Az első szóbeli izenet, az utóbbi levél alakjában adatott meg – de máj. 20-áról egy fermán is küldetett Bethlennek a szultántól, hogy az évi adó nem fog ugyan felemeltetni, de azt a porta ezuttal sem engedi el, s utóbb egy másik is, mely őt a hét megye birtokában megerősíti*).

Mire e választokat megkapta Bethlen, a gyarmati béke már meg volt kötve s ezáltal a helyzet tetemesen megváltozva. Minthogy azt már megsemmisíteni nem lehetett, legalább a ratificatiót akarta hátráltatni, hogy azalatt belépése az unioba s ezzel kapcsolatos tervei kivételére időt nyerhessen. Sietve követet küldött a portára, ki ide jul. 22-én megérkezett, s a nagyvezérnek két emlékiratot nyújtott át: ünnepélyesen ellentmondott e csalfa és becstelen kiegyezésnek, melynek hátrányait élénk színekkel festette, s melynek megtartására német részről nem is gondolnak. Ha őt annak idejében kellőleg segítik, már rég elfoglalta volna Magyarországot s Pfalzi Frigyest is visszaültette volna székébe. Már ennek vége – de ő most is kész már augusztusban Kassára nyomulni, hogy a császár kénytelen legyen hadait északról ide leszállítani. Azonban a porta ne bontsa fel a békét, csak ne ratificálja, kereszen ürügyet a halasztásra. Ezalatt a zsitvatoroki béke ideje lejár, az ázsiai és németországi viszonyok jobbra fordulhatnak, s a porta békét vagy háborut végezhet.

*) Török levelek az erd. muz. egyesület birtokában, s Rozsnyai kézirati munkájában.

De minthogy azalatt is kell valamit tenni, adjanak neki 15 ezer embert azon szín alatt, mintha ő toborzotta volna, s ezzel annyira elfoglalja a németet, hogy módja nem lesz szándéka szerint (Vácért mint irá) háborut kezdeni. Ugyane követségnek megbízatása volt, urának az unioba felvételét és segélypénz adását sürgetni a követeknél, kik valóban a portán ennek érdekében mindent elkövettek. S csakugyan aug. 27-én kiadatott a szultán fermánja, mely megengedé Bethlennek, hogy az unioba lépjen, hadakat toborzzon a porta költségén s effelett segélyhadakat is ígért.

Mind e dolgokról Ferdinánd kormányának sejtelmese volt. A császár csak annyit látott, hogy Gyarmaton, Bethlen követi tanácsával éltek többnyire a török követek, s nehogy e befolyás ellene forduljon, Bethlent igyekezett jó hangulatban tartani. Megküldte neki Hosszuthoti által a serenissimus czimet, s leánya keze helyett nőül a Neverszi herczeg leányát ajánlotta, kit általánosan kitünő szépségnek tartottak. De bármennyit beszélt is a hir a herczegleány kellemeiről, e házasságot a porta határozottan ellenzette s Bethlen is kicsinylette. Angol befolyás – tán Erzsébet a Jakab leánya s Fridrik neje – figyelmét a Brandenburgi választó nővéreire fordítá, s ő is kapott az alkalmon, hogy ezzel és a már is nagyhirü svéd királylyal Gusztáv Adolffal sógorsági viszonyba jöhessen. 1625-ben nyár közepén a fejdelem követi Kovašóczy István, Mikó Ferencz, Quaad kapitány és Skultéti orvos Bécsbe mentek, Czecilia Renátát még egyszer – de aligha, nem már csak illemből – szóba hozni s aztán menedéklevelet kérni a berlini udvarhoz. Még aug. végén is irá Bethlen Eszterházinak, hogy ő „keresi az utat a nagyobb bizalomra, de más utat erre nem talál, mint a mit eddigi s most is fennlevő követi által ajánlott.” Az ajánlat most sem volt kedves, de épen oly élesen ellenzé Ferdinánd a brandenburgival leendő összekötetést is s e célból a követeket több mint három hétig

visszatartá. De a menedéklevelet nem tagadhatta meg s a követek végre Berlinbe értek. Most a császár itt követett el mindent a tervezett összeköttetés meghiúsítására s a szokásos híreket a fejedelem törökösségéről három ízben íratta meg a választónak. Daczára ennek az alkudozások sikerrel haladtak elő. Skultéti már august. 13-áról írta a fejedelemnek, hogy minden rendben van, s a házassági szerződés elkészülésére nagy főköveteket küldjön haladéktalanul. Ezek Rákóczy vezetése alatt el is indultak. Bethlen ellenségei annyival tevékenyebben munkáltak a meghiúsításon s az év végén a lengyel korlátnok is tiltakozott a szövetség ellen.

E törekvései mellett Bethlen szükségesnek látta igyekezetét, hogy a protestans unioba léphessen, lehetőleg titokban tartani. S ez év folytán minden ellenséges mozgalmat került. Sept. 25-én izente a portára Bercsényi Imre által, hogy „ő csendességben van” de nem mulasztá el a divánt az europai hatalmak harczias mozgalmaira figyelmeztetni. Öt nappal utóbb Keresztési Pál megvitte az adót a portára, s meg volt bizva, tudósítást tenni itt házassági céljairól és erre a megkívántató portai felhatalmazást kieszközölni. Ugyanez időben Quaad, elválva az első követségtől Berlinben, Dániába, Hollandiába, egy másik követe pedig Franciaországba ment, hogy uroknak a Ferdinánd ellen fellépésre pénzt és szövetségeseket szerezzenek. Quaad jelen volt Hágában midőn ott 1625. dec. 25-én az angol, dán és hollandi felhatalmazottak egy 15 pontu szövetséget hoztak létre a Ferdinánd ellen folytatandó háboru és a dán király megsegélyezése ügyében. E szövetséglevélnek 14-ik pontja: hogy ez okmány közöltessék az erdélyi fejedelemmel, hogy az, ha tet-szeni fog, maga is beléphessen. E hirrel tért haza a kapitány.

Bethlen közepette ez alkudozásainak a portáról váratlan leleplezéseket kapott. Ferdinánd a Thurzó

halála miatt megürült nádori szék betöltésére Sopronba sept. 8-ára országgyűlést hirdetett. Hogy a gyűlésnek más célja is van, Ferdinánd idősebb fiának királylányválasztatása, azt Bethlen a portán székelő angol követőtől tudta meg. A császár úgy látszik Bethlen ellenséges fellépésétől tartott s most célzott is ért, meggátlására amaz mit sem tehetett. Midőn az octoberben kelt levél a fejdelemhez jutott, III. Ferdinánd már meg volt választva nov. 26-án, s a titkolózás miatt boszus Bethlen szemére is hányta ezt Eszterháznak. Ha vele tudatják a dolgot, ő mindent kiegyenlített volna, „s nem kellett volna a vármegyék követeit, sok nógató fenyegetésekkel, pirogatásokkal, voksoknak torkokba veregetésével hajtani a választásra.” S e hírt dec. 17-éről Roe egy másik tudósítása követte: a fejdelem összes irományait, levelezéseit, sürgönyeit ellopták s a Ferdinánd kezébe játszták. A tolvaj kiléte nem tudatott ki, de a gyanu leginkább Belaházi ügynököt terhelte. Az irományok közt sok volt a fejdelmet compromittáló s a bécsi kormány nem is késett ezeket, de – mint Bethlen pártfogói állíták – meghamisítva a diván kezébe játszani, hogy a fejdelemnek ellenséges céljairól, hogy Ferdinándnak tett ajánlatairól itt is tudomásal birjanak.

Mielőtt ez értesítések megérkeztek volna Konstantinápolyba, Keresztesit dec. 25-én gazdag ajándékokkal s a házassági engedélyvel Juzsuf Muttahher kíséretében visszaindítá a kajmakám. Majd Rákóczy is letette Berlinben ura nevében az esküt s a házasságnak „külső árnyékát véghezvitte: a fejdelem asszonygyal ágyra kevés ideig leülvén.” A fényes és gazdag nászkíséret azután megindult, s a fényes és nagyszerű menyegző Ferdinánd, a szultán, a bajor és kölni választók s oláh vajda követei jelenlétében Kassán márcz. 2-án megtartott. Bethlen előlegesen még nevének nagy uradalmakat kötött le s ígéretet tett, hogy utódává választatja, ez viszont otthoni örökösödési jogáról mondott le. S az

1626. máj. 24-én Fehérvárott tartott országgyűlés Katalint Gábor utódává választá, feltételeket szabott elébe és felesketé.

Ez idétt Quaad újra utra kelt. Elébb Krisztián dán királyhoz s ettől dán követ kíséretében Hágába ment. Bethlen a szövetségbe állt, mely neki havonként 40,000 tallért ígért. Ő ezért ígéretet tett, hogy a török és oláh hadakon kívül 14,000 embert állit talpra, s kívánta, hogy Mansfeld tizezer emberrel Csehországba üssön, kivel ő aztán egyesülni fog. Terve volt ezen kívül megtámadtatni: a lengyeleket tatárokkal a porta, s oroszokkal a svédek útján, a császárt pedig a törökökkel, s ezeket rábirni, hogy a persákkal békéljenek ki.

Mindez terv maradt. Az új angol király Jakab utódja Károly nem kedvelte Bethlent, s utasításai mindig tartózkodást ajánlottak. Roe minden igyekezete füstbe ment urát másképp hangolni. Hiában írta neki, hogy mi csekélység 2000 font, a Dániának fizetett havi 50,000 mellett, midőn azt egy hatalmas és merész fejdelemnek adja – egy fillért sem kapott. Franciaország már augusztusban kimondá, hogy nem fizet, s Velence pénztelenségével mentegette magát. Bethlen előterjesztéseire, sürgetéseire, kérelmére, hogy százezer tallér előleget adjanak – miért ő az évi összegből tetemes leengedésre hajlandó – kitérő válaszokat kapott s csak a biztatással maradt. Egyedül Hollandia s a dán király adott neki egy ízben s azt is később, többet a szövettekettől egy fillért sem nyert. Ehez járult, hogy az elorzott levelek ez idétt kerültek a porta kezébe, s Eszterházy is szolgáltatott át olyanokat, melyekben a fejdelem hajlamot árult el szövetségzni Ferdinánddal a porta ellen, hogy Gurdzsi Mohammed a kajmakám a császár határozott ellensége s az unio legbuzgóbb barátja jul. 3-án megöletett s helyére a divánban a más elvekkal, más hajlamokkal bíró Recsep lépett. Ez Bethlen ellen ellenséges állást foglalt el, s midőn ennek követe Toldalagi a múlt évi fermán alapján a császár megtá-

madására engedélyt és segílyt sürgetett, Recsep azt határozottan ellenzette. Roe s a többi követ nagy bajjal tudták kieszközölni az engedélyt, de a mult évihez képest tetemes megszorításokkal. Bethlen szövetkezhet a porta régi barátaival, a budai basa Murtéza parancsot kapott, hogy ha a császár Erdélyt vagy a széleket megtámadná, segílyt adjon a fejdelemnek. Toldalagi visszatért a válaszszal, s „most már – írta Roe aug. 19-én – nincs egyéb hátra, mint hogy magasságod az elözötteket birtokaikba, a lelkiismeretökbén háborgatottakat vallásos szabadságokba visszahelyezze.”

Ekkor már Bethlen hozzáfogott készülödéseiehez. De a válaszszal nem volt megelevedve, s új követséget küldött a portához, mely sürgesse, hogy nejének utódjává lett választása erősittessék meg, s hogy engedtessek meg neki a császárt Németországra szöríteni vissza. Azután aug. 12-én még egyszer s utoljára Ferdinánd elébe terjeszté sérelmeit, hogy a nádor s a főbb hivatalnokok untalan gyalázzák öit; irt szövetségesei vezérének Mansfeldnek, ki már tavasszal megkezdé hadjáratát, de nem nagy szerencséivel folytatván, mindig sarkalá öitet, hogy szálljon táborba, hogy siessen vele a terv szerént egyesülni, s e kívánatára nézve igyekezett öit megnyugtatni. Valóban előcsapatát aug. 25-én utnak ereszté. Maga is megindult Fehérvárról sept. 7-én hadaival s e hó 25-én Füleknél táborozott.

Már ekkor Murtéza megkezdte a hadjáratot, rabolva, pusztítva, felégetve a falvakat, de a helyett, hogy Bethlenhez sietne, Nográdot kezdte ostromolni. Ezalatt Bethlen Eszterházyval s Zrinyivel apróbb csatákat folytatott, de azon hir, hogy a dán király hada Lutteram Barenbergnél tönkre veretett, megrettenté Bethlent s azon czállal, hogy a mennyire lehet fedezve legyen sept. 26-án irt Eszterházynak, hogy ö kész békét kötni. Ez színlé, mintha hajlandó volna elfogadni a közbenjáró szerepet, Kéryt mint követet az erdélyi táborba küldte, de ugyanakkor Palánknál a fejdelmet véletlenül meg-

rohanta s visszanyomta. Bethlen hirtelen maga mellé vont egy tatár csapatot s visszanyomá Eszterházy hadát. „Eredj – mondá ingerülten Kérynek a nádor kövétének, kit ez a béketárgyalásra küldött hozzá – eredj vissza ahoz a kiküldött. Ha a fejedet a lábadohoz tétetném, jogosan cselekedném; de én keresztyén vagyok. Mondd meg uradnak, hogy ellenem sem csellel sem fegyverrel nem boldogulhat.” S most Eszterházy egyesült Wallensteinnal, ki tetemes hadakkal jött, a fejdelem pedig Murtézával sept. 29-én. Miután e napról még egyszer békére hívta fel a nádort, maga hadával Szécsény felé vette útját, egyesülendő Mansfelddel s oct. 2-án csatlakozott is ennek hadaival.

Az egész hadfolytatás tervnélküli volt s apró csatározásokból állt. Bethlen szövetségesei megveretése miatt nagy ovatossággal volt kénytelen harcolni s épen nem volt kedve mindent kockáztatni. Épen ezért egyszerre folyt a háboru s a levelezés a békeértekezletek megkezdése végett. Ferdinánd oct. 2-áról elfogadhatatlan feltételeket tett s Bethlen oct. 10-iki levelével méltányosabbakat igyekezett kinyerni. De azalatt éhség és ragály dult a Wallenstein táborában s Bethlen apróbb csatározásokban diadalt aratott. Csak oct. 16-án nyert Mansfelddel a Garan mellett Wallensteinon egy nagyobb fényes diadalt, mikor ez halottakban s foglyokban tízezer embert vesztett. E megveretés után Wallenstein sietve visszahúzódott a Vágon tul, Bethlen pedig még hátrahagyott utócsapatait is visszanyomta. De utóbb is, minthogy a császártól újabb egyezkedési alapokat várt, helytállott hadaival, midőn sz. Demeter napja (nov. 26.) eljövén, a török hadak megtagadták a további szolgálatot. A tábor Verebélynél állott s Murtéza kísérletet tett őket lecsendesíteni, felhozván, hogy Bethlen a téli hadjáratra is kinyerte az engedélyt. A felbujtatott hadak rá sem hallgattak s maga Murtéza is életveszélyben forgott. De a fejdelem magyar hadaival körülvette a tábor, lecsendesíté a lázadást s annak vezé-

reit lefejeztette. „Mely emlékezetes cselekedetével anyyira megszelidíté az pogány hadakat, hogy ugyan szóbeszédben kele köztök: hogy nincsen már töröknek egyéb szent Demeter napja csak Bethlen Gábor napja.” De ekkép fékezett hadakkal veszélyes táborozni. Aztán a lázadás a keresztyének közé is átcsapott: Mansfeld hadai nyiltan zugolódtak. Örömmel fogadta hát a fegyverszünet megkötését s hadait maga is téli szállásra vezette Körmöczbánya környékére.

Bethlen e hadjáratával is csalódott, mint a két elsővel. Midőn ő elindult, a dán király már tönkre volt verve. Az unio vele csatlakozó hada fáradt, üldözött csapat volt, melynek csak vezérei Mansfeld s Ernst weimari herczeg voltak kitünők. A balesetekről korán értesülve, kedve ellen s csak kötelezettségből kezdett hozzá. Aztán szövetségesei nem teljesítették ígéreteiket. Hiában figyelmeztette őket: „non arma sine stipendiis,” egy fillért sem kapott. Szóval tartották, s Quaad, ki még az ősz folytán Hágából Londonba ment át, egyebet biztatásoknál, üres ígéreteknél nem nyert. Ferdinánd oct. 19-iki válasza engesztelékeny hangon volt írva s a fejedelem nem látott más menekvést, mint hogy maga békealkudozásokhoz kezdjen. Azon diadalok után, melyeket a császár ez évben a birodalomban nyert, nagyon is felhangolta követeléseit s úgy látszott, hogy a két fél biztosai a Pozsonyban kezdett s Bécsben folytatott alkudozásokban kiegyezést nem fognak létrehozhatni. Két kívánatot tartott főként Bethlen becsületével meg nem egyeztethetőnek: hogy a magyar lázadók kizárassanak a békéből s ezt biztosítsák Bethlen alattvalói. Végre kiegyeztek s Lőcsén dec. 28-án Bethlen téli szállásán megkötötték a béke, de terhesebb feltételek alatt, mint az utolsó bécsi volt, melynek pontjai különben megerősítették, de a melyben kikötött s a végvárak fenntartására szánt 30,000 tallér fizetésétől a császár fölmentetett. E fölött a hét megye királyi biztosok előtt, s Erdély országgyűlésileg esküt fognak letenni, hogy a császár

ellen senki rendeletéből sem támadnak fel. Az alkudozások folyama alatt a weimari herceg meghalt s Mansfeld még elébb elhagyta az országot. A szenvedélyes, lovagias férfiú nem tudá elviselni újabb reményének bukását s mielőtt törekvése célját Velenczét elérte volna, Spalatro mellett egy nyomorult faluban Urakowitzban meghalt.

A lőcsei béke kényszerűség műve volt s e felett még megalázó is, annyival inkább, mert a kikötött hitletétel végre is hajtatott, bár ennek halasztására Bethlen mindent elkövetett. De a békét a porta s a szövetségesek egyaránt rossz neven vették, ez utóbbiak főként, mert beleegyezések nélkül kötötték, és ezt leplezetlenül tudtára adták a fejdelem portai ügynökének. A válasz már megvolt ennek utasításában: a szövetségesek sodorták őt ebbe a kényszerűségbe, mert ígéreteiket nem teljesítették. De ugyanakkor mind ezek mind a diván értesítve lettek, hogy ő, a fejdelem, kész újra fegyvert fogni, de csak ha minden garancia megadatik neki, hogy a kitűzött feltételek teljesítettni fognak. Igaza volt, hogy nem volt hajlandó még egyszer ily bizonytalan alapon fogni fegyvert, mert a következmény megmutatta, hogy hiában járt közben az eszes Roe, az angol kormány egy fillért sem akart adni, hiában ment el 1627 májusában Krisztián Vilmos brandenburgi őrgróf a sléziai hadtest parancsnoka Velenczébe incognito, hogy a signoriát tevékenységre és sógora Bethlen érdekében pénzadásra bírja, ez többé tudni sem akart a dologról, hiában járt közbe a dán király, a hollandi general-statusok is visszavonultak, azon férfiú, kiről Wake a velencei angol követ nem minden dagály nélkül írta, „hogy ő egy Atlas, kinek vállán nyugszik most (t. i. a szomorú 1627-ik évben) a szabadság ügye,” nyert elég „csengő szót,” de „csengő pénzt” egy fillért sem kaphatott. Az alkudozások semmi sikerre sem vezettek. A kajmekám egy levele eléggé éles hangon kárhoztatta a megkötött békét, de ez irattal együtt Borsos Tamás hazavitte az 1627.

márcz. 18–28-án kelt athnámét is, mely Brandenburgi Katalint megerősíti a fejdelemben s melynek kiadátását a császári biztosok minden igyekezetökkel sem tudták meggátolni.

Ezen császári ügynököknek egy másik feladata volt Konstantinápolyban a portát rávenni, hogy Ferdinánddal békét kössön, mi annyival szükségesebbé vált, mert a gyarmatinak pontjai teljesületlenül maradtak, s azok végrehajtását mindig hiában sürgették. Feladatokhoz képest Bethlent a legfeketébb színben állíták elő „ő egy világháborító, kit nyomon le kellene tenni;” ezenkívül felmondta frigyét a dán királynak s kötelezte magát, hogy a császár ellenségeinek ellensége lesz. A fejdelem ügynökei hiában mondák e dolgokat „koholmányoknak,” a megrettentett s a persa háborúval elfoglalt porta megegyezését nyilvánítá, hogy az alkudozások megkezdessenek. Bethlen követe Toldalagi már márcziusban Budára érkezett, s utóbb a portai és császári biztosok is kinevezettek. Az alkudozás itt is sok nehézséggel folyt Szöny mellett Forró szigeten, s Bethlen kizárására Eszterházy mindent elkövetett. Amaz maga részéről elébb a békealkudozásokat akarta megghiusítani s azután Erdélynek csak kedvező feltételek mellett befoglalását szorgalmazá. Midőn erre kevés volt a kilátás, egy jul. 26-án kelt s Borsos Tamás portai ügynökéhez intézett jegyzékével az okokat mutogatá, hogy miért nem fogadhatja ő el a békét? Azután Mikó Ferenczet küldé a portára, hogy a béke megkötése elé újabb nehézségeket gördítsen. Mindennek csak annyi eredménye lett, hogy az alkudozás folyamát nyujtá, de bár a szőnyi megbizottak közt néha oly ingerült hang állott be, hogy az értekezletet több ízben félbe akarták szakítani, sőt a budai basa már sergeit is kezdé összevonni, ennek makacsságát hat ezer tallérral s nagy ígérekkel megtörék s a béke sept. 12-én csakugyan létrejött. Most már oct. 22-éről Mikót utasítá Bethlen, bár siker nélkül, hogy Erdélyt utólagosan írják be az okmányba. De Szom-

bathelyi, ki az ő követségének tagja volt „elárulá a fejedelmet” s a nádorhoz szökött, ki szolgálatába fogadta. A dolognak semmi fontosabb következménye nem lett, minthogy utóbb újabb árulásáért a kézrekerültet országgyűlésileg notázták.

Az egyesült hatalmaknak legfőbb igyekezete volt a béke megkötése után kieszközölni a portán, hogy az ne ratificaltassék s Bethlen is ezen munkált velök együtt. Ez egy pillantig úgy látszott, hogy sikerülni fog. A császár késett a kikötött ajándékok béküldésével s 1628 elejéről a portáról fenyegető hangon irt levél ment hozzá. Azután nagyobb mérvű hadi készüléteket is tettek, sőt jul. 14-éről a kajmekám felszólítá Bethlent, hogy hadaival készen legyen s a császári sereg mozgalmairól a portára korán és kimerítő tudósításokat küldjön. De az ajándékok nov. 25-én beérkeztek s a háború ezuttal is elmaradt.

Bethlen viszonya ezalatt és ezután a szövetségessel lényegileg a régi maradt. Biztatást és ígéretet tettek ezek neki ezután is eleget, de mindent teljesítetlenül hagytak, S hogy leglább magukat mentsek s tévesztett lépéseiket szebb színbe állítsák elé, őt vádolák perfídiával, őt, kinek 30,000 tallérnál többet soha sem adtak, ki pedig mindig ismétlé nekik, hogy „non arma sine stipendiis,” őt, kit háborúba bonyolítottak, azután elhagytak. Mindez meggyőzte a fejedelmet, hogy velök szorosabb viszonyba nem ereszkedhetik. De azért korántsem hagyott fel terveivel, csak másuton igyekezett valósítani azokat. Folytonosan ügynököket tartott Brandenburgban s a német udvaroknál, kik tudosíták, hogy a császár mit tervel. „Többet – 1628 elején ír – mert a porta elhagyá, mert szövetségesei nem segítették kellőleg, nem tehetett.” Valódi célja már ekkor az volt, hogy Gusztáv Adolf svéd királylyal, sógorával ereszkedjék egyezkedésbe. Ez ugyanis még ez időben a lengyelekkel folytatott háborút. Bethlen már 1627 őszén lépéseket tett, hogy őket kibékeltesse. Ily módon Gusztáv Adolf szabad kezet nyervén, nyo-

muljon hadaival Sleziába, s ekkor ő is kész lesz, még pedig anélkül, hogy valakitől segítették, felülni, vele csatlakozni s azután közösen folytatni a háborút. E szövetség valóban gyümölcsözőbbé lehetett volna az előbbinél s a következő időben folyton folytak is rá az előkészületek, alkudozások.

Valósulás stadiumába nem léphetett e dolog, mely biztosabban szerzett volna Bethlennek koronát, mint ama kalandos tervek, melyekkel ez időben kapcsolatba hozzák. Hogy ő a portával magát dák királylyá akarta volna tételni Erdély és a két Oláhország felett, mint Pázmán hívé s mint egy velencei tudosítás is említi, koholmánynak is bárgyu volt. Hisz ő maga tudosítá épen ez időben a portát, hogy Ferdinánd részéről egy, a török ellen intézendő had fővezérségével, jutalmul az ettől elnyerendő birtokokkal, s a Dunán innen fekvő részekkel kínálják (1627 oct. 22). Ha, mi nem lehetetlen, ezzel a portát rémitgeté, hogy a szőnyi békét ne ratificálja, ugy az is bizonyos, hogy ő lett volna első, ki hasonló feltételt elfogad, ha az komolyan tételik, ha ily módon a protestánsok üldöztetését megszüntetheti, ha reménye lehet, hogy ezt valóságra viheti. De ennek hiányzott minden garantiája Eszterházyban s magában Pázmánban is, ki előtt ez eszmék megpendítettek. Ily körülmények közt azután kelle törnie, mit biztos reménye volt elérhetni: bevégzésére a lengyel háborunak, ha másként nem lehet, oly áron is, hogy a tehetetlen s öreg Zsigmond helyett ő választassék meg, s szoros egyesülésre Gusztáv Adolffal. S ezért nem csak a svéd királylyal, hanem néhány lengyel főrral is érintkezésbe tette magát, megtette a portánál a szükséges intézkedéseket, hogy egy lengyel hadjáratra engedélyt nyerjen s 1629 elején nagy mérvben készülődött is. Ez időben járt nála a svéd királynak egy követe, Farensbach s ő is indított követeket Gusztáv Adolffhoz. Ezeket Ferdinánd letartoztatta s mialatt azon munkált, hogy szabadon bocsáttatásukat kinyerje, betegsége láthatólag

roszabbra fordult, Vízkórságban szenvedett –mely, daczára, hogy mindenféle fürdőket használt, s még egy külföldi orvos is fordult meg nála (az akkori közvélemény úgy hívé, hogy épen ez idézte elő betegsége súlyosbulását) naponként veszélyesebbé vált. Midön végre híret vette, hogy sógora megbékelt a lengyel királylyal, már minden késő volt. Az év kezdete óta betegeskedvén, gondja volt, hogy mindent biztosítva, rendezve hagyjon hátra. E célból kiment Váradra, hol a tanácsurakkal s a Részek befolyásosabb embereivel tanácskozott, átrándult Debreczenbe, hol Murtéza budai basával értekezett. Végrendeletét már ez előtt aug. 31-én megkezdte írni. Ennek terjedelmesb bevezetése utasítás arra, hogyan kormányoztassék Erdély s hogyan viselje magát neje az utána következő „fejdelem” az adott viszonyok közt, s hogyan bánjanak vele tanácsurái és rokonai? Aztán következik maga a rendelkezés, melyben megemlékezett az országról, a császárról, a svéd királyról, a brandenburgi választórol, nejeről, a kormányzórol, számtalan főurakról, cselédjeiről, udvari papokról, az udvari hölgyekről, tanítókról, a fehérvári iskoláról nagyszerűen, több más iskolákról, ispotályokról, gyakran tetemes s többnyire jelentékeny összeggel, Váradon nov. elsején irván azt alá.

Tizenöt nappal utóbb Fehérvártt teljesen megfogyott erővel papirt és tollat kért: „ha Isten velünk – ír – kicsoda ellenünk? senki nincsen, bizonyára nincsen.” Nehány percz mulva meg volt halva.

Bethlenről az egykoruak, kik ismerék, lelkesedéssel s bámulattal irnak. Magasztalják esztét, vitézségét, liberalitását, fáradhatatlan tevékenységét. „Tekintetében oroszlán, conversatiójában nyájas, józan életű, könyörgésében nem külsőképen tettető, de buzgó, az tudósok társaságában gyönyörködő; a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek mind jó tanítójok s tükörök;” künn tekintélyes, családi körben szelid volt. Szerette a zenét, tánczot, lakomat, de módjával, a fényt, de pazarlás nélkül.

Sokat építtetett, de jó gazda volt s gyűlölte a vesztegetést. Ilyennek festi Kemény, ki udvari embere s utóbb a fejdelemségben egyik utóda volt, és ki a mindennapi vele együttléttel eléggé megtanulta ismerni. A pénztár telve, a várak jó karban, a hadsereg szervezve maradt hátra, s Erdélybe volt vonva az európai politikába. Pedig szegény, inséggel küzdő volt, midőn átvette, melyre a két oltalmazó nagy hatalmasság épen nem gyakorolt jótékony befolyást. De ő nyugodt biztossággal vezette hajóját, s a 42 csatában megfordult hadvezér, kinek már egy izma sem volt ép, még több diplomatai harczot állott ki diadallal. A törvénykezést szabályozta, a közigazgatásba rendet hozott, a gazdaságot, bányaipart fejleszté, a kereskedelmet felvirágoztatta, a tudományokat előmozdítá, a hit dolgában teljes mértékben türelmes volt, annyira, hogy a jezsuitáknak is házat adott országában. Minden kellékével birt egy nagy uralkodónak, ki 16 éves kormányzásával Bocskai kezdeményét hatalmasul fejleszté. A pontnál halt meg, midőn a munka befejezésére tette az előkészületeket, midőn végre oly szövetséget hozott létre, mely nem csalta volna meg, mint a korábbi. Mi lesz a protestántismus kérdésből, ha ő nagy sógorával egyszerre lép fel? hogyan alakul Magyarország sorsa, ha ekkor vezet serget Pozsony felé? minő alakot nyert volna Magyarország szövetkezése Németországgal, mely mint hagyományos, mint keresztényen szövetkezés, a legfényesebb diadalok után sem lett volna mellőzhető?

VII.

Bethlen halála napján már a pártok, melyeket ő eddig egyensúlyban tartott, újra szembenálltak egymással. Utódja özvegye Katalin volt, de korlátolt hatalommal, a kormányzó Bethlen István gyámsága alatt, mint ezt 1626-iki fehérvári törvényekben a IV-ik fejedelmi conditio rendelí „minden gubernatio és gondvise-

lés, mostan és következő gubernator (t. i. István ur az 1620-iki választás alapján) uram ő nagyságán legyen és tanácsokon, és semmit ő felsége az országnak közönséges dolgaiban ő nagyságának és tanácsoknak akarátja és hírek nélkül ne cselekedjék.” Gábor sem ezt, sem a többi feltételt gyengíteni nem igyekezett. Mióta testvére István kormányzóvá választott, tekintélyesebb állást foglalt el az első tanácsurnál, s az ország igazgatásában némi részt birt. A boldogult arra számított, hogy ez a dolgok folyamába be levén avatva, neje nevében és czime alatt, az ő elvei szerint fogja intézni a dolgokat. De hogy ez intézkedést megbánta volna, hogy ennyi jogkört sem akart volna utolsó éveiben nejenek engedni, arra semmi biztos adat sincs. Ellenkezőleg testvérét, tanítványait, creaturáit végrendeletében is, Isten előtt teszi felelősekké, hogy a fejdelemasszonyt védjék, támogassák. Mig élt, még gyengeségei iránt is elnéző volt e hölgynek, s midőn gyanakodott, hogy ennek a morva Zieratinnal „alkalmatlan familiaritása van” a kegyenczet szép szín alatt eltávolítá. Többet nem tett s azután is lovagias és előzékeny maradt a hölgy iránt, ki oly messziről jött sorsát megosztani.

Ugy látszik, Katalin nem volt méltó hozzá, épen ugy, mint István ur nem volt alkalmas nyomán haladni. Gábor halála senkit se lépett meg véletlenül, havak óta el voltak rá készülve, sőt pár hettel halála előtt, Apafi Györgyöt főkövetül István a portára küldé, hogy ott ez eshetőségre mindent előkészítsen*) és még is a párt-szenvedély rögtön tág tért nyert minden agitációra, mely végre is a dolgoknak nem várt fordulatait idézte elő, Erdély erejét megbénítá s alkalmatlanná tette, hogy a bekövetkező világfontosságú eseményekben szerepet játszassék. Csak a török részről lón a szükséges elő-

*) Kemény Apafit a fejdelem halála napján jelöli ki portai követté. Ő téved, mint ezt a felséges kir. főkormányzék levéltárában levő eredeti török levél bizonyítja.

készület megtéve: Apafi az adót beadván, hat pontot terjesztett elő, mely a legszükségesebb intézkedésekre vonatkozott, s melynek alapján Murtéza budai fermánt kapott a szultántól, hogy készítse sergeit s ha Erdélyből meghívást kap, segélyhadaival ez országba nyomuljon.

A fejdelem halála napján összeültek a tanácsurak, Kitűzék a temetési határidőt (1630. jan. 25-re) s a portára és Bécsbe követeket indítottak. Ferdinánd készületeket tett a hét vármegye vissza foglalására, s hogy intézkedéseinek nyomatékát adjon, készült, bár nov. 30-áról részvétiratot küldött Katalinhoz s Eszterházy dec. 1-ről a megyék békés átengedését tanácslá. E készüldéseknek a budai basa más okát gyanítá, s dec. 3-áról megírta István urnak, hogy hadait összevonta, a hajdukat pedig hűségre inté. A porta mély sajnálattal vette a halálhírt, melyről az napon értesült, midőn Apafi bucsu látogatását tette a divánban. Nyomon intézkedéshez fogtak: dec. első felében (6–16 között) Katalinnak elrendeltetett a zászló és bot, ugyanakkor ő a fejdelemségben újra, István ur a kormányóságban megerősítettek, a budai basa Murtéza, kit már Ázsiába rendelték, parancsot kapott, hogy ideiglenesen állomásán maradjon, tiz nap mulva a moldai vajda s határszéli bégek utasítva lőnek, hogy harczkészen álljanak*). A porta dec. 2-áról figyelmeztette Ferdinándot, hogy Erdély ügyeibe ne avatkozzék, s a törökök mindenütt talpra állottak megelőzni az ellenséges szándékokat.

De a bécsi kormány nem fegyveres elfoglalásra gondolt. Az a párt, mely Báthorit meg akarta buktatni, mely Bethlen ellen trónra léptekor sikra szállt, most is létezett. Tagjai, mint hajdan, jobbadán a catholicus főurak voltak. Céljok annyiban módosult, hogy a Ma-

*) Török levelek a k. kormányzék levéltárában. „Mély fájdalomba merültem, mit leírni nem tudok” írta a nagyvezér Gábor haláláról István urnak.

gyarországhoz visszacsatlást ez idő szerént még lehetetlennek tartván, a kormányzót akarták megbuktatni, Katalint a fejedelmi jogok teljes birtokába juttatni, s ennél maguk számára teljes befolyást szerezni. Gróf Dietrichsteinnak, Ferdinánd követének, a részvétirattal Fehérvárra érkezése jeladásul szolgált a pártnak a fellépésre, s Katalin megnyeretett. Csáky István, ki a fejdelemasszonynak kegyét teljes mértékben bírta, de ki maga nagyravágyó, alattomos és nem tiszta jellemű férfi volt, attól tetemes összeg pénzt vett át, hogy azzal hadakat gyűjtsön s a temetés alkalmával tartandó országgyűlést vagy a Katalin feltételei megmástitására, vagy saját megválasztására kényszerítse a körülmények szerént. E célból a hadsereg megnyerésére tett lépéseket, egy Kővárvidéken tartozkodó mezei kapitányt, Kovács Pétert, átállásra is birt, maga Magyarországon kezdett toborzani, s a megnyert hadakat Fehérvár körül szállásolta el. István ur belátta, hogy e had épen elegendő lesz arra, hogy a gyűlés szabad tanácskozását semmivé tegye. Ezért Toldalagit, székely és megyei hadakkal Kővárvidékére küldé, ki aztán Kovács Pétert kiveré az országból, maga pedig a „vele egyetértőkkel összeesküvők, hogy az ország oltalmára egyetértenek.” A temetés 1630. jan. 25-én az országgyűlés megnyitása napján s ennek részvétele mellett ünnepélyesen véghezment minden háborítás nélkül. A rendek nagy többsége Bethlen párti volt, daczára, hogy Katalin a jószádományozást vesztegetésig üzte, Csáky pedig ennek aranyait nem kimélte, s a szárnyaló hírek ellen, hogy a jezsuiták befolyásának engedve, Katalin áttért a catholica vallásra, mindjárt eleinte oly hangosan felzudultak azok, hogy Katalin jan. 27-én a templomban nyilvánosan urvacsorát vett, a kedélyek megnyugtatósa végett, Csáky Almásra szökött, hadai pedig nyomon rá visszamentek Magyarországra.

A rendek Csákyt menedék-levéllel visszahívták az országgyűlésre, s ez nem tartotta tanácsosnak nyíltan

szembeszállni, visszajött. Apafi már jan. 15-én meghozta a hirt a portai készülődésekről, vele jött Juszuf aga is, nem sokkal utóbb megjöttek a megerősítő fermanok a tatár khánhoz, a szomszéd beglerbégekhez s az oláh vajdákhoz irt és segélyadást parancsoló leiratok. Mind ez Csáky párhiveit visszavonulásra birta, s a gyűlés a Bethlen-pártiak teljes diadalával végződött. Katalin és a rendek letették az esküt, de az első hatalma újabb korlátok közé lőn szoritva: magán pénztárát az országos kincstartó kezelésére bizák, hogy hadat többé az ország ellen ne fogadhasson; kiadványai pedig csak akkor érvényesek, ha azokat a korlátnok is ellenjegyzi. E gyűlés Toldalagit a portára küldé, hogy az új uralkodás megszilárdítására megkivántató dolgokat végrehajtsa. Ugy látszott, minden rendben van, s még május közepén a brandenburgi választó követei azon hirrel térték vissza urokhöz, hogy nővérének ügyei jól állanak.

De az eddigi eseményekben sem Csáky, sem Katalin nem nyugodtak meg. Az első nem mondott le nagyravágyó céljairól, s azok kivitelére Katalinnal s a magyar- és erdélyországi catholicusokkal még szorosabban szövetkezett. Tervök volt a határszéli várakba hadakat gyűjteni, azzal fenyegetni Erdélyt s akkor új választást eszközölni vagy a maga részére, vagy az általa feltolandó Prépostvári Zsigmondéra. E célból Katalin készpénzét, kincseit – nehogy a kincstartó rájuk tegye kezét – átadta Csákynek s a munkácsi kapitánynak Ballingnak parancsot adott, hogy e várat ereszsze át Csáky kezébe. Balling megtagadta az átadást, s a kegyencz is csuful megcsalta asszonyát, kieszközlé ugyan, hogy Erdély szélei felé csapatokat indított a nádor s maga is szedett némi hadat, de a pénz tetemes részével uradalmat vásárolt magának.

A dolog időnap előtt világosságra jött. A kormányzó Fehérvárra sietett (a fejdelemasszony többnyire Fogarasban tartózkodott) megírta a mozgalmakat

Adsem Haszán új budai vezérbasának, a portára követül Sculthetust küldé, hogy ez ottan Katalin ellen fermánt szerezzon, s Medgyesre jul. 10-ére országgyűlést hívott össze. Mind a kormányzó, mind a fejdelemasszony párt hívei, nagy számmal gyűltek itt össze s a gyűlés zajos és ingerült volt. Csak nehezen sikerült a mérsékeltbeknek kiegyezést hozni létre, mely közbocsánatot hirdetett, a régi fejedelmi conditiókat megújítá, de a kormányzót is oda utasítá, hogy csak a tanácsurakkal egyetértőleg intézkedhetik érvényesen, nélkülök ne fogadhasson, ne küldhessen követeket. Ugyanakkor a főurak hitlevéllel biztosíták Ferdinándot, hogy Erdély a békét nem fogja felbontani. Jul. 16-án az állam tanács kitiltá Csákit az országból, s ha neki a bejövétel utóbb megengedtetnék is, rendelé, hogy csak hadak nélkül jöhet be, a fejdelemasszonytól kihallgatást pedig egyedül a kormányzó jelenlétében nyerhet. Másnap jul. 17-én a gyűlés eloszlott.

Pár hét múlva Sculthetus, a portai követek is visszajöttek a fejdelemasszonyhoz kormányzóhoz s a rendekhez intézett fermánokkal, melyek jul. végén adtak ki. Ezek élesen kikélnék a mozgalmak ellen, figyelmeztetvén az illetőket, hogy meghódolásuk Ferdinándnak minő veszélyeket fogna eredményezni, hogy a lázadókat maguk büntessék s ne várják be a szultáni sergeket „mert az igen drága orvosság.” A kajmekámnak egy titkos irata Bethlen Istvánhoz szól: Kérdezzék meg Katalintól, meg akar-e maradni a fejdelemségben vagy nem? ha igen, mondjon le Csáky Istvánról. A török sergek behívására készen állanak*). Katalin aug. 12-éről válaszolt a kajmekámnak: mentette magát a vádak ellen, ő hive a portának s e hűségben megmarad s ugyanakkor István ur is megnyugtatta a portát. De bár a kajmekám e válaszszal megelégedett, Katalin boszúsága Scul-

*) Török levelek a k. főkormányzók levéltárában. U. o. a válasz az aug. 12-iki levelekre.

thetus ellen oly nagy volt, hogy ezt utóbb is oroszva gyilkoltatta meg. Azalatt aug. 4-én a kormányzó s az országtanács is Eszterháznál kérdést tettek, hogy mi okból rendelé el a generalis a megyék felülését?

Ez intő-levelek sem használtak semmit. Bornemisza János magyarországi hadakkal az ország szélein táborozott, s ugyanakkor Katalin a kormányzót Szamosújvárba hívta, oly szándékkal, hogy ott elfogatja s megöleti. De hadai ez alatt fia a „kis gróf” és veje Zolyomi Dávid vezérlete alatt Bornemiszát megtámadák s vissza nyomák, maga a kormányzó pedig az őt fenyegető veszélyről értesülve „kiszínlé magát Szamosújvárból.” E váratlan fordulat a magyarországi urakat nagyobb tévekenységre ösztönzé: Forgács Miklós kassai generalis Szikszónál vont össze magyar tábornokot, s a hajduk közt toborzott, Homonnai János pedig lengyel hadakkal készült az országba ütni, hogy a békeszegést megbojsszadják. A kormányzó aug. 7-éről Eszterházyhoz irt levelében tagadta ugyan részvétét a Bornemisza megtámadásában, de azért fegyverkezett. Ugyanakkor a fejdelemasszony is hasonlót tett, országgyűlést hívott össze Kolosvárra sept. 21-ére, s ugyan oda az ország hadait is összeparancsolta. Megbuktatása már ekkor el volt végezve.

A fejdelemasszonynak fő szerencsétlensége az volt, hogy nem a hazafiakkal fogott kezét, hanem ellenök s megbuktatásokra a catholicus pártot fegyverezte. István urral folytonosan rossz viszonya volt. A kormányzó, mint fogadott fia Gábornak, magát sokáig utódának is tartotta, s Katalinnak nem bocsátotta meg, hogy e reményétől elütötte. Az is igaz, hogy e hölgy ledérsége alkalmas fegyvert adott kezébe, s ezt ő eleinte a maga hasznára akarta kizsákmányolni. Az utolsó időben már nem bizott saját erejében, s a Katalinnal való kibékülést is lehetlennek tartotta. Épen ezért minden áron fedezni akarta magát főként azon veszélyek felől, melyek Magyarországról fenyegették. Ily czéllal a kis

grófot s Zolyomit Patakra küldé, hogy Rákóczy Györgyöt a Zsigmond fiát a fejedelemsséggel megkínálják. Az első ezenkívül a budai basát is fölkereste s Rákóczynak megnyeré.

Ezalatt másként alakultak a Kolosvártt megnyilt országgyűlésen a viszonyok, mint a kormányzó várta. Minden párt belátta, hogy a fejdelemasszony uralkodása tarthatatlan, pápás urak és protestánsok kiegyeztek egymással s a békes indulatu kormányzó fejdelemmé választását közösen elhatározzák. Ezért sept. 28-án a fegyveres rendek egy követsége Katalint lemondásra birta. Két nap mulva Katalin visszavonult fogarasi várába s még másfélévet töltött magyar földön. De pazárlása és néhány csaló, vagyona tetemes részétől megfosztván, végre is elhagyta Erdélyt s miután Szombathelyt catholisalt, Bécsbe ment lakni.

A kolosvári országgyűlés ugyancsak sept. 28-án Bethlen Istvánt fejdelemmé választá s a hirrel még az nap követeket küldött a portára. Ugyanakkor István ur is gyors futárt indított veje és fia után, hogy térjenek vissza. De már késő volt: ezek Rákóczyval tisztába hozták a dolgot. Rákóczy kezdetben nem akarta elfogadni a fejdelemiséget, de miután a kis gróf biztosítá, hogy Váradot – mert ő volt ennek kapitánya – kezébe adja, Zolyomi pedig megesküdtött, hogy a székelyekkel részére áll, hozzá fogott a toborzáshoz, csakhamar szép csapatot gyűjtött össze, s oct. 1-én megindult, 3-án pedig már Nagy-Váradon volt.

Ezalatt oct. 2-án István ur felesküdtött a piaczi nagy templomban. De midőn Rákóczy közeledéséről hirt vett, mint különben is kevés szilárdsággal bíró férfit, nem mert komolyabb rendszabályokhoz nyulni. Veje, fia Rákóczyval voltak s saját szava által is kötelezve érezte magát. Más felől segélyt remélt a császártól s bizott, hogy a porta is megfogja erősíteni. Kolosvártt összevont hadait nem bocsátá el, de támadni sem mert, főként, mert tudta, hogy a hajduk a váradi táborban vannak.

Egyezkedésbe bocsátkozott Rákóczyval s Topán oct. 24-én hat heti fegyverszünetet kötött vele, mialatt országgyűlést fog összehívni, mely eszközöljen új választást. Most Rákóczy pártszerzéshez látott s ígéretekkel, adományokkal sokakat maga részére csábított. Bethlen ez alatt a császárnál és portán tett lépéseket, hogy megmaradását ezek kieszközöljék. Öt nappal a topai egyezkedés után Ferdinánd követe Sennyei Sándor megfordult nála s ő is részéről Haller Istvánt Bécsbe küldé. Ugyanakkor a portára is írt levelet, tudatta Rákóczy fölkelését, a vele kötött fegyverszünetet, a nádor készülődéseit, igyekezetét, hogy a hajdukat megnyerje s kérte, hogy a határszéli basák utasitassanak, hogy továbbra is (Demeter napja már elmúlt) fegyverben mardjanak s ha kell segélyére legyenek.

Mindez már késő volt. Rákóczy is tett lépéseket, hogy a portát megnyerje, és ez ugylátszik, hogy be akarta várni a dolgok lefolyását s Erdély választására nagy pressiot nem akart gyakorolni. De annál inkább beleelegyedett Brandenburi Katalin, ki határozottan gyűlölte a karmányzót s mindent elkövetett, hogy Rákóczy megválasztását keresztülvigye. Ő hatott rá, hogy a porta két fermánt adott ki s azok egyike Bethlent, másika Rákóczyt ajánlá a rendeknek s a csausz pedig utasítva lett, hogy a körülmények szerint mutassa fel valamelyiket. Ő küldött pénzt s ő szerzett kölcsönt az utóbbinak, sőt midőn nov. 26-án Segesvárt az országgyűlés megnyilt, legelőször az ő követe és megbizottja Kemény János legelőbb is Rákóczyra szavazott. S a csausz is azon fermánt terjeszté a gyűlés elé, mely Rákóczyt ajánlá. Mindamellett zajos volt a gyűlés, azonban Rákóczy győzött. Megválasztása még az nap megtörtént, s Dániel Mihály és Mikó Ferencz a hirrel Váradra siettek. Apró csatározások melyeket ezalatt Eszterházy és Zólyomi hadai folytattak egymással s melyekben ez utóbbiak győztek, a dolog folyamára semmi befolyással sem birtak s az új fejdelem decemb.

20-án Kolosvártt ünnepélyesen fogadtatott, honnan nyomon a fejedelmi székvárosba, Fehérvárra indult.

VIII.

Rákóczy György leggazdagabb s leghatalmasabb volt a felső-magyarországi protestans urak közt. Bethlen első támadásakor kassai generalissá lett, s aztán is nagy buzgalommal szolgált annak, de az ügyek fordulata nem engedé, hogy azt nyiltan tehesse. Ragaszkodása protestans vallásához s politikai meggyőződése, mely őt az Erdélyhez csatlakozásra ösztönzé, sokkal ismertebb volt a nádor előtt, hogy sem ő Ferdinánd alatt előmenetelre számithatott volna. Annyival örömesebb fogadta meghívását az erdélyi fejedelmi székre s az nap óta főként azon munkált, hogy megerősítését keresztülvigye. Beigtatása Fehérvártt dec. 22-én megtörtént. De bár Katalin üdvözlésére sietett s családját ajándékokkal látta el, bár a rendek szívélyesen fogadták, a nehézségek csak ezután kezdődtek. S valóban Rákóczy tudván, hogy a nádor ellenséges szándékkal van iránta, hogy István urat a fejdelemség visszavételére még mindig biztatja, sietett a portát megnyerni. Követeket küldött Konstantinápolyba a megerősítő athname kieszközlésére.

Eszterházy megbuktatására gyorsan akart eljárni. Mindenekelőtt meginté, hogy a fejdelemség elvállalásával a köteles hűséget mint a császár alattvalója, megsérté – ezt az engedély kinyerése előtt nem lett volna szabad tenni, s felszólítá, hogy mondjon le. Rákóczy válasza gunyos volt: rossz tanács egy ökörpásztortól őt arra akarni birni, hogy székeről mondjon le s azt spanyol rabszolga kezébe bocsássa. Ugyanakkor a nádor az ellenségeskedést is meg akarta kezdeni: „nem hagyom – mondá – megtollasodni repülésig, hanem miglen csak pehes, addig előzőm meg.” Ürügy volt kéz-

nél: a fejedelemiségnek jelentés nélkül elvállalása, s hajduk megnyerésére tett kísérletek. Ezek Szabolcs megyével Gábor halála után visszaestek Ferdinánd uralma alá, de valójában a protestáns Erdélyhez szitottak, s nem akarván, hogy Básta szava beteljen rajtok, hogy a kormány „egyik állatot a másikkal maratja” tömegesen állottak Rákóczy zászlója alá. Megfékezésök végett a nádor Kassán gyűlést tartott a felső megyékkel s azokat felkelésre szólította fel. A megyék visszatetszéssel fogadták a rendeletet, s azt hanyagul vagy épen nem teljesítették.

Ekkor már békealkudozás is folyt a nádor és a fejedelem biztosai közt. Rákóczy január végén kiindult Váradra s innen követeket küldött Kassára. Ő – izené – nem kíván mást, mint hogy a császár ne háborgassa birtokait s közbocsánatot hirdessen. Eszterházy halogatta a dolgot, kitérő válaszokat adott, mig nem közbejött körülmények engedékenységre bírták. Apróbb csatározások folyton folytak, s kezdetben Rákóczyra szerencsétlenül. Egy csapata Szathmár közelében februárban megveretett, egymást – erdélyi hajduk voltak – Szinér-Váralyánál Kovács Péter vert szét márcz. 8-án. De mind e vereségeket fényesen boszulák meg márcz. 15-én a kis gróf és Zolyomi, kik Rakomáznál Eszterházy dandárát tönkre verék s Kallót, melynek várát eredmény nélkül ostromlák, felégették. Azután Pázmán a nádornak már ez időben is nyílt ellensége, kéz alatt biztatta a fejedelem követeit, forduljanak Bécsbe „mert nem a császár akarata, hogy ily rigide tractálnak velök.” Hozzájárultak a külviszonyok: Gusztáv Adolf a svéd király Németországban fényes diadalokat aratott a császári seregben s Eszterházy eredmény nélkül újította kérelmeit segélyhadaik iránt. Végre a törökök is felléptek, egy felől Érsekújvár környékét pusztították, másfelől Toldalagi török s tatár csapatokat hozott Váradra. Mindez – bár Bécsben a Rákóczy követeit nem fogadták el – engedékenységre bírta a nádort: Kassán

apr. 3-án megkötötte a békét: ő elismerte Rákóczy fejedelemiségét s ez viszont kötelezte magát, hogy a császár ellen nem fog fegyvert, nem biztatja a törököket, tatárokat. Pár hettel utóbb a porta is kiadta az athnámét, melylyel Rákóczyt megerősíté. A béke ezzel még nem állott helyre s a Nyírségen Császár Péter vezetése alatt támadt pórlázadást fegyverrel kelle levernie.

Rákóczy elismerése Eszterházy részéről nem volt őszinte. A kormány ugyanazon politikát követte, mit Bethlen iránt: a kassai béke nem hozott minden viszályos pontot tisztába s ezek minduntalan fennmaradtak egy új háboru eseteleghiül s sürgetéseire, hogy ezek végett új egyezkedés kezdessék meg, eredménytelenek maradtak. Tisztában állott, hogy Rákóczy uralma koránt sincs még Erdélyben sem megszilárdulva s az ő keze meg van kötve. Igyekezete, hogy roppant vagyonát ujakkal növelje, a csaknem határozott erőszakoskodás, melylyel Katalint a munkácsi és fogarasi uradalmak eladására kényszeríté, növelte ellenségei számát. Igy történt, hogy a Fehérvártt a jun. 5-ére hirdetett országgyűléssel „az ártalmas és nyughatatlan elméjű emberek” ellen törvényt kelle hozatnia, mely a vádolt Haller Istvánnak kegyelmet szerzett ugyan, de felhatalmazá a fejdelmet, hogy hasonló esetekben „az ország régtől fogva megirt decretumot” alkalmazhassa.

Ferdinánd ez időben szorongatott körülmények közt volt. Hadvezérei Gusztáv Adolf ellen szerencsétlen háborut folytattak s a svéd hadak diadalmasan járták be Németországot. Csehország elszakasztása az osztrák örökös tartományoktól többé nem látszott lehetetlennek, de hogy ezt végre hajthassa, szükség vala Rákóczyt is fegyverfogásra birni. Megbizottak egyengették az utat s 1631 végén Strassburg Pál mint követ, ennek kieszközlésére Erdélybe és a portára küldetett. Rákóczy 1632. febr. 11-én ünnepélyesen és megkülönböztetve fogadta, de határozott biztatások nélkül ereszté el. Nem volt ugyan idegen e vállalattól, mely részére végered-

ményében, előnyösnek s kecségetőnek mutatkozott, és szerencsés körülmények közt szövetkezett volna is a királyllyal, de ez idő szerént még jónak látta nem tenni mindent koczára, főként mert Eszterházy még nem mondott le a reményről, hogy helyette Prépostváryt tegye fejdelemmé. De ha ő nem akart koczkrátatni, annyival hajlandóbb volt erre Zolyomi, s a svéd követekkel – Kemény János szerént magával Strassburggal is – egyezkedésbe bocsátkozott. Lehet, hogy a kis gróf is egyetértett vele, s valószínű, hogy határozott biztatásokat nyert. Ugyanakkor tehát, midőn Rákóczy biztatta a svédeket „hogy csak alkhassék meg az árusokkal (svédekkel) jó helyen járhatja barmát,” Zolyomi a Részekben a császárnak ez évben újra feltámadott porhadát szétvervén, újabb készülődéshez fogott, hogy Sléziába rontson. Rákóczy ezt nem nézhette el a gazdag hatalmas kevély ifjunak mint magán vállalatot sem, melynek sikere az ő megbuktatását vontja volna maga után. Maga is készülődni kezdett, de azért hajlandóbb volt békésen elintézni a dolgot s a Zolyomi ellen küldött hadak vezérei Csomaközi András, Kékedi és Ibrányi meg voltak bizva, hogy ha lehet, egyezkedéssel egyenlitsék ki a dolgot. Ipa az öreg gróf nem helyeslé a mozgalmat s a kis gróf is óvatosságra inté. De fegyveres támadást maga sem akart s hadai egy részét elbocsátva ugyan, de erős fedezettel Erdélybe ment, kiegyezett Rákóczyval, hitlevet adott magáról, azonban az udvari kapitányságról s mezei hadak generalisságáról lemondott. Zolyomi visszatért a Részekbe, s hogy terveit más uton kivihesse, Prépostváryt ösztönzé támadásra.

Ez időben egy másik trónkövetelő is támadt: az ifju Székely Mózes fia, a hasonnevű fejdelemnek*). Az aty-

*) Szász források, Oltárd, Gunesch (Transchnál I. 301, 313. II. 3.) azt írják, hogy ez fia volt Károli Susánnának, ki elébb a Székely Mózes neje volt. Hogyan egyezik ez azzal, hogy Bojti Károli Zsuzsánnát hajadonnak írja, midőn Bethlen elvette?

jának adott athnéme utódául őt jelölte ki, ő maga ennek számüzetésében Temesváron született s a szultántól évpénzt huzott. Ismerétsége volt a beglerbégekkel s a Rákóczyval elégületlen székelyek, Pettki, Maróthi, ösztönzék, hogy lépjen fel mint trónkövetelő. Előtte állt a Bethlen példája, ki ily módon buktatta meg Báthoryt s társaival 1632 nyarán Temesvárra Murad basához ment. Ettől biztatásokat nyervén utját Budára vette, hova a fejdelem Toldalagit Ugront, Kapronczait és Kanegiesert küldötte, hogy Muza basa elmejét elfordítsák tőle, hogy távozásának okát kitudják. Székely általános panaszokkal állott elő s most a porta parancsára Konstantinápolyba küldetett. Rákóczy Mikó Ferenczet, Haller Pétert, Reitsot nyomon ide küldé az évi adóval s ajándékokkal, kik az állandó követ Szalanczyval egyesülve kieszközlék, hogy Székely „az torokban való várba” zárattott. Kiadatását minden sürgetésök daczára sem vihették ki, az 1633. febr. elején kelt fermánok*) ezt megtagadák, mert a török „ser és kanun”-nal ellenkezik. Különben megnyugtatók a fejdelmet, ha már neki adták az országot, csak hű legyen, nem juttatják más kezébe. A kaftányokat Juszuf müteferrika vitte meg Fehérvárra.

E mozgalom, Zolyomi hetvenkedése, Prépostváry igyekezete aggaszták Rákóczyt. Gusztáv Adolf elesése Lützennél, a legnagyobb szerencse volt, mely Ferdinándot érhető s ez az Erdély feltámasztására irányzott célzatokat is háttérbe tolt. De nem volt-e oka Rákóczynak tartani, hogy most a nádor több sükerrel fog ellene bujtogatni? Nem kelle azon igyekeznie, hogy ha lehet, azokat megelőzze? Ezért kétszeres hévvel sürgette, hogy a kassai egyezkedésben el nem intézett pontok rendbe hozására elrendelt értekezlet hivassék össze. A mult évben még határozottan kívánta, hogy a kibujdosott Prépostváry, kinek ő erdélyi jószágait elkoboztatta

*) Török levelek az Erd. muz. egylet birtokában.

s őt magát meg nem jelenése miatt nótáztatta, Magyarországon is fogassék perbe. Kéry, mint a császár biztosa, e dologban, s lehető titkos szándokai kitudása végett kétszer is fordult meg nála, s Rákóczy mindig biztosította, hogy nincs forróbb szándéka, mint a békét megörözeni. Sürgetéseinek lett annyi eredménye, hogy 1633 elején követei számára megkapta a menedék-levelet s a tracta febr. 5-én Eperjesen csakugyan megnyílt.

Ez értekezleten Rákóczy biztosai Kovasoczy korlátnok, Kapi András, Balásházi voltak. Mikó s a többiek még nem tértek haza a portai követségről. Apafi, Bornemisza, Kemény s mások egyik másik beglerbéghez nyertek megbizatást. Szóval azok, kik Zolyominak „jó akarói s atyjafiai és az országban tekintetesebb, keményebb emberek voltak, imide amoda” szétküldettek, s akkor, midőn már Rákóczy erélyes ellenzéstől nem tartott, fölvetette a szerencsétlenek ügyét. Ellene sok volt a panasz a fejdelemnél: erőszakos ember, erővel hajtja zászlója alá a nemeseket s szigorú és kegyetlen. A fejdelem intései nem használtak, a gögös ur hatalmába bízva mitől sem félt: „a mely karddal felemeltem Rákóczyt – mondá – azzal teszem le.” S ez volt mit Rákóczy meg akart előzni, mert befolyásától, tekintélyétől, népszerűségétől, mely a rakomázi diadal s a császár hadai szétverése óta nagy volt, igen tartott. 1633 elején Bethlen István a „kis gróf, modestus, okos, elmés, tanácsos ifju ember” meghalt. Márcz. 24-én fényes és ünnepélyes temetése volt Fehérvártt, hova Zolyomi is, mint a boldogult sógora eljött. A fejdelem őt még a múlt év végén kolosmegyei főispánná tette, megelőző volt irányában s terveit épen nem árulta el. Temetés után Vásárhelyre mentek, s a boldogtalan itt vesztére a fejdelem szolgálatából száz embert a magáéba csalt át. Apr. 4-én ebéd után a fejdelem szállásán, s annak nevével Kornis Zsigmond és Erdélyi István egy szigorú feltételeket tartalmazó hitlevelet terjesztettek elébe, melyet ő aláírni vonakodott. A palota már ekkor körül

volt véve az udvari hadakkal s Zolyomi rögtön fogolylyá tétetett. Innen – útközben vasat verve lábaira – Fogarasba s utóbb Kővárba szállíták. Az apr. 24-én tartott országgyűlés az általa elfoglalt jószágok visszaadását elrendelé, az aug. 21-ikin perbe fogása is bekövetkezett. Régi hitlevelei fel lönek mutatva, s erőszakoskodásai, a fejedelmi katonák elcsábítása a közvádlónak elég anyagot szolgáltatnak. Elítéltetését a hatalmas urnak még is nehezen vihette ki a fejedelem. Javai elkoboztattak s maga haláláig (1649) fogva tartatott. Ugyan-e gyűlés Székely Mózesre és párthiveire is kimondá a nótát, s Mikó Ferencz vezérlete alatt fényes követseget küldött a portára, mely kiadatását szorgalmazá.

Ez alatt az eperjesi tracta folyton folyt. Brandenburgi Katalin birtoka s Prépostváry ügye képezték a főnehézséget, az elsőért nem akart kárpótlást adni s az utóbbit nem kivánta felmenteni a fejedelem. A nádor fegyveres támadást javasolt, Pázmán erről hallani sem akart. Az első győzött s midőn Rákóczy belátta, hogy komolyan fenyegetetik háboruval, ha követeléseitől el nem áll – végre engedett. Eperjesen sept 28-án megkötetett a béke a megelőző kassainak alapján s annak megtoldásával: Onodban egyedül a fejedelem tart őrséget, megtartja Munkácsot, Katalint ezért és Fogarasért kielégíti, Prépostváry és Csáky jószágaitat visszakapják. De e béke s azon körülmény, hogy a portát a következő évben (1634) nem segítettte kellőleg Lengyelország ellen intézett hadjáratában, sőt titkon a lengyelekkel egyetértett, gyanuba hozták Konstantinápolyban. A portai svéd követek éleszték a tüzet, ezeknek érdekében állott olly fejedelem kezébe játszani Erdélyt, ki hajlandó legyen velök szövetkezni. Pártfogloltjuk, az ifju Székely Mózes némi biztatásokat nyert a portán s ő az erdélyi elégületlenekkel ujra egyezkedni kezdett. Meg kell vallani, ez volt a legrosszabb ut, melyet ök követhettek, mert azok, kiket Rákóczy megbuktatására felléptettek, ezzel ész és kitartás dolgában nem mérköz-

hettek s a svéd szövetség tervét ilyen kísérletekkel mindig meszszebb tolák. Székely Mózés kísérlete, hogy Lupul moldvai vájdával 1635 végén beüssön, nem sült el a székelyek éber vigyázata miatt, kiket Rákóczy kiváltságaik megerősítésével s lustrák tartásával lekötöztetett, s amaz vissza került a jedukulába, hogy Bethlen Istvánnak adjon helyet.

István urnak kétségtelenül sok méltó panasza volt Rákóczyra. Semmi azok közül, mik a topai egyezkedésben részére biztosítva voltak, nem lőn megtartva. Családját kifosztotta, vejét börtönbe vetette s most Pétert, egyetlen fiát is semmivé akará tenni: ki vigyázatlanul, de nem szándékosan egy szolgáján halálos sebet ejtett. Péter a cseléd anyjával ki akart egyezni, Rákóczy meggátlá ezt, sőt Pétert megidéztette. Ez Ecsedre menekült. Hasztalan volt a rokonok közbevetése, a koros atya kérelme, a fejdelem nem akarta e kedvező alhalmat elszalasztani, melylyel a mindig rettegett vetélytárstól menekülhet s szászsebesi táborából magát Bethlen Istvánt is megidéztette. E hirre István ur panaszával a portához fordult, de maga is serget gyűjtött s várait hadi lábra állítá, Leveleket intézett 1636. jan. 12-éről Ecsedről, a városokhoz, megyékhez, főurakhoz: felsorolja megaláztatását, sérelmeit, a fejdelem hitetlenségét. Lefoglalta a pénzt, melyet testvére saját siremlékére s a fehérvári iskolának hagyott. Lábbal tiporja az ország jogait, saját conditióit. Ő nyugalmas békés ember, de most önvédelemre lett kényszerítve. S miután Ecsedet fia Péter őrizésére bizta, maga átment Budára, hol a vezérbasa szives fogadtatásban részesíté s honnan Laskai Istvánt a sérelmek egész hosszu sorával a portára inditá.

A mult évi kellemetlen viszonyok után e határozott lépés Rákóczyt megdöbbsenté. Már akkor 1635 végén a mint meghallá, hogy István ur a portához fordult, maga is követeket küldött oda, s most ujabban Huszár Pétert inditá utnak A nádorhoz hitlevelet küldött 1636

jan. 1-éről melyben a köteles hűség megtartását ígéré*). A rendeket febr. 15-ére Kolosvárra összehívta, kik elhatározták, próbálja meg a fejdelem az ország nevével egyezkedni Bethlennel, elvonni tőle a törököt, de ha mind ez nem fog sikerülni, ők fejök fennállásáig fogják védelmezni. Bármily biztató kötelezettség volt is ez: a fejdelem még sem nyugodott meg. Még a gyűlés folyama alatt febr. 20-áról reversalist szerzett a segesváriaktól, hogy szorongattatása esetére erődjüket megnyitják előtte, annyira tartott véletlen támadástól. A rendeket febr. utolsó napján bocsátá el, s másnap márt. 1-én az ország követei Szalánczi, Kőrösi, Pettki, Filkenius megindultak Budára kettős feladattal: kiegyezni ha lehet Bethlennel s elvonni a vezérbasát pártfoglalásától. Az első iránti alkudozások sikertelenek maradtak az utóbbit illetőleg apr. 7-én biztatásokkal indultak haza Erdélybe. Hasonló bizonytalan biztatásokat márcz. 28-áról Huszár Péter is hozott haza a portáról, melyeket Rákóczy a megtagadás előpostáinak vehetett. „Szabad Bethlennel egyezkedni s a porta az ilyeket ki sem adja.” Ilyes szavai a fermánnak mutatták, hogy jót nem várhat. S minthogy ettől tartott is, már korábban folyamadt Ferdinándhoz, kitől támogatást kért, irt Eszterháznak, Pázmánnak. Az első nem látott számára más menekülést, mintha lemond, az utóbbi kinttartásra ösztönzé. De ugyan ez időben követi a lengyal királynál kieszközlék, hogy ez országban toborzhat. S most maga megkezdé a támadást: Husztot ostrom alá fogta, honnan azonban hadait Bethlen Péter csapatai szétverék.

A máj. 25-ére összehívott országgyűlés még egyszer próbát tett István urat visszalépésre birni, s Rákóczy jul. 1-éről felhívta a magyarországi rendeket, hogy ezt, mint Ferdinánd alattvalóját tiltsák el a török segítség keresésétől. Már késő volt minden: a porta István urat oltalmába fogadta, a fejdelem követit letartoztatá

*) Fogalmazvány az Erd. muz. egylet birtokában.

rendeletet adott a határszéli beglerbégekhez, hogy segítyezése végett felüljenek, egy csausza által pedig parancsot küldött Rákóczynak, hogy hagyja el a fejedelemséget, a rendeknek, hogy álljanak el melőle s válasszanak más fejedelmet. A parancs septemberben érkezett Erdélybe. De Rákóczy, bár időközben értesült, hogy Ferdinándtól segítyre nem számolhat, elhatározá mint végső eszközt, a fegyverek szerencsáját megpróbálni, a csauszt elzárata, s minthogy István urnak s a török hadaknak közelségéről értesült, az erdélyi sergeget sept. 16-ára Tordára rendelé, honnan oct. 2-án Várad alá elindult maga is.

Bethlen Gyula felől közelgett török hadakkal. E hirre Ibrányi a váradi kapitány, Kornis Zsigmond s Huszár Mátyás székely csapatokkal elébe siettek, Szalonta és Madarác közt táborba szálltak, várva a fejedelmi hadakat. Bethlen, hogy ezt megelőzze, a temesvári basát 14,000 emberből álló török haddal oct. 6-án Szalonta alá küldé. A csata eldöntetlen maradt – mert mindkét fél megszaladt. Annál szerencsésebb volt Győri Jakab támadása, ki kicsinyke csapatával a már is remegő török hadat megtámadta s megszalasztá. Ezalatt Rákóczy Várad Ősiig haladt, honnan a hirre, hogy a budai vezérbasa, Illye felé indult, maga is Boros-Jenő alá ment. A török hadak Lipppa alá érkeztek s a fejdelem Paulisig nyomult – de bár az apró csatázások napi renden voltak, derekas ütközetre nem került a sor. Az őszi esőzések beálltak, szent Demeter napja közelgett s ez a basákat hajlandóvá tette alkudozni. De Rákóczy sem akarta végletekig vinni a dolgot s ezért hajlandó volt rá. Mindkét részről kezeseket cseréltek s hosszas alkudozás után megkötötték a fegyverszünetet a törökkel a békét Bethlennel a topai egyezkedés alapján, mit aztán Rákóczy Segesvárt dec. 4-én ratificalt. A szultán boszus volt: a budai basát hivatalából elmozdítá, a temesvárit meg ölette, de a dolgot nem változtathatta meg, miután neve alatt az egyezségi pontokat a budai basa

dec. utoljára kiadta: Rákóczy fejedelem marad, a szultánnak 40,000 tallért s a többi basáknak is meghatározott összegeket fizet, Bethlent többé nem-háborgatja, s a hajduságot Dereczkéről elszállítja. Valóban e béke sok tekintetben megalázó volt a portára nézve és Murád szultán ingerültségét Rákóczyra és Erdélyre nem titkolá, felbontást azonban külföldi miatt, bármennyire akarta is, nem eszközölheté.

Rákóczy magán kiegyezését István urral csak annyiban hajtá végre, hogy 1637. márcz. 1-ei medgyesi országgyűlésen az ellene hozott articulussokat eltöröltette. Többi ígéreteit, mennyiben a Bethlen Gábor féle hagyományok visszafizetésére s Zolyomi szabadon bocsátására vonatkoztak, teljesítetlen hagyá. Fejedelemsége annyira meg volt szilárdulva, hogy többé versenytársaktól nem tarthatott, s épen ezért, ha a porta parancsait más különben teljesíté, ezt szabadon merhette is. Sőt merhetett többet is: valódi zsarnoki hatalmat alapított meg. Az erdélyi felségsértési törvények rugalmas természetűek voltak, sokat lehetett alkalmazásba venni, anélkül, hogy betűi megcsonkítást szenvedjenek. Ez idő óta „nyugovék az ország, mondja Kemény János, annyiban, hogy külső hadakozásuk nem lőn, de belsőképen szüntelen oppressio, az fejedelmeknek az országon szélyel járások, törvényes székeknek, octávák-nak, diaetáknak celebrálása az igazságnak folytatásáért – de mind csak a fejedeleinek haszonkeresések vala és mások nyomorgatása törvényes színek alatt.” S e részben legjobb eszköze volt a „piszkos” Kassai, czimnélküli korlátnok, egy fősvény kapzsi de eszes s a köz és magánjog minden tömkelegében jártás ember, ki minduntalan kész volt nótaperekkel. A főurak erős és nem eléggé szabatos hitlevelekkel köttettek le, melyek mindenki felett egy-egy Damocles kardjaként függöttek s Rákóczynak annál szabadabb kezeket engedtek. És valóban ő rengeteg vagyont harácsolt össze jószágokban, uradalmakban s nemes érczekben. A harminczadok, bá-

nyák jövedelme, a só, kéneső, mész, viaszok egyedáruskodása, megbizottak útján folytatott kereskedése s a szabad kereskedésnek a nemzet kezéből elvétele, egyiránt megölték az országos és magán-pénztárt.

De ha Bethlen Gábor liberalitása után e fősvénysége elfojtott visszatetszést szült is alattvalóiban, azok méltányolni tudák, hogy más tekintetekben a nagy fejdelemnek méltó tanítványa. Eszély, kitartás, szilárdság, csak úgy megvoltak benne is, s a diplomatai cselvetéseket is megtanulta tőle. Erdély függetlenségének fenntartása, hatalmának nevelése volt a fő elv politikájában s ez őt is épen úgy, mint Bethlent éles ellentétbe hozta Eszterházyval. Annyival inkább fáj neki, hogy Pázmán, ki Ferdinánd környezetében egyetlen őszinte pártfogója volt, ki az 1636-iki eseményekben is buzgóan védelmezé – mert az erdélyi fejdelemség fennállásának szükségéről meg volt győződve s mert ezt jó kezekben látta – 1637 elején meghalt, s nem is minden célzás nélkül írta Eszterházynak „nem volt oka tartani, hogy szegény kárdinál uram a mit vele közölt, elárulja, s hogy rossz akaróit titkon vagy nyilván ellene bújtsassa.”

Ez időben már tett előkészületeket, hogy a harmincz éves háboruba ő is cselekvőleg befolyhasson. Haza Kornél hollandi, Roussillon francia követ megfordult udvarában s levelezésben állottak vele, kívülök értekezett más meghatalmazottakkal is. De bár akkor, midőn Franciaország maga is támadólag lépett fel, újabb sürgetéseket vett a csatlakozásra, ennek ideje még nem jött el. Maga Murad nem nagy barátja volt s szövetségeseinek portai alkudozásai sem szereztek kellő biztosítékot. Aztán 1637 és 38-ban a szultán parancsából segélyhadakat kelle adni Lupul moldvai vajdának, ki Máté havasalföldi vajda ellen ment. E hadjáratokat – hiven az erdélyi hagyományokhoz – ovatosan s kimérlőleg folytattatá, a vajdák közt békét hozott létre s ez utóbbit szövetségre s évi adófizetésre kötelezé. Ugyanez

időben vallásos kérdések is foglalkodtatták, főként a szombatosok ügye, kiket több ízben notáztatott, s ujlag sivar türelmetlenséggel notáztatni, üldözni, börtönöztetni kezdett. Mind a mellett 1639-ben már gondolt csatlakozásra a szövettekkel s Toldalagit határozott utasítással küldte a portára, hogy ott gazdag ígéretek mellett a támadásra engedélyt szerezzen. Valóban az időben Magyarországon nagy volt a félelem egy török hadjárattól, a gyanakodó Eszterházy buzgón kérte hogy viselje maga előtt „keresztyénségét, Istent, az igazságot, s ezt a szánakodásra jutott egy marok magyar nemzetünket magával együtt ne bocsássa ennek a veszedelemnek.” Rákóczy válasza megnyugtatólag hangzott, tudosítá a nádort a kajmakám megöletéséről s ennek haláláról, de nem állhatá meg, hogy jegyzést ne tegyen a nádor fennebbi soraira „te lészesz oka ennek, nem mi.” Toldalagi nem nyert kedvező választ s a portai változások is halasztást ajánlottak.

Az uj szultán Ibrahim kevés önállósággal bíró ember volt – de legalább elődje és bátyja ellenszenvében Rákóczy iránt nem osztozott. S most, midőn készületei még leplezve vannak, országa békében, hatalma magas polczra emelve, a fejedelemségnek családjában megerősítésére gondolt. Az 1642-ben febr. 16-án Fehérvártt tartott országgyűlés minden nehézség nélkül, hogy az interregnum veszélyei kikerültesse, fiát, ifju Rákóczy Györgyöt utódává választá, de oly módon hogy atyja életében a kormányzásban csak annyi része lehet, mennyit ez ad, s az előszabott feltételekre feleltek. A porta nem késett az athname megadásával s az uj fejdelem sokkal nagyobb fény, sokkal több ünnepegy közt vette át mint atyja. Egy év mulva febr. 30-án ugyan ő megtartotta nászát Báthory Zsofiával a ropant Báthory vagyon egyetlen örökösével. Ez napon a két magyar haza leggazdagabb családja kétségtelenül a Rákóczyé volt.

Magyarországon sem Eszterházy tekintélye sem Pázmán befolyása nem tudták meggátlani, hogy II. Ferdinánd uralma alatt politikai és vallásos sérelmek ne halmazzanak össze. A nádor és bibornok versengésének kik Erdély ellenében is az egymásétól merőben eltérő tanácsokat adtak, ez utóbbinak 1637-ben történt halála véget vetett, s minthogy jól ismerék a hatalmas gróf befolyását III. Ferdinándra ki hasonlólag 1637-ben vette át a kormányt, jobb időket vártak. Maga és barátai egyiránt csalatkoztak, mind az mi a Bethlen Gábor három békéjében. Magyarországot illetőleg kikötetett, feledékenységben maradt. A felső vármegyék hangulata valóban a legroszabb volt, s az élesszemű Eszterházy aggodva nézett a jövő elé. Mindig és mindig a sérelmek orvoslását sürgeté: Rákóczy ellenében, egyetlen sikerrel használható fegyvert látott csak, az alkotmányosságnak őszinte megtartásában. De tanácsai e részben Bécsben nem hallgatattak meg, s hogy intő leveleit épen ezért Fehérvárt még kevesebbe veszik, az iránt ő is tisztában volt.

Eszterházy gyűlölte Rákoczyt csakugy mint Bethlent – de Rákoczynak ellenszenve iránta, a Bethlenénél is nagyobb volt. Ellenséges magatartását az István urral folytatott versengésében soha sem bocsáthatta meg, a bibornoknak jó szolgálataiért mindig hálás volt, s miota ez meghalt egyetlen ember sem volt ki támadási szándékáról képes lett volna leverni. Az a dölyf melylyel Eszterházy ellenében mint „török vazall ellenében” hazafiságát fitogatta, azok a czélzások melyekben sok volt az él és fojtott epe, valahányszor a fejdelemnek irt, tőle mind inkább távolíták ezt, ki maga is jó hazafinak tartotta magát elvei helyességét csak oly jó okokkal tudta védelmezni mint akár a nádor. S mennél gyakoribbakknak kelle állásoknál fogva levelezésőknek lenni, annál élesebbé lett az ellenszenv.

Rákoczynak meg kell vallani sok igaza volt. Láta, hogy Eszterházy minden igyekezete mellett sem tudja a sérelmek orvoslását kivinni. Ismerte a felső megyék ügyeit csak oly alaposan mint bár ki. Miért vinnök vissza tettei indokát egyedül az önzés rugójára? miért tagadnánk meg czélzataitól a hazafiságot? miért kellene elhinnünk Kemény Jánosnak, hogy a fejedelmek csak ürügynek csinálják az Isten dicsőségét? Ő maga felsővidéki nemes volt, tagja azen megyéknek hol leginkább elszaporodtak a sérelmek, hol a vallásgyakorlat a törvények daczára koronként háborgattaték. E megyéket Erdély természetes szövetségésének tekintette, vallásoknál elveiknél fogva oda tartoztak azok, s régi hagyományok is oda vonzották. A harmincz éves háborúnak kedvezőbb fordulata, a svédek diadalai kilátást nyujtottak tervei elérésére s a szövetkezésre ezekkel komolyabban gondolt.

Alkudozásai a francia és svéd urakkal már régebben voltak. Mint Bethlen idejében, most is Konstanczi-nápoly volt a hely, hol ügynökei a francia, hollandi, svéd residensekkel tanácskoztak s maga a porta, melynek megnyerésén mindenek fölött igyekeztek. Innen jöttek egyes ügynökök, hogy az ottani kezdeményeket tovább fejleszszék – így Du Bois 1642 őszén, a svéd Rebenstok 1642 szeptemberében, ki pár hetig tartózkodott Fogarason. De Kassai, a béke-párt vezére, e törekvések elibe gördülő akadályokat mindig ügyesen felhasználta s azoknak nem lett eredménye, így Du Bois is elfogadhatlan feltételeket vitt haza. Ez alatt azonban a portán ügye haladt, daczára hogy a császár és szultán biztosai Szönyön 1642. márcz. 19-én uj békét irtak alá. Ennek ratificalása mind tovább tovább haladt, s hogy az komoly valósággá valjék, mint a császár óhajtja, arra gondolni sem lehetett. S mialatt Eszterházi jó viszonyt tartva a beglerbégekkel, Rákóczzy czélzatait gyanusokká tudta tenni előttök, és azokat ellenséges tudositások tételére megnyeré, a fejedelem az udvar czéljait állitá a portán fekete színben elő.

Az ifju György menyegzője alkalmával a dolog megérés pontján állott. A fejdelem már febr. 7-én írta a nádornak, hogy a hazának szabadságáért csak azt nem cselekszi, a mi lehetetlen. E hang már egészen olyan volt, mint a milyen Bethlen alatt a háborút meg szokta előzni, s még az is hozzájárult, hogy mint ennek idejében éretlen és bántó gunyirok szidalmazák nemcsak őt az elég gyengeséggel bírót, de nejét a feddhetetlen életű, magas szellemi tulajdonokkal bíró Lorántfy Zsuzsánnát is. S csakugyan nem sokkal utóbb francia és svéd ügynökök tartózkodtak nála még mindig nagy titokban, s apr. 26-án Fehérvártt létre is hozák a kiegyezésnek körvonalait: melyek szerint Rákóczy a porta engedelmével fegyvert fog Ferdinánd ellen, ha birtokát elveszti, a szövöttezettektől évenként 40,000 tallért kap; ezek a háboru első évében 200,000, a többiekben 150,000 tallérral segítik. E pontokat Torstenson svéd tábornok a királyné nevében jul. 10-én ratificálta s megígérte, hogy a francia és hollandi udvarok is elfogadják. Az okmányt Rákóczy sept. 26-án írta alá Fogarason, honnan Rebenstok vitte magával.

Az apr. 26-iki szerződés fogalmazása után pár nappal a császárnak egy követe, Örsi Zsigmond érkezett udvarába. April 24-ike óta együttültek a rendek, de mint Örsi meggyőződhetett, ezeknek hangulata is harcias volt. Titkos megbízatása volt a béke fenntartására tenni lépéseket, a nyílt: kieszközölni, hogy a fejdelem birtokaiból szabad legyen a királyéba menni szolgálat és tanulás végett. A rendek tagadó választ adtak s articulussal kérték a fejdelmet, hogy a „császár részéről való katonák és hajduk illetlen és modnélkül való háborgatásait” nyugodtan ne tűrje. De e hangulat mellett is a dolog még nem volt kiütésig érve: annak első és fő feltétele a portai engedély hibázott. A császár követei Greifenklau és Szelepcsényi, de la Haye francia residens sikeres működéseit sem hátráltatni sem megsemmisíteni nem tudták: a porta a fegyverkezésre szükséges

előkészületeket megtette s 1643. dec. elején elfogadta Rákóczy feltételeit: a felülési engedélyért ő 25 ezer tallért fizet, (valójában 40 ezeret adott) s ha sikeresen fog segítettni évenként a hét megyétől 20,000 tallért (= tíz ezer arany) adózand. A magyar földi basák, az oláh vajdák parancsot kaptak fölkelésre, Rákoczy támogatására, s ez utóbbi engedélyt hogy „az ennek előtte is Erdélyhez tartozó vármegyéknek lakosait okosan és elmésen Erdély országához” foglalja.

A ferman 1644 elsején már a fejdelem kezében volt. Ekkorra felsőmagyarországi párthiveivel is ki-egyezett s szokás szerint menedék-levelekkel biztosította magát. Jan. 3-ára országgyűlés volt hirdetve Fehérvárra, mely a szokásos ünnepélyekkel együtt tíz napig tartott. Végzései közt egy pont sincs, mely harcias volna, s míg a 20 forintnyi adó első részletének befizetéséül is késői határnap jun. 1-eje lőn kitűzve. A gyűlés bezárása után a portai engedélyt, a szövetséges okmányokat, terveit a rendek elibe terjeszté s az udvari és országos hadakat febr. 2-ára Kolozsvárra rendelé. Ez napra csakugyan a megyék hada együtt volt s idősb fiát Györgyöt kormányzóul hátrahagyva, és a moldvai s havasalföldi segédcsapatokkal és székelyekkel egyesülve megindult. Három csapatra osztá sergét: az egyikkel maga Váradnak, a másikkal kisebb fia Zsigmond Nagy-Károlynak, a harmadikkal legtehetségesebb tábornoka Kemény János Szathmárnak indult. Kérve a részekbe a már elébb megnyert királyi hajduság, a nemesség nevezetes része, némi török erő, sőt a magyarországi hadak egy csapata is Bakos Gábor vezérlete alatt hozzá csatlakoztak. Kállót febr. 15-én Barkóczy László feladta s két nap mulva e városból szétbocsátá nyilatkozványát s had-felhívását: a felső megyék untalan sérelmeiket panaszolják, melyek valóban tetemesek, s őt hívták segélyül, mert orvoslást felső helyről nem nyernek. Ez okok ellen természetesen a nádor intő levelei mitsem használtak. Hijában figyelmeztette, hogy

a háboru vesztesége a remélhető nyereményekkel nem áll arányban, hijában jelenté ki neki, hogy ő is a végletekig mindent elkövetend ellene. Hijában bocsátott szét maga a király is felhívást, intve a magyarországi megyéket hogy legyenek hivek, tartózkodjanak az erdélyinek önző czéljaitól, s az erdélyieket hogy térjenek vissza hazájokba. Ők teljesen elhanyagolták a kellő intézkedéseket: a várak rossz karban voltak, a megyéket Rákoczy már nyerte, s a sérelmek orvoslását a vallás-szabadság biztosítását azok ettől várták. Meglepettek s a fejedelem nagy szerencsével haladt előre.

A protestáns nemesség s még maga Bethlen István által is támogatva, komoly ellenállásra csak ritkán találva rövid idő alatt nagy előmenetelt tett a fejedelmi had. Kemény János kitűnő hadvezér volt, ki mindig és mindenütt fel tudta használni a kedvező alkalmat. Gyulai Ferencz dandárparancsnok márcz 10-én Kassa alatt állot s tractat kezdett ennek átvétele iránt. Forgácsnak nem volt ereje, melylyel megvédhette volna: kénytelen volt feladni. Két nap mulva Rákoczy fényes és ünnepestyos bevonulását tartá s ezzel mondhatni a felső megyék sorsa legalább ez idő szerént el volt döntve. Szatmár Kemény Jánosnak, Szendrő, Ónod, Diosgyör egymásután elestek. Egy hadcsapat a Vág völgyön át Kapronczay György alatt Galgócz-felé, és más Bakos Gábor és Bornemissa Pál alatt a bányavárosok megvételeire, maga a fejedelem Keménnyel, Kornissal a Garan vidékére indult. A törökök bár lassan készülődtek s a végeken megkezdék az ellenségeskedést: rablást és behodoltatást, de korántsem derék had kiállítását, daczára a budai basa megújuló ígéreteinek s a porta parancsainak. Nekik mondhatni semmi hasznát sem vette a hadjárat s az eredmény nélkülök éretett el: Füleket, hol Wesselényi Ferencz tractat kezdett, de azt menten megszegé, apr. 17-én felégettetett, s Szécsény apr. 21-én elfoglaltatott.

Ez alatt a nádor s más felől a császár is megtették

az intézkedéseket hogy a fejedelmi haddal mennél tetemesb erőt állíthassanak szembe. Eszterházy a még hű megyék közt toborzott s az elfoglalt helyekről kibujdosókat fogadta zászlai alá, Ferdinánd pedig Gótz és Puchaim tábornokokat küldte Magyarországra mintegy 12,000 emberrel. A fejedelem terve volt Torstenson svéd tábornokkal Morvaországban egyesülni s ha Torstenson a dánok beütése Svédországba vissza nem szólítja, e tervét végre is hajtotta volna. Szövetségesének visszavonulása mondhatni egész évi hadjáratát semmivette s ezután nem lehetett más terve, minthogy nyereményéből a mit lehet megtartson. Ily czállal kerülte a derekas csatát s fő feladatává az ellenséges hadseregnek fárasztás által gyengítését tűzte ki, addig is, míg a viszonyok fordulata által kedvezőbb helyzetbe jön, s annyi-
val inkább, mert a Németországban megedzett hadaknak természetes előnyük volt fölözte. April végén hát – midőn e hó 20-áról a nádor jelenté neki, hogy megindult – megkezdte visszavonulását, de a két fél dan-
dái folytonos harca közt.

Döntő ütközet, nagyobb vérontás a küzdelemben nem fordult elő, s annak elkeseredett jelleme épen nem volt. Bár mennyire gyűlölték is egymást a nádor és fejedelem, bár egyegy epés nyilatkozatban az ki is tört, folytonosan leveleztek egymással. Mindkét fél békülékenynek mutatta magát s a hadakozás felelősségét a másikra igyekezett tolni. Szemrehányásaik daczára s az epe mögött is, és ellenére az elvi különbségnek, mi őket elválasztá, a higgadt olvasó fel fogja találni leveleikben a hazafias indokokat melylyel mindenikök önmagát védelmezni tudá. Nem pusztá ámitás és ürügy volt, ha békülni akartak, nem csupán önzés és nagyra-
vágyás, ha békülni nem tudtak. Nem találták még meg a közös alapot, mely őket összehozza, vég kívánataik közt nagyobb volt még az ür, hogy sem kiegyezhettek volna. Már korán emlegettek egyezkedést: de a király a fejedelemnek feltétlen kivonulását s ez a politikai és

vallásos szabadságnak kellő biztosítását követelte. Ez volt, mi a szendrői máj. 19-iki értekezletet meghiusítá, hol Kemény és Lónyai a fejdelem küldöttei magukkal a vezérekkel, Eszterházyval, Puchaimmal, Götzzel alku-doztak. Kemény meleg szava „nagyságod jól meggon-dolja, ketten vagytok az urammal, kikre a magyar nem-zetnek szemei néznek, ha a ti egyenetlenkedéstek miatt az ti időtekben vész el az magyar nemzet, mind ez vi-lágban micsoda emlékezetek marad!” ott még akkor visszhangra nem talált. Ferdinánd serge Lévát, Füleket, Szendrőt, Szerencset visszafoglalta s jun. elején már Kassa alá nyomult, s azt fogta ostom alá. Homonnai s néhány felsőmagyarországi ur még a hadjárat kezdetén Lengyelországba szaladt, hogy onnan zsoldos hadakkal térjen vissza. A nádor és a német tábornokok már vár-ták e csapatokat, melyeknek feladata lett volna Rákó-czy erejét háta mögött támadni meg.

A fejdelem ez időben már Palanknál táborozott, hova máj. 22 én érkezett meg. Daczára hogy a nagyvezér máj. 8-áról ujabban biztosítá, hogy a török hadak ki vannak rendelve, nem érkeztek ezek, s a boszus Rákó-czy jun. 3-áról újabb levelekkel sürgette a segílyt. Válaszolólág a nagyvezér ez utóbbi levelére, felemliti a késedelem kárait: a hét megyét már az országhoz csatolta, s ha a törökök megérkeznek, tovább is ellent-állott volna a németeknek, s azokat ennyire előre nem bocsátotta volna. Muza pasa akarátja volt, hogy a se-gély megérkezése előtt derék csatába ne ereszkedjenek – most már a lengyel király felajánlá magát, hogy a béke megkötésére közbenjáró lesz, s maga a nádor is békét ajánl. Akarja-e a porta, hogy a hét megyét meg-tartsa? vagy visszabocsássá? ám erről tudosítsa őt a nagyvezér s a származható károkért ne tegye felelőssé. Keserűbb hangon ir a budai basának: ha azt akarja a szultán, hogy a hét megyét megtartsa, küldje a segílyt – ha nem küldi, kénytelen lesz azokat visszabocsátni. S budai ügynökét Szentpálit figyelmeztette: „bár csak

tizezer embert küldene nekünk az vezér bizony actum esset germanis.” Ez napon a német hadak Kassa alá érkeztek s azt ostromolni kezdék. Jun. 4-én a fejdelem is felülte sergeit, hogy annak megvedésére siessen s Budáról újabb levelével sürgette a segílyt. Szentpáli eljárta a bégeket „valami czigányságukat tudta, nagy-nak kicsinynek szemére hányta,” a vezérbasa nagy zajjal divánt gyűjtött, s egyetértve nyomon elhatározzák hogy a hadak elinduljanak. Így sem lett belőle semmi: a német ügynök Beygott Dániel, azon ígéréssel, hogy pár nap alatt főkövet jön, minden eredményt meghiusított, s a vezérbasa későn, csak jun. 25-én felelt: hagyjon fel a béke megkötésének s a megyék visszaadásának gondolatával.

Ezalatt a fejdelem a segílyhadak megérkezése nélkül is szerencsével folytatta a hadjáratot. Derék hada Kemény alatt jun. 12-én Szerencsét – hol a német hadak családi sirboltját feldúlták s ősei hamvait szélnek ereszték – visszavette, s néhány nap mulva Kassát is fölmentette. A nádor és a tábornokok reményökben, hogy a lengyel hadak segílyökre megérkeznek, csalatkozván, Keménytől folytonosan háborgatva, visszavonultak Sáros alá s azt ostrommal vették körül. Rákóczy a budai basa kétszinű eljárása által bántva Lónyai Zsigmondot, Serédit, Klobusiczkit a nádor táborába küldé, kik itt jun. 24-én békét ajánlottak s ennek feltételeit nyolcz pontban (melyek a sérelmek orvoslására s Rákóczy kártalanítására vonatkoztak) felterjeszték. A nádor válasza azokra elutasító volt. De hadai, minthogy élelemben is hiányt szenvedtek, visszavonultak, folytonosan háborgatva Keménytől a felső Vág völgyön át s Nyitrán tul, Bajmocz mellett megerősített táborba szálltak. A csatározás itt is folyt: de miután Murányvárát a kalandor természetű Szécsy Mária Wesselényi Ferencz kezébe játszta, s Homonnai lengyel csapatai egyesültek a német és nádori hadakkal, Kemény üzelve Puchaim által, visszavonult, s minthogy segílyt a fejdelemtől

hijában sürgetett, a vezérségről lemondott. Lemondása nem fogadtatott el, de nem gátolhatta meg, hogy a királyi hadak Szendrőig ne nyomuljanak (sept. 7).

Rákóczy aug. 4-ére Kassára a keze közt levő vármegyék és városok követeit összehívta. Megelőző nap csausz érkezett a portáról kaftánynyal s (jun. 26 – jul. 5) kelt fermánokkal, melyekben figyelmeztették, hogy a 15 ezer aranyra emelt erdélyi s a hét vármegye után járó 10 ezer arany adót várják, s egyszersmind a rumeli hadak kirendeléséről tudositják. Irtak onnan a lengyel királynak is, hogy ha ellenséges szándékai volnának, azzal felhagyjon. Sem e biztatások, sem az hogy Mussza basa helyett pár hét ota Ozman ült budai basaságban, nem változtatták meg céljait, s a gyűléssel legelőbb is követet neveztetett ki a császárhoz, felkérni ezt, hogy a megkezdett egyezkedés folytatására biztosokat nevezzen ki. E dolognak titokban kelle maradnia s a budai orator (aug. 17-éről) utasítva lett, hogy ezt ha a vezérbasa tudomást szerezne rola, igyekezzék elsimítani. Ugyanakkor a lengyel királyhoz két követet indítottak utnak, kik annál Homonnai beütése miatt emeljenek panaszt. A gyűlés utolsó napján aug. 14–16-án egy svéd megbízott is tartózkodott Kassán, hirt hozva „azoknak a hadaknak állapotjáról.” De ez időben a fejdelem fegyverei szerencsétlenül harczoltak. Ibrányi megveretett, meg maga Kemény is. Sept. 27-én Szerencs elesett, kirabolatott s a fejdelem atyjának, őseinek hamvait a német hadak szétszórák. Más felől a feljött rumeli hadak Budán álltak mozdulatlanul, török erő nem jött s a mi kevés a fejdelmi seregben volt, sept. 5-ig az is elszökött. Rákóczy elfogott levelekből meggyőződött, hogy az új budai basa Ferdinánd kezére dolgozik*) s ezért ujolag a portához fordult: sept.

*) Aug. 22-én írja neki, hogy a nádor elfogott leveleiből olvassa, „hogy nagyságod neki hitére szakállára esküvék, hogy nagyságod mi mellénk segítséget nem ád a német ellen,” sőt az ott levő vitézeket is visszahivatja. (Eredetiről.)

3-áról megbizta az aug. végén beküldött Maurer Mihályt, hogy eszközöljön fermánt, mely a budai basát utasítsa, hogy „csinálna nekik distractiot mind Horvátország felől, mind itt az végházak körül.”

Pár hét alatt a had-folytatásba s ezzel kapcsolatban az alkudozási kísérletekbe új fordulat állott be. Torstenson Németországban diadalmaskodott a császári hadak felett s Csehország felé közeledett. Ennek következtében Götz a magyarországi hadak egy részével ellene küldetett, s Puchaim visszavonult a Vág vonalra, üzelve Kemény seregétől. A fejdelem reményeit e kettős fordulat felhangolá, s Ferdinánd azon követelésére, hogy hadait vezesse haza, mert az alkut addig nem kezdi meg, késznek csak azon feltétet alatt nyilatkozott, ha maga a király is feloszlatja belföldi hadát, a külföldieket kiviszi. Ily követelések mellett a fejdelem követői Lonyai Zsigmond, Nyári, Csernel s a felső megyék megbizottjai csak october elején mentek Nagy-Szombatba, hol a nádor Lippay, Tiefenbach és Questenberg a király követői sept. 14 ota vártak rájuk. Bár a fejdelem hadmozdulatai, jelesül Rima-Szombat ostromlása s az erdélyi hadaknak újra felparancsolása által is nyomást akart az egyezkedések folyamára gyakorolni, az nehezen haladt. Kívánatai: a 14 megyének átadása s a jezsuiták kiüzése tárgyában elfogadhatatlanoknak találtattak.

Ozmán budai basa magatartása meggyőzte Rákóczyt, hogy ez meg van vesztegetve. A nádornak egy elfogott levele már gyanakodová tette őt, a rumeli hadaknak Budán tartóztatása s elfogott tiszteknek vallomása „hogy másodsor alá nem jüttek volna ha az budai vezér nem assecurálta volna hogy bátran jöhetnek felölük” gyanuját bizonyosságra emelte. Midőn a nála levő pár száz török is elszökött, ismét a portára fordult: „az jó vitézek – irá sept. 5 – elég botránkozást töttek hiveinknek szívekben, az ellenségnek pedig új szívet adtak elmeneteleikkel. A mit megtudott nyerni

annyi volt, hogy sept. végén a magyarországi beglerbégek parancsot kaptak, hogy Rákóczyt a hét megye birtokában megtartsák. Az első engedély is a mit kapott, csak e hét megye elfoglalását engedte meg, azon túl most sem akart terjeszkedni a porta, s ennél többre egyik beglerbég sem kapott engedélyt, hijában sürgette azt ügynöke Maurer által (nov. 9-éről). Ez évi mind két visszavonulása azzal állott kapcsolatban. A dolgon mit sem változtatott hogy Ozmant a vezérbasaságban Huszein váltotta fel, sőt a portán az irányban nem sokára még rosszabb hangulat állott be. A császár az 1642 szónyi béke ratificalására s az ott kikötött gazdag ajándékokkal 1644 őszén báró Czernin Konstantinápolyba küldötte. Egy orator s hihetőleg a budai basa egyengették ennek az utját, s bár maga a szultán első fogadáskor a nagy követ iránt nem volt barátságos, ratificaltatott a béke. Czernin fő törekvése volt a svéd és erdélyi ügynökök igyekezetét meghiusítani s ez, segítettvén Lupul moldvai vajdától, sikerült is neki. A porta Ferdinánddal háboruba ereszkedni nem akart s nov. 10-én kiadta a fermant, mely tudatta Rákóczyval, hogy a hét megye birtokában meg fog ugyan védeni, de más felől neki is meghagyatott: „ti is a német birodalomban (érted Ferdinánd birtokaiban, a mi tul van a hét megyén) való bemenetelre egy lépést se tegyetek; valameddig azok reátok nem indulnak reájok ne menjetekek.” Egy másik feman dec. 10-éről tudatja, hogy az erdélyi adót Serédy kézhez adta s februarra a szultán a hét megye illetékét is várja.

Rákóczy, midőn e fermánokat kezéhez vette, már régi téli szállásán volt, Ónodon. Maurernek egy korábbi hira, hogy a császár maga is ki akar jönni, megijeszté. „Ettől Isten oltalmazza – irá követének – Magyarországon bizony csak hirétől is elrémülnének.” De nem kevésbé megijeszté a porta a makacssága is s ennek elfordítására mindent elkövetett. Dec. 20-áról terjedelmesen fejtegeté hátrányait annak, ha nem mind a 13 vármegye adatnék

alája „a sok pártos pópista urak is mind a német pártra esnének” de terjedelmes jószágokat bírván a hét megyében is, mindent elkövetnének azok visszaszerzésére. Dec. 27-éről intézkedett, hogy Serédi a hét megye adóját is befizethesse, s dec. 31-én kelt sürgönye némi híreket közölvén és segílyt sürgetvén, áttér a 13 megye dolgára: „a békességnek végben menetele – irá – rajtunk áll. Tudjátok meg az portától akar-e ugyan valóban oltalmazni ezekben az vármegyékben, mivel ezek egymástól nem akarnak elszakadni.” Maurer valóban mindent elkövetett, eljárta a nagyvezért, a diván tagjait, szembe lett a szultánnal, ígért, vesztegetett. Biztatást és ígéretet kapott: úgy mint Bocskai birta, az ország neki fog adadni, csak az adó-hátralékot fizessék ki. S midőn azt jan. utolsó felében Serédy kézhez adta, hozott haza sok szép leveleket a diván tagjaitól telve biztatásokkal. De az 1645. jan. utolján kiadott ferman nem úgy hangzott mint várta: kérelmére, hogy az ország úgy adassék neki mint Bocskainak a zsitva-toroki békében, s e czélból mellé hadak rendeltessenek, a budai vezér s az egri beglerbég utasítottak, hogy neki segílyt adjanak, ha Kassa s a hét vármegye birtokában megtámadtatnék, de másfelől „a német részre ő se lépjen ki.”

1645 elején a fejdelem Patakra, Zborora s innen Bártfára ment, hova febr. közepére összehívta a 13 megye rendeit. Itt a francia király követével Croissival febr. 18-án találkozása volt, ki „igen ravasz, practicus jó deák canis filius vala.” Czelja ott létének az 1643-iki svéd szerződés némely pontjainak átalakítása volt „melyek tangálják vala az religiókat is, melyek felől nem köteleztethetik vala a franczuz, mert ő religio dolgát nem okozza vala császár ellen való hadakozásban.” Marc. elején a svéd követ is megérkezett. Croissival az alkudozás „mert sokakban megakarja vala az fejedelmet csalni” apr. 22-ig folyt, midőn végre meg lett állapítva, hogy a francia király 1644-re 100 ezer, a folyó évre 65 ezer, s az általa ígért csapat tartására

évenként 48,000 tallért tartozik fizetni, kötelezte magát hogy a portán kieszközli a németek megtámadását tiltó fermanok visszavételét, mi ha nem sikerülne, a fejdelem külön békét köthet a császárral. Ez egyezkedés kezdetén, azon czéllal, hogy a megkezdendő hadjáratot mennél biztossabb alapra fektethesse, febr. 28-án fölterjesztést küldött a nagyvezérhez, melyben a januar utolján kiadott fermanokra vonatkozólag ujolag kéri, hogy miután sem Bocskainak, sem Bethlennek nem volt meghatározva hogy meddig mehetnek, őt se akadályozzák hódításában, mert „a Kassához tartozó várakból a német sok kárt tesz.” Küldjenek neki segélyt, mert a német elbizván magát az vármegyéket is mind írása, izeneti által fenyegetni kezdi,” s hogy ő is „kereshesse fel az németet a hul vagyon s fogyathassa el.” Ugyane napokban a bártfai gyűlésből a sérelmek hosszú sorozatát küldték a királyhoz, s új utasítást a nagyszombati biztosokhoz. Ezek közel egy félév ota valóban haszontalanul töltötték itt az időt, de az új utasítás megérkezése után sem tudván semmire menni, marc. utolján eloszlottak. Ferdinánd, Törös János kamara-tanácsos által békével s a hét vármegyével april folytán még egyszer megkínálta a fejdelmet – a fennforgó viszonyok közt akkor ilyen ajánlatot legkevesebbé fogadhatott el Rákóczy.

A svédekkel s francziákkal megkötött egyezkedés alapján a fejdelem összeharancsolta hadait. Célja volt Morvaországba menni hogy ott egyesüljön Torstensonnal, ki a marc. 6-án nyert jankowi fényes diadal után gyors léptekkel közeledett a magyar határokhoz. Maj. 30-án a fejdelmi hadsereg, erdélyiek s magyarországiak csak, mert segédsapatokat nem nyerhetett, megindult Tokajból magának Rákóczynak vezérlete alatt. De alig érkezett jun. 18-án a had Rima-Szombat alá, midőn Bekzade Mehemet portai csasz meg-hozá a maj. 27-én kelt portai válaszokat febr. 28-iki folyamodványára. A diván a mint egyszer ratificálta a

békét a Ferdinánd által a hét megye átengedéséről biztosítva lett, el volt határozva azt fenntartani s további hadfolytatásról hallani sem akart. A nagyvezér fermánja eléggé határozottan hangzott: „ugy hallatik hogy fényes rendelem ellenére a németet és nádort meg akarod támadni. Ő felsége a padisah ezt roszen veszi. Baráti levelem vétele után szükség hogy magadat tüstént a korábbi szultáni parancshoz alkalmazd.” Szigorubb volt a budai basáé, melyet ugyanakkor Ali csausz vitt a táborba: „levelünk a mikor és mely órában nagyságodhoz érkezik az német birodalmának háborgatásától mindjárt megszünjete, és vissza térjen.” A dolog nagy titokban tartatott, csak fia, Kemény és Rhédei Ferencz tudtak róla s csak is ezekkel tartott Rákóczy haditanácsot. A svéd és francia szövetséget így minden kísérlet nélkül feladni még is szégyenlették, s ezért tovább folytatták utjokat, de hogy a dolog megmásítására kísérletet tegyenek, Bekzadet Rákóczy folyamodványával a portára és Szentpáli Istvánt a budai basához küldötték. Ez ember, maga is főoka az ellenséges fermánoknak hajthatatlan maradt, s minthogy a fejdelmi hadak nem csak folytatták a támadást, hanem jun. 20-án Füleket fel is égették, ujlag s még sürgetőbben irt Rákóczynak, szemére hányta, hogy hadai a hódoltságban pusztítottak, melynek következtében a lakosok innen szétszaladtak, hogy a békét megszegte, hogy a világos rendeleteket mellőzte: „nem illik ez – ír – eszes emberhez” s végül figyelmezteté, hogy a portára mindről jelentést tett.

Rákóczy e jun. végén kelt levelet Kis-Tapolcsányon kapta, hova jun. 30-án a Garánon átmenvén érkezett. Visszatérnie ekkor még kevesbbé lehetett, mert a svéddek közeledéséről már hire volt, s csakugyan jul. 4-én a Nyitrán tul, Nagy-Tapolcsányon Bakos Gábor hadosztálya egyesült Douglas svéd tábornokkal. Hozzájuk csatlakozott fia Zsigmond s Kemény János. Az egye-

sült erő bevette jul. 9-én Nagy-Szombatot, s jul. 16-án átment Morvaországba a Brünnt ostromló Torstenson segélyére. A vállalat szerencsétlenségére a főparancsnokot nem lehet rábírni, hogy hagyjon fel a czéltalan ostrommal, mely heteken át tartott, mialatt maga Rákóczy is átment a Morván s Gödingnél ütött tábor. Aug. 4-én az ostromló sereg egy csapata Kemény és Douglas alatt előre küldetett, de közeledésük hírére az ellenség elvonult s minden eredmény nélkül tértek vissza az ostromló táborba aug. 18-ára.

S most valóban rosszul állottak a fejdelem ügyei. Begzade Mehemet a jun. 18-iki levéllel jul. közepén a portára érkezett s ez alatt megjött ide a budai vezérbasa ellenséges jelentése is. „Az budai vezért, irá jun. 9-én Rákóczy portai ügynökének Serédynek, lekötötték az sok ajándékkal,” s utasítá azt ismét és ismét, hogy a svéd szövetség minden előnyeit mutassa fel, s a hét megyéhez legalább még kettőnek Sáros és Ungnak megtarthatását eszközölje ki. Hasztalan. Sem ő sem a francia residens nem tudtak semmire menni. Jul. 24-én egy minden korábbiaknál szigorubb fermant adott ki a nagy vezér: „a német földjére egy lábnyomnyira se menjetek; irjátok hogy a hét vármegyéből az ígért adó ki nem telik. Csoda dolog ha ki nem telik, miért ígértétek az előtt? A hatalmas császár előtt ilyes mit nem lehet megemlíteni. Arra hogy a francziákkal egyesítsd sergedet nem vagy felhatalmazva, s azoktól Erdély védelmére segélyt kérni illetlen volna. A hét megyénél sem kijebb sem elébb ne lépjete, s arra, hogy ő hatalmassága akarátján kívül veszekedjete engedelem nincs.” E fermant aug. 19-én kapta Rákóczy. A porta saját szavaival fogta meg: ő a Bethlen által birt megyék elfoglalására kért engedélyt – s mint ennek neki sem voltak hajlandók akkora hatalmat adni, mely veszélyessé is lehetne. Még megdöbentőbb volt, hogy a budai vezérbasának egy (hihetőleg a nádorhoz irt) levele került a fejdelem kezébe:

„Rákóczy – irá – fősvény és telhetetlen, sok ártatlant öletett, tömlöcöztetett és az ő bolondságából sok népet gyűjtött össze hatalmas császár akarata ellen, és azokkal háboruságot csinált;” a porta rendeletet adott hogy Erdélybe más fejedelmet ültessen „ki az ország előtt; kedves legyen” (Székely Mózeset még mindig Konstánczinápolyban hizlalák) s ő ennek végrehajtására gyűjtött hadakat. Tőle is segélyt vár. Ugyan akkor egy Puchaimhoz irt levél is kézrekerült, mely ezt felhatalmazá, hogy a fejedelmet megtámadja. S valóban Puchaim Szendrő fölmentésére sietett, melyet a fejdelemnek egy hátrahagyott dandára ostromolt. De ugyan akkor a kormányzó is levelet küldött, hogy a határszéli basák Erdélyre készülnek s „fegyvert denunciáltak” neki, hogy magyarországi hódoltságát már pusztítják is a szándzsákbégek. Mindez együtt hatott: a magyar hadi tanács elhatározá a visszatérést. Aug. 20-án a fejdelem és vezérei összejöttek a svéd tábornokokkal Lednitzében s tudatták velök a dolgok fordulatát. A tábornokok a svéd és francia követek hasztalan próbáltak lebeszélni. Egy ünnepélyes és fényes, de nyomott hangu lakoma után még az nap el váltak, s az erdélyi hadak aug. 21-én nagy sietséggel vissza-indultak.

Rákóczy a dolgok e fordulatára számítva, a királylyal kötendő békére nézve lehetőleg előre biztosítá magát. Ez egész hadjárat alatt főhadi szállásával hordozá Renard gróf francia, Urbejger svéd, és Törös János magyar királyi megbizottakat. De tulajdonkép szerepe csak Törösnek volt, kivel az egyezkedést soha sem szakította meg. S valóban Ferdinánd helyzetét a svéd magyar had egyesülése és közelsége kényessé tette s neki még akkor is, midőn a porta jóakarataról biztosítva volt, óhajtania kelle, hogy a Bécsset fenyegető két erő választassék el egymástól. Ez fejti meg, hogy már aug. 8-án az előleges egyezkedések alapján megküldte Törösnek azon békepontokat, melyek Rákóczy szemé-

lyére vonatkoznak s életbelépendők voltak az napon, melyen az a svédektől elvált s visszatért saját birtokaiba. Ezek szerint: Tokajt és Tarczalt továbbá Regéczet némi fizetés mellett, Ecsedet s Felső- és Nagy-Bányát Bethlen István és fia magtalan halála esetében örökösen nyeri. Kapja a hét megyét, melyek közül a Tiszán inneni öt, halála után visszaszáll, de kettő Szathmár és Szabolcs, fiáé marad, Szathmárvára pedig nemzetsége kezén hagyatik, míg ez Erdély székén ül. E pontokat Rákóczy aug. 22-én Lambersdorfbán ratificálta maga is kötelezván magát, hogy a svédektől eláll és elválik nyomon, hogy az elfoglalt javadalmakat visszaadja: a bánya városokat a királynak, a magánosok uradalmait a levéltárakkal együtt tulajdonosaiknak. Az okmányt utóbb oct. 20-án Fehérvártt ünnepélyesen kiadta.

Még hátra volt a magyarországi vallásos és alkotmányos sérelmek rendezése, mely a fegyverfogásnak hasonlóan egyik célja volt. Az erre vonatkozó alkudozásokat biztosaik Linczben folytatták mignem dec. 16-án Linczben csak ugyan létrehozák a nagy fontosságú békét: az 1608-iki első törvényczikk, a koronázási okmány 6-ik czikke tartassanak meg teljes érvényben, s a vallásszabadság városokon úgy mint falukon biztosítatik, a protestáns papok sehonnán se üzethessenek el, s az elvett templomok adassanak vissza. A sérelmek s függő kérdések ügyében hivassék össze országgyűlés, mely e békét is igtassa törvénykönyvbe.

Ez alatt Rákóczynak főgondja volt a török porta megengesztelése. Korábbi leveleiben figyelmeztette a szultánt, hogy a hét megyétől kikötött adót nem lesz képes fizetni, s valóban számítván arra, hogy a velenzei háborúval elfoglalt porta elnéző lesz, sept. közepén csak a régi tíz ezer aranyat küldte be. Főkövete Serédy bemutatta ez összeget s oct. 11-én a fermán és kaftányok kiadattak, de az előbbeniben intés ment a fejdelemhez, hogy a pótlék 5 ezeret s a hét megyéért járó 10,000-et haladéktalanul küldje be. Különben a

fermán engesztelékeny hangon szólt: „a német követek itt lévén ellenetek és a hét vármegye ellen szorgalmatoskodott, de beszédének helyt nem adtunk.” De a kivánt összegeket még sem küldte, s midőn 1646 februárban a szultán a Serédit felváltó állandó követét Szalánczy Istvánt fogadta, oly mérgesen rá rivalgott az, oly böszülten fenyegetőzött, hogy más fejedelmet állít Erdély élére, hogy a követ belebetegedett. De annyit még is kivitt, hogy az öt ezer arany felverés elengedtetett az erdélyi adóból, *).

A linczi békére Rákóczyt a porta magatartása kényszeríté. Nem volt hadakozó ember s oly kitünő vezéri tulajdonokkal mint Bethlen nem birt (két éves hadjáratát Kemény János vezette) de terveivel még sem akart felhagyni. 1646 februárjában ajánlatot tett a francia királynak, svéd királyasszonynak, miután követekkel értekezett, hogy velök korábbi szövetségét megújítja, s ha a portától engedélyt nyernek, (melynek költségeit három negyedrészen a szövetségesek viseljék) megkezdí a háborut Ferdinánd ellen. Nem sokkal utóbb a Ferdinánddal kötött békében fennmaradt pontok tisztázása végett, Tokajban értekezletre gyűltek össze, mely azon évi július közepéig tartott. Ekkor a fejedelem Szathmár-Németiben volt, hol a terjedező puritanismus és presbyterianismus kiirtása végett a protestáns papokkal zsinatot tartott. Minthogy pedig a svéd szövetség megújítása nehezen haladt, ez évi novemberben Szentpáli Istvánt kiküldé Krisztina királynéhoz. A követ elfogadtatott – de a kihallgatáson egy álöltözésű jezsuita is volt, ki annak beszédét megküldte Ferdinánd királynak, s ez viszont a fejedelemnek. A dolognak semmi következménye sem lett: nem csak mert a Szentpáli utján megújított ajánlatok nem fogadtattak

*) Az 1643–46-ig terjedő portai viszonyokra vonatkozólag számtalan török levél és minuta van az Erd. muz.-egylet birtokában, melyeket egyenként idézni feleslegesnek tartottam.

el hanem a porta magatartása miatt is, mely a Ferdinánddal kötött frigyét nem volt hajlandó felbontani.

Ezekhez más kelemetlenségek is járultak. Megelőző évben az erdélyi hódoltságot sanyargatták a birtokos timárok és zaimok, azután kiütéseket tettek az erdélyi Részekbe. Rákóczy panaszára 1646 marc. 8-án Murteza budai basa tiltó fermánt adott ki, de ennek épen semmi eredménye sem lett. Rákóczy e dolgot ürügyül akarta felhasználni, hogy a Részek adójának elengedését eszközölje, s 1646-ról csak a tíz ezer aranyat küldte be. Az új nagyvezér Salih pasa a dologról nem akart tudni „ne hidd hogy gondviseletlenségünk miatt a dolog feledékenységre megy. Az üdvözült fővezér idejében mi a defterdárságnak tisztiben voltunk, azon kanon (t. i. kanun) szerint való levelek most is kezünkben vannak.” A fejdelem látván, hogy így nem boldogul 1647 october elején utasítá Szalánczit, hogy abból legalább öt ezeret alkudjon le, „mert az egi törökök az budai vezér akaratjából az hét vármegyét kezdték rablani.” Készebb ezeket visszabocsátni, hogy sem 15 ezer tallérnál többet fizessen. Új oratorával Gyárfással azonban az erdélyi tíz ezeret ezuttal is beküldötte – de ezt Salih be sem merte a szultánnak adni. „Hatalmas és győzhetetlen császárukkal – irá ez nem minden boszuság nélkül – annak fényes portájával, és mivelünk micsoda kereskedétek vagyon? ennek a dolognak végit és kimenetelit nem gondolod-e meg?” Mindegy volt, Rákóczy ezuttal nem engedett, s az emiatt boszus törökök pusztításait fia Zsigmond, ki Reöthi Orbán után kassai generalis lett, nem volt képes meggátolni.

Rákóczy ekkor már gyöngélkedett. Ereje lassanként fogyott s nagyravágyó terveinek, hogy a megürült lengyel koronát elnyerhesse, melyre a szükséges előintézkedéseket megtette, 1648 oct. 11-én bekövetkezett halála véget vetett.

Rákóczy kétségtelenül erélyes ügyes uralkodó volt.

A Bethlen Gábor iskolájában növekedve, ennek nyomdokin fejdelemkedett. Mint a protestáns felső megyék fia, Erdély önállóságának fenntartását tűzte ki célul, s ha maga fősvénységeért, bizalmatlanságaiért keménységeiért nem volt is népszerű, az ország és Részek buzgóan támogatók ügyét, mert országos érdekeiknek erélyes képviselőjét látták benne. De nem csak karddal és diplomatiái fogásokkal védte azt: más különben is Bethlen nyomdokin haladt mennyire fősvénysége engedé. A várakat kijavíttatta, templomokat emeltetett, országházat építtetett. Buzgóan vallásos volt a türelmetlenségig, s ha a maga egyházáért mindent megtett, annyira, hogy a papi állomások betöltéséti s figyelemmel kísérte, a nem recepta religiók iránt, mert erre törvényes joga volt, semmi kiméletet sem mutatott. Ezért üldözé a zsidózókat, ezért pártolta azon oláhokat, kik a reformáltak szertartásaihoz szabták magukat, s engedett egyházi igazgatásukba befolyást püspökének Geleinek.

De Rákóczyval a Bethlen politikája sirba szállt, utána ovatosság helyett támadás lett a jelszó az ország vesztére. S ebből a megváltozott viszonyok után az országos állapotok felforgatása következett.

X.

A XVII-ik század eleje óta Erdélyben, a fejedelmi kornyéta protestáns s jelesül helvét hitü uralkodók fejét ékesíté. Az utolsó Zápolya a protestántismust s szabad vallásgyakorlatot diadalra juttatta. Utódai 33 éven át az egyetlen unitarius Székely kivételével, katolicusok voltak, de maga a katholicismus az országban meg volt bukva s sem üldözés sem térítés nem tudta felemelni azt. Azután hogy Mihály meghódította, Básta subjugálta, azután hogy a szenvedések minden nemén, mi egy országot eltíporhat végig gázolhat, keresztülment, Erdély végre felismerte hivatását. A három nemzet

országa magában kisebb volt, hogy sem támasz nélkül kivivhatta volna függetlenségét s fennállhatott volna. Az első a török segílyt, az utóbbi a Részekkel csatlakozást tette szükségessé.

A magyar korona területén kiválóán a keleti vármegyékben terjedt a protestantismus akkép, hogy stabilalódjék s az ellenreformatiónak ellentállhasson. Valamint Európában mindenütt, ugy itt is, a politikai eszmékkal s magával a kormányformával jött kapcsolatba. Nem véletlen, de a dolgok természete, hogy az egyház-kormányzat alkotmányos formái a politikai kormányzat alkotmányos formait öltsek magukra. Európának az a fele, mely a keleti byzantinismusnak sem caesarismusát, sem vallását nem birta, a XVI-ik század folytán már két táborra oszlott, melyek közt egy nagyszerű, mindent elborító conflatio már csak idő kérdése volt. Azon államoknak, melyek a kérdés focusa Németország körül feküdtek, sorakozniok, szint vallaniok kellett. Magyarország is ezek közé tartozott, s a küzdelemből nem maradhatott ki – de helyzete szerint, egyik fele egyik, másik fele a másik táborhoz csatlakozott. A török barbariese igazolta, hogy a nyugoti megyék a katholikus államoknál keressék azon remélhető segílyt, mely az elnyomott Hódoltságot felszabadítsa, s a vallás kérdése akará, hogy a keleti megyék e várakozásban e reményekben nem osztoztak.

Az európai uralkodó eszmék befolyását kell hát felismernünk a tényben, hogy egyiránt alkotmányos, egyiránt hazafias, egyiránt szabad elvü államférfiak indulatos és elkeseredett tollharczot folytattak egymással, de a hazafiságnak fellángolását és fékét találjuk fel a tényben, hogy a köztök kétségtelenül létezett gyölölet nem hagyott maga után oly véres irtó nyomokat, mint ugyanazon időben Németországon. Aztán más kérdések is járultak hozzá: az alkotmányosságnak s török szomszédságának kérdése. Korának egyik államférfia sem igazolta szében Erdély fennállásának szükségességét, mint egy

katholikus egyházfő, ki maga is az események élén állt s bizalmasan levelezett Erdély fejedelmeivel. „Hiszen – írta Pázmán Rákóczynak – elég példánk vagyunk arról, hogy Erdélyt német segítség meg nem oltalmazhatja a török ellen” – s viszont ő mondta egyszer Keménynek: „Átkozott ember volna, ki titeket arra készítetne, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok. Mert noha ám látod édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztényen császáruk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni.”

Döntő két ok igazolva a viszonyok által. S mit e téren kivívni, elérni lehetett, mit megtartani biztosítani hazafias kötelesség volt – kivívta, megtartatta a félévszázad három nagy uralkodója: Bocskai, Bethlen, öreg Rákóczy. Azon csapások után, melyeket a Magyarországgal egyesülés megfontolatlan kísérlete hozott Erdélyre, nekik el kelle fogadniuk a török védelmét, ha idő előtti hasonló kísérletek által hasonló veszélyeket nem akartak felidézni. Bizonyynal perfid szomszéd, zsaroló protector volt a török, de ha „megtömték” adománynyal, nem volt megférhetetlen. Bizonyynal önző volt politikájában, kevély bánásmódjában, de legalább a belügyekkel nem törődött. Való igaz, nem tudta fékezni beglerbégjeit, szándzsákjait s ezek nyomorgatták a hódoltságot, pusztították a végeket még béke idején is, de a porta nem volt süket a fejedelmi fölterjesztésekre s nem egyszer feláldozta azokat a fejedelemnek. El kelle hát ezeknek fogadniuk a helyzetet a mint volt, mert a porta mióta belátta, hogy nagy hatalmi kérdése függ Erdély megtartásától, nem akarta feláldozni ezt, s itt a fölmentésre őszinte akaratot és csatlakozást sehol sem találtak. A magyar király a vallás kérdése miatt kiengesztelhetlen ellenségük volt, s mióta ez örökös tartományaiban a protestantizmusnak és alkotmányosságának összefüggését felismerte s azo-

kat együttesen irtotta ki, hasonló sors kikerülése az ország keleti részét még távolabb taszította magától. Ime még Pázmán is az alkotmányosság kedvéért szükségesnek tartja Erdélyt. De Erdély ez időben csak mint protestáns állam állhatott fenn s fejedelmei csak mint protestánsok számolhattak Erdély s a Részek őszinte csatlakozására.

S ha egy felől a Magyarországgal egyesülésnek áthághatatlan akadályai voltak, más felől a bánásmód a szultán udvarával, sok államférfiui bölcseséget, higadtságot kívánt. Bethlen minden befolyásával s hatalmas udvarok támogatásával sem tudta kivívni, hogy háromszor cserbe ne hagyassék, s Rákóczyt diadalai közepett állították meg oly ürügygyel, mely államiratok elcsavart értelmezésén alapult. A hatalom, mely az ország fennállásának támasza volt, féltékenyen gátolta hatalmasodását. A curialis stilus hizelgései alá takart epe, az alapos érveknek kimerítő felszámllása, nem bírhaták más utra a megátalkodott divánt. Nehezíték ez állást a belső és külső hivatalnokok folytonos változása, az ezzel kapcsolatban fölmerült esetlegek, melyek elhárítása gyors elhatározást, de egyszersmind nagy ovatosságot is kívánt. Csoda-e ha a dolog mélyébe látni nem akarók megragadák a külszint, s az államférfiui bölcseséget politikai perfidiának keresztelék ?

Ily körülmények közt az ország belső fejlesztése kétszeres nehézséggel járt, de kettős érdem is volt. Az alkotmányosságot nemzeti fejdelem, lett légyen különben bármily zsarnok, soha sem függesztette fel, a három nagy uralkodó emelte. Saját sorsát maga intézte az ország: ellenőrzötte a külügyeket, megszabta a belpolitikát s irányt adott a belkormányzásnak. Kétségtelenül sok függött a fejdelemtől s a környezettől, melynek megválasztásában ez teljesen függetlenül járt el. Államférfiai mindenik maga nevelte, de utánok ezek a hagyományos politika cultusát oly mélyen bevésték

következőik szívébe, hogy századok múlva is, midőn az már irányt cserélt, a mester iskolája modorukon szemlélhető.

Semmi sem gyakorolhatott a magyar nemzeti érzület fejlődésére jótékonyabb befolyást, mint egy nemzeti udvar létezése, mely a magyar elemnek központja volt. Ez volt a minta, mely szerint rendezték a főurak maguk háztartását. Mindenik egy-egy palaestra lett, melybe már a gyermekek mint inasok (apródok) bevo-nattak, s mint felserdültek, a politika hagyományaival megismertettek. És hogy az egész szorosabb viszonyba fűzessék, felállítá Rákóczy a nemesi társaságot, nőtelen ifjak számára, akkép rendezve, hogy az ifju nemesség színe, mint ennek tagja, udvarában egymásután megforduljon. Mint a spártai asztaltársakat, a süssitia tagjait, közös bajtárság fűzte ezeket össze, s mint a középkor lovagjainál nálok is a három erény: a szeplőtlenység, vallásosság s vitézség elengedhetetlen kellék volt. S a mit az udvarnál tanultak, ennek megfelelt, s őt számítva volt arra is, hogy ne csak az udvarnak, hanem a hazának is támaszaivá legyenek.

E viszonyok hatása alatt aztán nem csak a vallásos, hanem a nemzeti irodalom is jelentékeny fejlődésnek indult.

A jezsuiták Kolozsvártt 1603-ban a négy hóval az előtt elfoglalt tanintézeteiket visszanyerék..... sőt többet, az unitáriusok székesegyházát is, míg a királybíró Tótházi Mihály Déván lefejeztetett. A bécsi béke után azonban a piaczi székesegyház s az óvári iskola visszavétettek a jezsuitáktól, mely ténynt kevesebb mint két év múlva (1707 jun. 10) a szerzetnek országgyűlés általi kitiltása követte. A rendekkel politikai szerepléseikre való visszaemlékezés iratta: „mostan is nagyságod birodalmából minden helyekről kimenjenek, és soha ez az szerzet többé ez országba be ne vétessék.”

De szószerint a rendelet végrehajtva nem volt. Ezu-tán is lappangtak egyes jezsuiták egyes főuraknál,

várva alkalmas időt, mely befolyásuknak újabb tért nyisson. Bethlen első kibocsájtványában helyreállítja a szabad vallásgyakorlatot, a jezsuitáknak (1615) megengedte a bejöhetést az országba (Monostor, Szászfenes, Bács és Jegenye helységeikbe) csak rendi öltönyeik hordozásától tiltá el őket, sőt 1625-ben egy Karánsebesre települő missiót e szabály alól is felmenté.

A katolikusok tanügyét Erdélyben, ha nem is egészen az atyák kezelték, de mindenesetre ők vezették. Csökkenése e szerzet viszontagságaival összefügg. Az 1607-iki határozatok után e szerzet nagy részben a székelyföldi barátklasztromokba menekült, ezen kívül egyes papokat tartottak magoknál. Csak midőn 1615-ben a jezsuiták bejöhetése megengedettetett s a kolosmonostori zárdát kezökhez kapták, nyitották ki az addig bezárt iskolát, hová a kath. szülők tömegestől vitték fiaikat növelés és tanítás végett.

A reformált vallás ez idők folytán Erdélyben uralkodóvá lett. A főurak nagyrésze azt követte, püspöke nagy befolyású személy volt a tanácsban s a fejdelem udvari papja eszéhez, tehetségéhez képest nem volt elzárva a political szerepléstől. Kétségtelenül sokat tett erre a következő fejdelmek vallásossága, bőkezűsége, melylyel az egyház és nevelés ügyét előmozdították, mely a reformáltaknál virágzó tanügyet hozott létre, s mely Bethlen Gábort rábirta, hogy a ref. lelkészeket s ezeknek utódait nemesi kiváltságokkal ruházza fel. Báthori Gábor az 1608-iki országgyűlés által felhatalmaztatott, a reformáltaknak Kolosvárt templomot ajándékozni, mely célra ő az óvári (1600-ban lerombolt) templomot jelölte ki; a mellé épített iskola továbbra is az unitariusoké maradván. A templom jó karba helyezését újabb adományozások, s az iskola fölelevenítése követték Báthori és Bethlen részéről: az első 1610-ben az egyház és iskola számára a városi dézma felét, az egész harminczadot, Bethlen pedig ezek-

nek koronkénti szaporítása s megerősítése után 1622-ben a belső farkas-utczai templomot és iskolahelyet, mely 1603-ban, mint a jezsuiták birtoka leromboltott, engedé át a reformáltaknak. A majus 1-ei országgyűlési végzés kiköti, hogy azon a helyen „akademiának erigálása legyen,” tehát az ottani iskola nagyobb tanintézeté emeltessék.

E tervet Bethlen nem ott vitte ki. Ugyanazon országos végzés eléggé határozottan mondja: „hazánk gyakorta és véletlenül oly motusakat szenved, hogy a miatt nem csak az akadémia, hanem egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak, kellett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk a ki mind securitással, mind állapottal, helylyel arra alkalmas lehessen.” Talán épen ezen indok, mely Kolosvárt jelölte ki, bírta a fejedelmet, hogy azt Gyulafehérvárt hajtsa végre. Ez volt a fejedelmi székhely s gyűlhelye az aristocratiának. Aztán itt is volt már a kolosvárihoz hasonló iskola, mely 1580-ig az unitariusoké, de azóta a reformáltaké, s melynek azon időben tanítója a kassai születésű Dávid Zsigmond, mint író is, kitüntette magát. Utóbb a jezsuiták kezébe került, kiktől Báthori Gábor vette el. A nagy fejedelem alatt az iskola emelkedni kezdett. 1621-ben „a német költészet atyja” a sléziai születésű Bobersfeldi Opicz Márton, s ennek távozása után a később püspökké lett Csulai voltak tanárai. Itt e helyen czélszerűbbnek tartá a fejedelem az „akadémia erigálását,” s ennek kezdetül fel is állít egy tanintézetet. A terv nagyobb mérvben kivitele élete végnapjaira maradt. Azon évben, mikor halálát gyászolta Erdély, – 1629-ben meghívta Németországból Alstäd, Bisterfeld és Piscator tanárokat, „igen nevezetes és tudós embereket, kik oda fel is ritkák és kedvesek valának,” meghívta Molnár Albertet, kinek számára a sors oly tragicus vég napokat tartott fenn.

A végzet nem akarta, hogy ez ünnepelt férfiak

benne Moecenásukat üdvözljék. Megérkezésök előtt meghalt. De az intézetet virágzó állapotban hagyta hátra, s az „imperium”-beli tudósok valóban el is foglalták székhelyüket benne, hol ezer tallér fizetéssel valának dotálva, s hol kívülök meg 3 collaborator foglalkozott az egyenruhás papjelöltek képezésével. Különben sem feledkezett meg arról. Azonkívül, hogy számos növendékét a külföldi egyetemekre küldé, s könyvtárát gazdagítá, jövedelmei szaporítására s alumnumokra öt egész falút, több rész jószágot, másnemű jövedelmeket 74 ezer (német) tallért és 9 ezer tallér értékű pénzgyűjteményt adott át még életében, mig végrendeletileg is gazdagítá husz ezer forinttal s az általa megkezdett épületnek bevégzésére hat ezer frtal. Hány ember van korunkban is, kinek a tanulhatás módját e példátlan bőkezűség adta meg.

Halálával az akademia ügye Erdélyben végkép megbukott: s e célra irodalmi törekvéseknél egyebet alig tudnánk felmutatni. A gyulafehérvári intézet maradt akadémiai gymnasium s később lett belőle ugy nevezett főiskola.

A három birodalmi tudós, még öreg Rákóczy alatt, biztosítá az intézet virágzását. Bisterfeld János Henrik született Nassauban s Heidelbergből Erdélybe jöven, itt a theológiát s világbölcséséget tanítá. A nép a necromantia tanárának nevezte a számtanban és bűvészetben jártas tudóst, s élete végén a Faust sorsára juttatá; széttépték az ördögök (megh. 1655-ben). Számos munkái közt növendékek számára egy philosophia, s egymás, „a tiszta latinság veleje” (a Vendelin munkája nyomán) találhatik. Bisterfeld ipja Alstad János 9 éven át volt gyulafehérvári tanár. Ő is nassauai születésű, s midőn uj honába jött, hire intézetébe külföldről is csalt hallgatókat. Terjedelmes levelezést folytatott kül és belföldön, s tudományos munkát oly nagy számmal (több mint 60-at) hagyott hátra, mint kortársai közül alig valaki. Épen e fárasztó munkásság okozta

halálát is, mely a még életerős férfinak félszázados életpályája után adta meg a nyugalmat. Theologiai és philosophiai munkáin kívül egy latint szótárt és nyelvtant s egy héber és chaldaeus nyelvtant nyomatott az ifjúság használatára. Végre Piscator 1645-ben hagyta el Erdélyt s tért vissza Németországba.

De midőn ők többé nem valának s midőn a Bisterfeld helyett megválasztott Basirius is visszatért s Cséri Kolosvártt tanított, II. Rákóczy György uralkodása vége felé az intézet hanyatlani kezdett, s újabb emelkedéseig erős megpróbáltatásokon ment át. Azonban a fejdelmi példa Erdélyben a legjótékonyabbnak bizonyult: a főurakkal az országban jószágaikon mindenféle iskolákat állítottak fel s azok bőkezűségéből a mesterek és lelkészek buzgalma folytán a népnevelés oly korszerű eszme volt, mint akár korunkban.

A Bethlentől elejtett tanügyet utódai karolták föl. Özvegye, Brandenburgi Katalin, Erdélyi István tordai és Cserényi Farkas belsőszolnoki főispánok által külföldi tanítókat hivatott meg s adományleveleit megerősíté. Az óvári ref. egyház már 1628. máj. 14-én átadatott a kolosvári reformált vallású de magyarul nem tudó szászoknak. Midőn azonban a Bethlentől nyert s romladozott farkas-utczai épület elégtelennek mutatkozott, az 1638. apr. 3-diki fehérvári országgyűlés a templom renoválását s iskola és paplak építését rendelte el. A végrehajtást öreg Rákóczy György eszközte. Ő a templomot „nagy szép vesszős faragott kövekre megváltoztatta” kurlandi mesterek által s 1647-ben fölszentelteté; az iskolát fölépíttette s annak elidegenített javait visszaszerezte: ugyanazon vallásos buzgalom, mely a fejdelem tetteit vezérlé, s mely őt a tordai, dézsi, fogarasi egyházak építésére bírta. Mindazáltal a kolosvári iskola felsőbb tanintézeté még ez ideig sem nőhetette ki magát. Rendesen egy, néha két

vagy három tanító vezette, kik között irodalmilag ismertek is vannak: Bihari György, ki Bethlen első neje Károly Zsuzsánna temetésére verseket írt, s Bátai György és Porcshalmi András. Csak midőn az elitelt és kegyelmet nyert s tudományával korát és a német philosophiát tulszárnyaló Apáczai vette kezébe vezetését, lett azzá, a mivé lennie rendeltetve volt: collegiummá.

Kevésbé kedvező volt ez időszak a szászok tanügyének, mely az alatt, mondhatni, lételéért küzdött. A brassai gymnasium könyvtárát Weiss Mihály, a Báthori elleni küzdelemben elhiresült bíró, a Sixtinus-féle könyvgyűjteménnyel gazdagítá ugyan, mely által ez intézet e részben is versenyezhetett a szebenivel, de más tekintetben csakhamar alászállt. Midőn az utolsó Báthori Brassót megtamadta s végelpusztulással fenyegette, a küzdelemben a tanulók is résztvettek. Nehányan Feketehalom (Zeiden) átadásánál jelen voltak s ott lélek halálukat; 39-en Földvárnál (a Barcaságban Marienburg) egy halmon, az 1612. oct. 16-iki csatában hullottak el. Csak lassan emelkedhetett az érintett gymnasium Abelius, Fuchs Márk és Vermes Mátyás alatt, ki a gymnasium százados ünnepét először tartotta meg, sat. A szebeni intézetet még jobban sujtá a Báthori-korszak; mert ezalatt meg volt szünve s tanítója Hasler Endre 1614-ben sebje következtében meghalt. Utódai Oltard, Pancratius és mások emelkedéséről gondoskodtak utóbb. De mind e mellett új intézetek is támadtak: a medgyesi és besztercei közép iskolák, míg a segesvári megújított. A szász-sebesi ellenben, már akkor hanyatlásnak indult. A szászok vallásszabadsága ez időben sem volt fenyegetve. Egyházaik emelkedtek, s papjaik sok buzgalommal teljesíték a nemzetre nézve szomorú napokban is kötelességeiket azon befolyás folytán, melyet népek felett nyertek. S midőn Báthori Zsigmond ezeknek kiváltságait csorbitni akarta, superintendensök Ungler férfias beszéde elfordítá fejökről a vést. Ungler

utóda Schiffbaumer a megyesi zsinatban eltiltá az ujitásokat s határt szabott az azon időben nagyon is divatos szószéki polemiáknak, eltiltva a többi felekezetek ocsárlását.

Az egység-hivők vallása hatalma hanyatlásával hivatát is naponként kevesedni látta. A század elején Kolosvártt magánháznál tartá isteni tiszteletét, s iskolái sem virágoztak annyira, mint mikor Dávid Ferencz vezette volt azokat. Egyes falvakban a reformáltakkal közös egyházakban tarták isteni tiszteleteiket s papjaik is vegyesen voltak. 1622-ben e helységek közül 62 székelyföldi a ref. vallásra tért át, azon vizsgálat következtében, melyet Bethlen Gábor az „orthodoxus” püspök keserői Dayka János indítására rendelt el, kitudandó, hogy a reform, egyházak közül melyiknek van egység-hivő lelkésze, s midőn ezek elmozdításával helyöket reformáltakkal tölté be. E körülményt leginkább az akkori superint., Radez Bálint, magyar nyelvben járatlanságának tulajdonítvan az egység-hivők, 1632-ben határozottá lett, hogy jövőben csak magyar ajku lehet unit. püspök. De nem sokára öreg Rákóczy György uralkodása alatt a püspökválasztásban a szász és lengyel egyfelől, a magyar egyházak másfelől meghasonlának, az első Ráv Mátyást, az utóbbiak Beke Dánielt éltetvén. Toldalagi János főur felszólalása következtében s a rendek és a fejedelem eszközzésére a deézi complicatio véget vetett ugyan a vizsálynak, de nem minden csonkítása nélkül az egyházi tekintélynek.

E complanatióba nem foglaltatott bele a zsidózóknak annyiszor eltiltott felekezete. A szombatosok – mint másként hívták őket – szerették magukat a martyrnak tekintett Dávid Ferenczcel hozni kapcsolatba, ama férfival, ki az ujitás terén megindulva, többé határt tartani nem tudott. János Zsigmond halála után az országgyűlés általánosán minden ujitást eltiltott s a szom-

batosság is csak titokban fejlődhetett. Azonban fél-rendszabály, írásba tett, de végre nem hajtott tilalom soha sem gátolja valamely hit terjedését. Aztán vallási türelmetlenség nem is divatozott Erdélyben. Eleinte az országgyűlések elégnék vélték általán csak tilalmazni a vallásos ujitást, később Báthori Gábor 1610-ben már névleg megemlité s tiltá a zsidózást, míg Bethlen Kéményebb hangon szolt. „Az Isten igaz hitének védelmezésére s rettentő boszujának elkerülésére” tarták szükségesnek a titkos felekezetek kiirtását, s felhatalmazák a fejdelmet előbb a meg nem térők büntetésére (1618). Ugyanezen évben az erdő-szentgyörgyi zsinaton maguk az egységshivők is felléptek ellenök, s kizárták őket kebelökből. Négy év mulva a rendek szigoru ítéletöket enyhiték, a fejdelmet csak törvényes marasztásokra hatalmazva fel (1622). E kiméletet alig hanem az ország korlátnokának, Péchy Simonnak köszönheték.

Péchy, eredetére nézve cseh, fia egy pécsi szücs mesternek, mint gyermek Kolosvártt települt le. Onnan a szent erzsébeti unit. iskolába ment tanitónak, de kitünö tehetségei általános figyelmet ébresztvén, egyes jóltevők lehetővé tették neki külső egyetemek látogatását. Mint ismeretdus férfi tért vissza, jártas a két classicus és öt keleti nyelvben, megáldva tekintélyes külsővel, kellemes modorral, s teljesen alkalmasan államférfiui szolgálatra. Már Bocskai titoknokává tette, s mint ilyen a főrangu Kornis Farkas leányát, Juditot nyerte nőül. Tekintélyével vagyona is nőtt s Bethlen alatt 70 falunak volt tulajdonosa. Ő maga a szombatosok felekezetéhez ragaszkodott, mint látszik, gyermekése óta, s lelkének egész erejével, legyözhetlen abrán-dozással éneklé:

Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét,
Szombatosok leszünk, mert sátán erejét
Elálljuk, nagy mérgét,
Türéssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Hihetőleg Németországon ismerkedett meg a chrypto-socinianusok sectájával, s Erdélyben Eössy szombatosaival csatlakozott. Maradt fenn Wittembergi Avitusnak egy hozzá írott levele, mely mindkettőjük mes-teréről Seidel-t, a Socinusok kortársát említi. Miként ez, úgy ők is a tizparancsolatot vallják vallásuk alapelve-
nek, de a Messias várását s a zsidó szertartásokat elve-
tik, s midőn ekkép csak egyedül az észszerűt fogadják
el, a korlátnok felekezete Dávidnál és Eössynél egy lé-
péssel tovább ment.

Ily felekezet létezését csak dogmájok titkolása s
fejük a hatalmas udvaronc tekintélye biztosíthatá. A
törvények ellenére nem üldöztettek, csak megtérítések
rendeltetett s legfőbb egyes átalkadottabbak ítéltek
el, s elnézték, hogy midőn a püspökök sürgetése s az
országos végzések ellenök fellépést szükségeltek, azok
magukat egységshivőknek vallák. E türelem akkor sem
csökkent, midőn Péchy árulással vádoltatván, Bethlen
haragját magára voná s ő „honestá custodiában –
mint Kemény mondja – fogva tartatott Kővárban.” In-
nen kezességre szabadon bocsátatott, sőt Rákóczy ural-
kodása kezdetén nevével viszont a főurak közt talál-
kozunk.

Mindez nem tartott sokáig. A zsidózók napjai meg-
valának számlálva, elkövetkezett azon idő, melyről
Péchy zsoltárfordításában mondja:

Tömböczbe, mély sötétbe,
Engemet taszítál,
Halálos foglyok helyén
Mély fenékbe tartál.

Az 1635-iki országgyűlés megújítá a zsidózók elleni
törvényeket s midőn az unit. püspökválasztás feletti
versengés alkalmat nyújtott Rákóczynak a püspök Ge-
lei Katona s udvari pap Medgyesi által felytonosan sür-
getett beegyedésre s ennek folytán a deézi compla-
natio véghezvitelére: az 1638-iki fehérvári gyűlés
eltörölte e felekezetet s hiveit megsententiázta. „A

mely őnekik az üdvösséges megtérésre nagy jó alkalmatosság lön: mondja Katona a Titkok titka előszavában. Csakhogy ez sivár türelmetlenséggel lön végrehajtva s Erdély korábban alig látott vallásos üldözés tanuja lön. Rákóczynak a notázásra s Kassainak a jószágkobzásra tág mezeje nyilt. A gyűlés – szokatlanul – több hétig tartott s annak végeztével egy Toroczkaik nevü „isten káromlásért” – talán mert vallásos buzgalmát kelleténél hevesebb szavakkal nyilvánítá, – megköveztetett. Ezalatt a nótázottak a deézsi pusztá egyházba zárattak, honnan, mihelyt számuk a százat felül haladta, várakba hurczoltattak, úgy hogy a lánczot is alig győzték nekik készíteni, s mindaddig sánczmunkával foglalkodtaták, míg a bevett vallások valamelyikére át nem tértek. Sokan elhagyják „Izrael aklát,” de jószágaikat ezek sem nyerék vissza, annyival kevésbbé azok, kik Dávid martyr koszoruját kiérdemlették. Utóljára Péchy nótáztatott, de két évi fogság után reformálttá lett. „Mivel immár vénségemre – írja nyilatkozatában – Isten kedvem ellenére is az igazságot velem megismertette, abban állhatatos, tökéletes és nem képmutató lések.” Tömérdek jószágai közül csak Szenterzsébetet nyerte vissza 72 ház jobbágygyal. A hol pályáját mint iskolatanító kezdte, itt vonta meg magát a megtört agg, hogy háborítatlanul foglalkodhassék az ó-szövetség magyarra tételével. A törvény ebben nem gátolhatta. A philosoph aggnak ez volt kárpótlás eltűnt hatalmáért, elvesztett vagyonáért s fényes nevének megbélyegzéséért.

A mozgalmas XVII-ik század első feléből, midőn a theologia épen úgy érdekelte a fejedelmeket és főurakat, mint a hitfelekezetek lelkészeit, midőn „hallottál volna egész Erdélyben falun, városan, étel ital közt, estve reggel, éjjel nappal a praedicatoroktól a praedicáló székből sok disputatiót és módnélkül való kárpálódásokat” – élénk s tüzetesen fejtegetett vallás-irodalom nyomait tudjuk felmutatni. A reformált vallás mindkét

hazában tekintélyre vergődött. Az egyikben nádorok, a másokban fejdelmek választottak hivei közül. A catholicismus hanyatlása tanügyök elárvulását idézte elő. „A püspököknek nem voltak más iskolái mond Szántó, csak nagyon hitványak, s ezek sem emelkedtek a humaniorakon felül.” Ily időben lépett fel Pázmán Péter egy kis birtoku, de előkelő család sarjadéka, a jézsuiták növendeke. Reformált vallását 13 éves korában változtatta s lelkének minden tehetségét, elragadó szónoklatának minden varázsát ama hit gyöngítésére fordítá. Mint téritőt látjuk őt a főurak házáinál, a szószéken s írottollal kezében. Egy aklot és egy pástort akart. S e célra semmi fáradságot nem tartott nehéznek, gyámoltva lévén Ferdinánd buzgalma által is. Szónoki pályáját külföldön kezdé, egy féltizeddel előzve meg irodalmi föllépését, mely kezdetben mindjárt polemia volt. (1603-ban. Felelet Magyarinak „Az ország romlása okairól” czimű munkájára.) A polemiákat azon időben (mindkét részről) türelmetlen heves hang jellemzi. A kitételeket soha sem válogatták, s a „morgó”, „dühös”, „veszett” stb. czimek osztogatásával épen nem fukarkodtak. Ez megszokott hang volt, durva és kiméretlen az igaz, de mindenkor és minden esetben a legerősebb meggyőződés tolmácsa. Ők az ellenfélte a térről teljesen leszoritani, leverni akarták. Hitvallásukat tudományuk paizsával védelmezték, a gorombaság mérges nyilait sebzésre használták, s ha e részben semmi tekintet sem fékezé őket, s polemiájuk gorombasága minden határon tulment, a mennyire ez csak a sajtó korlátait nem ismerő országban történhetik, de a felületesség és üresség vádjá nem illetheti azokat. Ismeret nélkül senki sem lépett a küzdterre, meggyőződés nélkül nem fogott tollat, s ezekben vélt jogot találni a kiméretlen hangra.

E viták a hit felett többet tettek mintsem egyszerűen a könyvek számát szaporították volna. Általános elterjedésre lévén számitva, magyar nyelven irattak.

Pázmán Péter erőteljes prózája megérdemli, hogy tanulmányoztassék, sőt többet: követendő mintául szolgálhat. Ez a velős gyökeres magyar nyelv, ez az erős okoskodás, ez a mély logica volt az, mely őt álneveiben: Jemici János, Sallai elárulá. Polemiaiban sok a csipős guny s ez és a példabeszédek gyakori alkalmazása hatalmas fegyver volt kezében. E kettő ügyes és könnyű vegyületével ellenfelei okoskodásának gyakran egész lánczolatát, építményeiknek egész fellegvárát ledönté, legalább a nép előtt, mely mindent inkább megbocsát, mint az unalmasságot. S ez nagy előnyt nyújtott ellenfelei felett, kik nem birták, mint ő, a dogma száraz tételeit kellemes modorban előadni, bár mennyi ismerettel és alaposzággal állíták is ki különben. De épen munkáinak ragyogó tulajdonai ösztönözték ellenfeleit is versenyzésre. Erezve előnyeit, nyomába igyekeztek hágni, kerülték a pongyolaságot s azon voltak, hogy felületesség vagy épen üresség által az ügyet ne kockáztassák.

Pázmán első vitája Gyarmatival a szentek tisztelete felett kevésbé érdekel bennünket. Egy másik Jemici név alatt folytatott, hasonlóan nem vág be Erdély irodalomtörténetébe. De szorosán ide tartozik levelezése Alvinczival.

Alvinczi Péter született Nagy-Enyeden. Gondos neveltetésben részesült s Nagy-Váradon végezván tanulását, bejárta Olaszországot, Svájcot s a német földet. Tanári pályáját a lelkészivel cserélte fel, s mint ilyen Kassán írta és adta ki legjelesebb munkáit. Pázmánnak egyik legeszesb versenytársa, hatalmas szónok s éles tollú polemicus. Ennek lángeszét legyőzni nem tudta ugyan, s ez emberismerő utját sem sikerült ketté vágnia, de diadalát nehezíté s küzdelmével sok gondot adott neki. Gunynyal nevezte ugyan ez éles tollú író „hangos szavu réti fülemülének, téjjel mézzel folyó beszédünek” de ha igazságos akart lenni, önmagában megvallá, hogy a guny fele való. Többször kelle „dignitása” czáfolatá-

ba ereszkedni s mindannyiszor a tudomány fegyverén kívül szükségesnek látta a satyra metsző kését is igénybe venni ellene.

1613-ban vagy tán elébb egy tudakozó praedicator (ref. lelkész) nevében őt állítólag kérdő, valóban czáfoló levél intéztetik Alvinczihez. A tudomány fegyverének ügyes felhasználása elárulta a munka írójával a már akkor tekintélyes névre szert tett Pázmán Pétert. Báthori Gáborhoz „az nyomorult Magyarországnak csillagához,” a hajdu vitézek, lelkészek Föktüi Mátéval élükön némely óhajtasokat terjesztének fel. Ezekben a „bálványozó” czim többször fordul elő. A praedicator és egy catholicus ember disputatiót kezdenek e czim felett, mely utóbb őt különböző tárgyról öt levélre szaporodik. Természetes, hogy a tudakozó praedicator szörnyü együgyü ember, ki nem csak nagy megveretéseket szenved, hanem hitében is megingattatik s kétségbeesésével e felett Alvinczihez fordul: „hogy a mi-ben megakad, annak igaz fejtegetését vezérének bölcs oktatásából vegye.”

Alvinczi nem maradt adós a felelettel. Csak hamar rendszeres czáfolatába ereszkedett az öt levélnek, kiadván Feleletét az egy tetetes (álnevü) neve vesztett Pápista embertől S(alvis) T(itulis) D(omini) P(etri) P(ázmán) küldött szines öt levélre, melyben épen oly éles, kiméletlen irmodort használ, mint a milyennel meg volt támadva. Pázmán, hogy Alvinczi „meg ne zabállanék a felelet tételből származott kevélységében, s hogy megismertesse, hogy nálok (t. i. hitfelekezeténél) is sóval sóznak,” már a következő évben (1614.) kiadott egy munkát: „Az igazságnak győzedeleme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmán Péter.” Ezt 1619-ben új válasz követte, s midőn 1616-ban a kassai lelkész kinyomatta „Itinerarium Catholicum”-ját, a tollharcz megint kiütött, s a tinta megint akó számra folyt. E munka korában sok zajt csinált. Alaposabb tudományossággal volt dolgoz-

va, mint az előbbi polemiák, s hathatósan védelmezé a tant, melynek zászlója alatt küzdött. Csak négy évvel később (1620) bocsátkozott Pázmán e munka czáfolatába: „Rövid feleletében két kálvinista könyvecskére,” melyek közül egyik (a második) a kérdéses Itinerarium.

Az első válaszul szolgált e kérdésre: „miért nem felelnek a kálvinista praedicatorok a Kalauzra?” „A hodoegus igazságra vezérlő Kalauz” 1613-ban, tehát az öt levéllel egyszerre s hihetőleg még előtte látott világot. Pázmán munkái közt egyik legelterjedtebb s még Bod Péter tanuság tétele szerint is, a nagy tehetségű szerző „ékesen szólásának és elmés találmányainak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásuk ellen.” E páratlan dialecticával készült, s irány tekintetében classicus munkának írója térítgetései körül nagy segítséget tulajdonitnak. Még a külföld figyelme is ráfordult, s évtizedek mulva is ereszkedtek bonczolgatásába. Bálduin Wittembergben, Pósházi közel félszázad mulva, Zvonarich és Nagy pedig röviddel megjelente után megtámadák, de míg Balázsfi bozsnyai püspök a két utóbbiak, az általa ugynevezett csepregi morgó praedicatorok ellen egy terjedelmes munkát adott ki, addig Bálduint maga Pázmán czáfolta a „Lutheristák vezérlőjé”-vel (1627).

Pázmán hatása Erdélyben kevésbé terjedt ki, s épen ezért egyenes föllépés ellene ritkán történt itt, hol a fejedelmek protestánsága is ellensúlyozá befo lyását. Ide csak irományai jutottak el, se szónoklata se modora nem hódíthatott. És még is az erdélyi protes tantismus harcza a magyarországi katholicismus ellen csaknem kizárólag Pázmán személye körül forgott s a legkisebb protestáns írók legtöbb munkájokban kitértek személyére. Versengést azonkívül keveset tudnánk fel mutatni s lényegest is csak egyet. Midőn Káldi kiadta a híressé lett s ma is használt biblia fordítását, az ennek „sarkához bigyesztett” „oktató intését” Denge-

legi Péter egy kolosvári születésű nemes ifju, utóbb enyedi pap s esperest, czáfolgató még szülői házában létében s épen akkor érkezvén haza a külföldi egyeteméről. Munkája: „Rövid anatomia” jó hangzatúvátette nevét az egyház-irodalomban. A kath. hittani irodalomban kívülök Forró György egyházi szónoklatokat irt, s Szilvási János egy munkában a kath. vallás örök tartását bizonyítá, de ez utóbbi még Zsigmond korában (ennek is ajánlotta munkáját) míg az első a nagyszombati akadémiának második rectora volt, s így Magyarországon élt.

Magában Erdélyben épen ez idők alatt több elke-seredéssel folyt a harcz az egység-hívők és reformáltak között. A reformált erdélyi fejedelmeknek, személyök szerint hajlandók levén a türelemre, eszközbe sem jutott a bevett vallások törvényes szabad gyakorlatát kétségbe vonni. Udvari lelkészeik s püspökeik e hajlamukban nem osztoztak, s néha találtak is módot kinyerni a fejedelmi segélyt téritgetési buzgalmuknak. Visszaéléseiket e részben is legszigorubbán a törvényesség köpenye alá kelle rejteniök. Szabadabb és korlátlanabb tér nyilt nekik a vallásos polemia mezején. Itt egészen elemőkben lehettek, s tetszésök szerint felhasználhatták s semmi által nem korlátolt sajtó fegyverét.

Különösen két kitünő unitarius író ellen volt e versengés intézve. Enyedi György superintendens, a Gismuuda írója, egy latin kézirati munkát is hagyott hátra – mint az első cikkben emlitém – a Szentháromságról. Ezt Toroczkai Máté hasonlólag superintendens, magyarra fordítva s 1619-ben latin nyelven ki is nyomatta. Bethlen István pedig az 1622-iki országgyűlésen kihirdette, minélfogva a kolosvári tanács elismerése jeleül egy aranyos kupát adott neki. A másik unit. író Csanádi Pál volt, kolosvári tanár, korában hasonlólag ünnepezt tudós s kitünő férfi. Ő is a Szentháromság ellen irt s adott ki két munkát, egyet 1615-ben Bethlen

István rendeletére, s egy másikat 1620-ban. Már az első alkalmat adott az egyházi vitatkozások megújulására. Keserői Dayka János, Bethlen Gábor udvari papja s 1618 óta erdélyi püspök indítására – mert e szigorú és türelmetlen férfiú határozott befolyást gyakorolt urára – 1617-ben, ez irt munka következtében, Gyulafehérvártn nagy vetélkedést tartott, melyen maga udvari népével együtt jelen volt. A versengés hasonlított a Dávid korabeliekhez s Csanádi egyedül fejdelme szavának köszönhető, hogy kimélytelen kifejezéseiért nem lakolt.

S most e hitvallást tárgyazó munkák ellen a czáfolatok egész sora látott világot, miket azonban az ellenvéleményüek felelet nélkül hagytak. Talán Dávid példája rettentette őket vissza. A székely származású Szentkirályi Benedek, ki Bethlen István neje, Csáki Krisztina költségén végzé tanulmányait, s járta be a külföldet, Marpurgban léteben nyomatta ki latin czáfolatát Enyedi munkájára. A kül- és belföld tudósai a kor szokása szerint, magasztaló versekkel szavazták meg neki elismerésüket; míg ugyancsak az ellen intézte Almásy András, ki a külföldi egyetemeket, Bethlen István költségén járta meg (1640) „A szentháromságról egy Istenségben” Franekéraban kiadott művét. Azonban egy más munka, általánosabb elterjedésével, ezeknél több hatást eszközölt. Melotai Nyilas István, Bethlen Gábor udvari lelkésze, az előtt debreczeni tanár, utóbb kállai, majd szathmári pap és tiszsamelléki superintendens, már ez időben kitűnő irodalmi nevezetesség s a többi közt szerzője azon agendának, melyet erdélyi hitfelei a confirmálások alkalmával sok ideig használtak, és egy másik a „Tévelygések” ellen írott munkának (Mennyei tudomány szerint való irtovány. Debreczen 1617) Enyedi ellen a sorompópa lépett a háromság tüköre czimü magyar művével. Bethlennek ajánlotta, kinek jótéteményeiről az előszóban bőven megemlékezett. Az általános figyelem, mely e vallásos kérdés felé

fordult, egy még azon időben csak tanuló ifjút is ösztönzött a vele való foglalkozásra. Ez Tállyai Mihály volt, ki azonban munkáját, melyben Socinust, Enyedit sat. egyszerre támadta meg, csak később, Németalföldön adta ki.

De senki sem lépett fel ellenök annyi készüllettel s vallásos buzgósággal, oly ékesszólással, és annyi kitarással, mint Gelei Katona István. Született e férfiú Magyarországon, Eger környékén. Féléves korában árvaságra jutott. A Szolnokon kótyavetyén eladott szégyény csecsemőt csak hamar feltalálta anyja, s fogadása szerint papságra szentelte. Tanulmányait Patakon végzé, nyelvekben és tudományokban egyiránt kitünő előmenetlel. A csengeri zsinat ajánlatára Bethlen Gábor két ízben, először magában, utóbb unokaöcscsével Bethlen Istvánnal küldé egyetemekre. Utolsó utjából a kiütött 30 éves háboru kényszerité visszatérni növendékével együtt. A hazatérót a fejdelem nem sokára tábori papjává tette s mivel hire és buzgósága a püspök Daykáéval megegyezett, befolyása az udvarra folyton nőtt és tartott Rákóczy alatt is, kinek korában az enyedi zsinat 1633-ban püspökké választá.

Gelei Katona kora protestánsai közt első helyen áll. Müködése a Pázmánéval nem esik össze, s így nem is folytatott vele rendszeres harczot, mint Alvinczi. Legfőlebb egyes kitérések és oldalvágások, a miket ama tiszteletre méltó főpapak juttatott. Többet feleslegesnek tarthatott, mert a bibornok befolyásától nem félté Erdélyt. A helyett egész erejét a háromságtagadók ellen fordítá, annyi észszel és annyi ismerettel, hogy munkái érdemesek a Pázmán Philippikáival egyszerre emlittetni, kinek korszakot alkotó stylusánál az övé sem alábbvaló. Irályának velősségét maga is érzette, midőn a Titkok titka előszavában, épen saját irmodoráról szólván, így ir: „ki fordíthatja tehát méltán énnekem vétkül, ha én is ennyi sok elegy belegy különböző formák között, valami kiváltképenvalót követek?”

Indítására, vagy mint maga mondja rosszul palástolt szerénységgel, a fejdelem és esperesek tetszéséből, több megelőző apró versenygések után Csanádi Pállal 1641. jun. 10-kén nagyobbsherű vitatkozás tartatott Kolozsvártt a háromságról. A vitás zsinat négy napon át folyt délelőtt és délután. A fejdelem személyesen, neje és kisebb fiuk Zsigmond és az egész fényes udvar jelen valának, „unalom nélkül, sok terhes és szorgos dolgaiknak haladékjokkal.” A zsinat folyamáról maga Gelei értesít bennünket a Titkok titka előszavában. Bisterfeld és Gelei valának a fő versenyzők a protestánsok részéről. A deézi complanatio által terrorizált egységshivő papok nem mertek megjeleni, csak iskolamestereiket küldték. Ezek nemsokára bevallák járatlanságukat a bibliában s „minden discursusok inkább csak a természeti ratiókból állott.”

Ez alkalommal tartott szónoklatából s a versenygésekből került ki Geleinek Titkok titka című nagy munkája, intézve Enyedi György ellen, a Szentháromság tanának védelmezésére. Ennek folytatása s bizonyos tekintetben kiegészítése a Váltság titka első kötete, mely nem rendszeres czáfoló munkái mint az előbbi, hanem e tárgyra tartozó s azt fejtegető egyházi szónoklatok gyűjteménye. A két munka egy évben 1645-ben jött ki egymásután több mint öt évi fáradtságos, de betegség és elgyöngülés által hosszabb időre félbe szakasztott szorgalom eredménye, Fehérvártt a Rákóczy bőkezűségéből láttak világot, követte azokat a Váltság titka 2-dik (1647) 3-dik (1649) kötete. Az áradozó styl, a tudományos színezet, „mely az együeknek elméjét felyül haladja”, nem gátlák, hogy a munka nagy elterjedést ne vivjon ki magánuk, mert korszerűségén kívül tiszta magyarság, folyékonyság s nehöl elegancia jellemzék, Legkitünőbb érdeme az uttörés az orthographiában, mely leginkább a hangoztatásra s nagy részben az etimológiára fektetve, csak hamar uralkodóvá lett az utána írók munkáiban is.

Gelei fáradhatatlan buzgalmát egy más ügy is igénybe vette; a presbyteri és puritan rendszerek naponkinti terjedésének meggátlása. E párt már Báthori alatt nyilatkozott. Hodászi Lukács tiszamelléki superintendensnek, mint ilyennek, megtagadta a kellő engedelmességet Ujfalvi Imre váradi esperes. De az ügy csak 1615-ben, Bethlen alatt igazítottatott el végkép, a „zürzavar elméjü Imre papnak” számüzésével. Az ügy most ellhallgatottnak látszik, de csak azért, hogy nem sokára nagyobb erővel törjön ki.

A harmincz éves háboru folyama alatt a németországi egyetemek helyett a németalföldieket kezdék a magyar ifjak látogatni, s tömegesebben és gyakrabban mint az előtt. Ezek közül csak hamar kitünt Tolnai János, a váradi egyház pártfogoltja. Egy boldogtalan kimenetelü szerelem Angliába üldözte, hol épen akkor a szerencsétlen Károly alatt a puritan és presbyteri rendszerek kezdtek terjedni. Tolnai megtanulván kevés idő alatt az angol nyelvet „mert meg kell vallani, volt benne szellemi tehetség s Istentől nyert ajándék,” az elsőhöz csatlakozott, s csak hamar egy szövetkezést hozott létre annak szülőföldjén terjesztésére. Esküttel, kötelezvények nem maradtak el, s midőn 1638-ban visszatért, bejárta Erdélyt és Magyarországot. „Angyali kegyesség s szentségnek ábrázatában mutatta föl magát.” Ruházata és szokásai egyszerűsége összhangzott dorgáló szónoklataival, melyekkel nem szünt meg ostorozni az egyházi szolgák romlottságát és gondatlanságát. Rákóczy kinevezte Sárospatakra tanárnak s ily minőségben előjáróival tantételei miatt csak hamar meghasonlott. Pártja naponkint nőtt, mert „sokaknak szemek előtt kedvesebb egy idegen országi tar varju, hogy nem mint egy hazájokbeli hizlalt borju” s Gelei naponkint újabb ostromlásokkal fordult fejdelméhez az ujitó és pártja ellen, utalva az Angliában már akkor kitört mozgalmakra, s hosszú parlamentre. Végre miután sem az egyházmegyei, sem a kerületi törvényszék

sükeres intézkedést tenni nem birt, nyolcz évi küzdelem után 1646. jun. 10-ére Szathmárnémetiben nagy zsinat tartatott. Az egyházak követei 110-en jelentek meg s azonkívül feles számú hallgatók. A zsinaton Gelei elnökölt. Az ellenféllel folytatott hosszas vita után Tolnai és társai hivataluktól megfosztattak. Hogy pedig jövőre ily visszaélések utja elzárassék, Gelei megbízott a fennálló rendeleteket törvénykönyvvé alakítani. Ez volt eredete a Gelei kanonoknak, mely 1649-ben épen akkor, midőn Angliában a puritanismus diadalát ünneplé, bevételve s a fejedelemtől megerősítve ma is fenn áll. Ezenkívül kiadta ő ama zsinat történetét is. Egy tekintet Gelei küzdelmes pályájára s rendszeres működésére meggyőzhet, hogy tán e pillanat volt életében legboldogabb. Nem hiuság, hanem vallásos buzgalom s azon tudat, hogy egyházában a rendnek egyik megalapítója, szerezhették meg azt az erdélyi protestantismus ez előkelő s tiszta felfogás, világos és rendező tehetség által kitünő „oszlopá”-nak. – Művére maga is elégtelenséggel tekintett vissza: „igyekeztem – úgy mond – Istennek hálá nem is lött foganat nélkül, mint akárki is eszébe veheti, ha a mostani állapotot az előttivel egybeveti.”

De ezzel a küzdelem, mondhatni az egyházi és világi elem küzdelme az uralkodásért, nem volt befejezve. Az eszme erdélyi harcosai közt mint író is kitünt Medgyesi Pál, ki képzését hasonlóan belga és angol egyetemekben fejezte be, előbb debreczeni professor s több helyen pap s később Lorántfi Zsuzsánna, Rákóczy György nejének udvari papja. Theologiai munkai közül az: Imádkozásra és Praedicatio írásra és tételre való táblák (1650) első és derék magyar homiletika, továbbá a szent atyák öröme, kegyesség gyakorlata stb. egyes hittani kérdésekről, korukban épen oly ünnepeltek voltak, mint egyházi szónoklatai s ezek között jérémiási lélekkel írott „Magyarnak hat jajja!” elmondva történeti nevezetességü gyászos események alkalmával.

Ezek nagy részét profétai ihlet s apostoli szellem lengi át, míg az akkori állapotok élénk festése s vonatkozásai a napi eseményekre, a történetíró előtt is becsesekké teszik. Némely munkái, sőt egyes szónoklatai is a presbyteri rendszer mellett küzdenek, mint a Politico egyházi párbeszéd (1650) mely annak behozatalát tervezi s kikél az episkopálisok ellen. Medgyesi ugyanis egész munkásságát e rendszer terjesztésére fordítá. „Nem indítottam – mondja irt munkája előszavában – legkisebb méltó botránkoztatással is magamtul semmit; noha nagy hibákat s fogyatkozásokat láttam”, s csak egyes észrevételekre, megjegyzésekre szorított és zsinatokon egyházi fő embereknél, a világi főuraknál s magánál a fejedelemnél sürgette annak behozatalát, de bár pártja naponkint nőtt, eredmény nélkül.

Annál élesebben összetűzött Gelei Katonával. E vita csendesen, alig észrevétetve s minden zaj nélkül folyt le, mindkettő higgadt s fejedelmi kegy által korlátozott férfi levén. Ugy látszik, köztük magán és nem irodalmi téren több történt, legalább nem minden keserűség nélkül említi Medgyesi föllépését a superintendens mellett, „elhitetve levén, hogy az egyházi hatalmat akarnák benne elnyomni,” mit később, midőn Gelei egész rendszerének elleneszegült, annál keservesebben megbánt. Irodalmi téren roszul palástolt nyilatkozatokra szorultak s tekintve a felvont s titkon bökdöső hangot, mely mindkettőnél egyegy nevezetlen ellen észrevehető, vagy a többes szám általánossága alá rejtett epéskedéseket, nem lehet tagadni, hogy egymás rendszerét felette igen gyűlölék. És ez a fő; mellékesen, mint pap, Katona dogmaticus, Medgyesi moralista; mint szonok Katona pedáns, Medgyesi korszerűséget szenvelgő, s ez ellentét-hajhászatot még irányukba is átvitték, mert Medgyesi neologizáló volt a graphiában ortolog püspöknek ellenében.

Mind e polemiák munkáik előszavaiban vannak

elszórva. A többi csak ezeknek illusztrálása. Gelei maga is szép bánásmódot ajánl az „eltévedtek”-kel, mert “a lelkiismeretek, a melyeket szakadatlanul gyötörnek, kintatnak, sokára ugyan neki táskásadnak és keményednek, mint az igát vonó ökröknek a nyakok, és osztán a hallgatók csak a fülök mellől bocsátják a feddőzéseket,” s felsohajt hogy „az ujitókat az ur Isten napról napra érlelje, hogy ők a kegyességnek ne csak pusztá nevét viselnék.” Nem győzi eléggé ajánlani az óvatosságot, s bevallja, „hogy ha szíute némely dolgot magán szabadosnak és hasznosnak lennie láttam volna is de az állapothoz képest lehetetlennek ismerem s jobbnak véltem, hogy el ne kezdessék, mint bódulás is legyen miatta, közönséges botránkozásával s véghez se mehessen.” Mire Medgyesi önzését, alattomos rágalmasait, a zsinatok megvesztegetését veti szemére, mint „kinek semmi török tatár is nem volt eleitől fogva gyűlöltebb nem-barátja, mint a ki e követ feszegette.”

Ennél több nem is történt. A hamu alá rejtett tűz nyilvános kitörésre soha sem ért meg s annyival kevésbé, mert magában Erdélyben, s a fejedelmek magyar földi birtokain belől az „anglia mirigy” „Krisztus két zörgetése” daczára is alig talált hivekre, a Keszéi Dayka ébersége s Gelei Katona működése következtében. E részben őt maga az irodalom is segíté, s nem csak a polemicus, hanem a dogmatikai irányú munkákkal is. Mert vajmi kevés az oly hittani könyvek száma, mely hahár csak egyes helyekkel ne küzdene, részint ez, részint az egység hívők ellen. E téren kitűnőbb nevek: Szentmiklósi Mihály, ki egy kézirati könyvet hagyott hátra a Biblia másalóiról. Eleinte egység hívó volt s ezek kolozsvári iskolájában tanult. Péchi Simon zsidózóvá tette és ennek udvari papjává lett. Ura elítéltetése után ő is börtönbe vettetett Fogarasban, hol Gelei áttérté. Kiszabadulta után nagy szónoki hirre tett szert. Tolnay István Rákóczynak,

még mint főurnak, udvari papja, magyarra fordítá s ennek fejedelemiségében Fehérvártt (1632) kiadta a witembergi egyetemnek a vallásért szenvedő csehekhez küldött vigasztalását. Mogyorosi Elek kolosvári pap és professor, Franekerában létében kiadta a keresztyén ember egész fegyverét magyarázatául a szt.-írás azon helyeinek, melyekből az ellenvéleményűek hitők védokait meritik. Kereszturi Pál fehérvári professor, Rákóczy kedves embere s fiainak nevelője, elhiresült tanítás ügyességeért. Egyenes ösvénye egyes szónoklatokat tartalmaz, csecsemő keresztyénje a fejedelmi fiak számára irt agenda, kikhez maga Rákóczy is irt intéseket, miket ezek latinra fordítva kiadtak. Keserü Dayka János püspök, kinek megrendelt börtjét a fejedelem sem merte meg szegni, kiadta a Bethlen első neje Károlyi Zuzsánna felett mondott halotti beszédét. Medgyesi ily tartalmu szónoklatai is hiresek voltak, s még inkább Geleinek két kötet (1638 és 40) egyházi beszédei. A korszellem egy magas állásu hölgyet is a sorompóba lépni késztetett. Rákóczy Györgynek művelt lelkü és vallásos neje Lorántfy Zsuzsánna – kit a pataki iskola fő jóltevői közt említ – „Mózes és a próféták” czimü könyvében némely hitágazatok erősségeit mutatja. Azon tisztelettel, melylyel e munkát Erdély fogadta, ellentétben állt némely magyarországi írók gunyja, kik sértő epigrammokkal akarák azt nevetség tárgyává tenni, s oly kiméletlen modorban, hogy a megbántott fejedelem az írók megbüntetését sürgette.

E kor egyházi irodalmában s még inkább a magyar nyelv körül kitünő nevet vivott ki magának Szenczi Molnár Albert. Székely származásu, s ősei Mátyás király korában a Mátyus földére vándoroltak ki. Szenczen született 1574 aug. 30-kán. A szülői háztól 12 éves korában elszakadva további életét bujdosásban tölté. A deáki tudományokat hazájában három iskolában végezte. A tudvágy külföldre vitte. Witembergből elindulva még öt egyetemet látogatott meg, beu-

tazta Német- és Olaszországot, kiaknázza a gazdag heidelbergi könyvtárt, mindenütt ismeretséget kötve kora legnevezetesebb tudósaival s ezekkel levelezést folytatva. Strassburgban mint költő megkoszorúztatott s csakhamar föllépett az irodalmi pályán: szótárával és magyar nyelvtanával. Az előbbi még életében három kiadást ért s mint első rendszeresebb magyar munka e nemben oly nagy tekintélyt vivott ki szerzőjének, hogy midőn azt ő Prágában Rudolf császárnak, kinek a deák-magyar rész ajánlva volt, bemutatta, ennek tanácsosai 50 frt. uti pénzzel s Unverzagt ajánló-levéllal ellátva, a bécsi egyetem korlátnokához utasíták, oly célzattal, hogy áttérítése megkisértessék. De ő „nem akarta próbára vetni” hitét s nem ment el, inkább visszatért Németországba. E közben szülőföldjére is több ízben kapott meghívást, a pataki iskolába Batthyányi Ferenczhez s Bethlen Gáborhoz. De „a török s tatár hírekkel elrémített gyöngé német háza népét” – neje a híres Kruziger Gáspár wittenbergi tanár unokája volt – nem hozhatta be, bár maga személyesen a két hazát beutazta, s beérte az oppenheimi iskolai rectorssággal. Midőn végre 1629-ben engedve fejedelme harmadik meghívásának, elfogadá a fehérvári iskolaigazgatóságot, magára nézve legroszabbkor tevé. A fejedelem meghalt s Molnár a bekövetkezett zavarok közt nem alkalmaztatott. Így állomás nélkül maradva, Kolosvárra huzódott, hol tudománya s fényes tulajdonai csakhamar közirigység tárgyává tevék, s a nép mint Bisterfeldet az ördöggel való czimborázással vádlá. Családja fenntartása s könyvkiadásai csakhamar adósságokba keverték. A legnagyobb örvény szélén akadt pártfogója – mint maga mondja, egyetlen pártfogója – Fintai Darholcz Ferencz személyében, ki adósságait lefizette, az élet legterhesebb gondjaitól fölmenté s módot nyujta jegybenjáró leánya kiházásítására. Midőn elhagyottságának híre elterjedve a külföldre meghívásokat kapott, már késő volt. Kolosvárt 1633-ban

59 éves korában meghalt. Tragicus vég, oly hasznos és munkás élet után, találólag festve Bisterfeld epigrammja által „kegyencze valék a muzsának, de nem a sorsnak, a német föld segélyem, hazám száműzési helyem volt.”

Mint író páratlan szorgalmat és munkásságot fejt ki. Segítve külföldi fejedelmek, különösen Móricz heseni tartománygróf, s előkelők, továbbá magyar városok és egyes főurak sőt polgárok által is, számos nyomtatványa jelent meg. A Károliféle bibliát kétszer adta ki javításokkal, példabeszédekkel, és utóbb göröggel bővített latin-magyar szótára háromszor hagyta el a sajtót. A reformatio százados emlékét, Skultetus Postilláját (egyh beszédek), Kálvin tanításait magyarra fordítá s utolsó inségében Kolosvártt Ciegler György „Legfőbb jóról” (1630) írt könyvének kiadásában keresett vigaszt. Szótára s magyar nyelvtana mellett, melyekkel a nyelvtudományi irodalmat jóval előbb vitte, első helyen említendőek zsoltár fordításai.

Az egyházi énekek a múlt század közepe óta nyert alakjukban kevés előhaladást tettek, a zsoltárokat pedig mind a Károli fordítása szerint használták. Molnár 1607-ben kiadta a magáét Béza és Marót nyomán francia schemák szerint dolgozva. E mű az egyházi költészetnek ma is kiváló gyöngye. Tartalmasság, vallásos érzés, zengzetesség s magasan repülő ihlet és emelkedettség párosulva nemes egyszerűséggel jellemzik, melylyel 130 különféle dallam lön a protestánsok közt meghonosítva. A keresetlen csin és izlés, egyéb tulajdonaival, annyira kora fölé helyezék, hogy napjainkban is kétségbe nem vett köz érvénnyel bír s általánosan éneklük hitsorsosai; előszavában a verselés némely kívánatait is szóba hozta. E klasszikus mű – mondja Tóldy a Költ. Történetében – zárköve lett zsoltárköltészetünknek, valamint az öreg Gradual a prot. egyházi költészetben megállapodást szült.

A Gradual keletkezésének történetével maga Katona

ismertet meg előszavában. Már ifjúságában foglalkozott annak eszméjével. Mint Bethlen udvari papja az akkori püspök keserűi Daykát figyelmezteté a szent-énekek fogyatkozásaira, s addig ösztönzé, míg rászánta magát egy új Énekeskönyv készítésére. A hymnusokat kiigazítá, rimekbe szedte s énekhez alkalmazá; a hiányokat pedig különböző példányokból kipótlá. Az előhaladt munka megtetszett Bethlennek s ez a készenlevőket leíratta s gazdagon bekötteté. Ez állapotban maradt Rákóczy koráig, midőn ő „meglátván azt a nagy öreg Gradualt templomunkban, elméjét ottan annak kinyomtatására birta.” De Dayka mindjárt az első iverk elkészülése után meghalt s befejezése Katonára várt, mint eddig is dolgozó társára. Most ő az egész munkát új javítás alá vette, igazított rajta, hagyott ki belőle, s ujakkal részint saját szerzeményeivel szaporítá, s ekkép „mintegy negyed résznyivel öregbité.” Végre 3 év múlva kész volt, kinyomva 200 példányban. Ezek közül egy sem adatott el, hanem a fejdelem által sajátkezüleg aláírva s symbolumával ellátva, a példányok a népesebb egyházak közt kiosztattak, melyek azon idő óta ott használtattak is, míg a kisebb egyházak a Göncziféle (1592-iki) koronként változott s Molnár zsolttáraival megtöltött keresztyéni énekeket vették be. Azon szerzemények közt, melyekkel az újabb kiadások szaporítottak koronként, Bethlen Gábor, a buzgó s vallásos fejdelem dicsérete (gyakorta való buzgó könyörgést...) szerzője magas állásáért első helyeni említést érdemel.

Az egységshivők énekes könyvét Toroczkai Máté püspökjök adta ki. Egy mást német nyelven Radez Bálint püspök nyomtatott, mely a szokásos egyházi énekeknek az egységhitüekhez alkalmazásából állt jobbadán. E téren mint szerző említettik Bethlen alatt Tordai János kolosvári iskolatanító, ki szenténekeket irt s a zsolttárok is fordította.

Az e korban készült egyházi énekeket a hit emel-

kedettsége helyett a kor száraz dogmatizáló szelleme jellemzi. Az egyházi versengés nyomai azon is meglát-
szanak. A buzgalmat és ragaszkodást philosopháló
hitkutatással pótlák: mint ha ez a kenetesség helyét
be tudta volna tölteni. De van egy kivétel. Ez a szom-
batosok énekes könyve, jobbadán Péchy Simon mun-
kája, részben szent szombatok s ünnepekre készült
régibb dalok gyűjteménye, részben zsoltár-daraboknak
pongyola és szabad, de költői lélekkel eszközölt s a
Molnáréval egykoru fordítása. Az énekek Istenben
tántoríthatlan hitet, fenséges nyugalmat s önmegtaga-
dást lehelnek s a zsoltárfordításokkal közös eredetűek-
nek látszanak. Egy üldözött felekezet merített erőt
és kitartást magának belőlük, melyek mindenikén
„ugyanazon ünnepélyesség, – mondja Lugossy –
ugyszólván sábeszi fényöltöny lebeg, mintha a sáto-
ros ünnepre meggyújtott hét águ arany gyertyatartó
fénye kápráztatná mindegyikben szemeinket. Ugyan-
azon nyelv és szóllás, ugyanazon verskezelés mind-
egyikben; ugyanazon rövid, velős rabinszellemű, kö-
vetkezatosan kivitt versfők” találatnak az énekek és
zsoltárok között.

A szászok egyházi énekes könyve a németországiak
utánnyomása volt. Eleinte Brassó és Szeben példájára,
a Luther énekeit használták, míg ez utóbbi városban
1616 s 1617-ben Fiebigk Benő egy németországiak-
ból szerkesztettet adott ki. E gyűjteményben csak
egyetlen van, mely erdélyi viszonyokra vonatkozik
s így hihetőleg erdélyi termék s csak nagyon kevés,
a mit németországi eredetiekre ne lehetne vissza-
vinni s ezek is messze maradtak Sommer malasztos
énekeitől.

Épen ily kevésbé önálló a szászok egyházi irodalma
e korban, mindamellet, hogy külterjedelmére nézve is
jelentéktelen. Basilius Leonhard szebeni iskolaigazgató
s utóbb lelkész (megh. 1613) theologiai tétéleket, Be-
sodner Péter szebeni iskolaigazgató s több helyen

pap, hasonlóan theologiai tételeket írt és kiadott egy könyvet (Frankfurt 1608) a jelesebb bibliák és azok magyarázóiról, Fogarascher Tamás pedig, iskoláit Danzigban végezvén, ott némely theologiai vitatkozásokat és egy könyvet írt a Krisztus testének jelenvalóságáról, természetesen mindnyája latin nyelven. Mi e tárgyba vágó német nyelven jelent meg, az csak gunyirat volt. Szebenben a XVI-ik század közepén a papság és polgárság közt ingerült harc ütött ki, mely némely esetben az erőszakos kitörésig csigázódott, és csak erélyes fejedelmi beavatkozás által csendesült le. E viták következményei voltak az álnevű „Kläger Justus”nak. „A lelketlen lelkészség,” „Sátán synagógája,” „Nabal háza” stb. című gunyiratai.

Az egységshivők egyházi irodalmában, a Ráv Mátyás-féle püspöki versengések alkalmával, egy polgári szózat vonta magára a közfigyelmet Régeni János művelt lelkű asztalos mestertől, ki e zavargások ellen keményen kikelt. A polemicusokon kívül említetnek Dalnoki Mihály kolosvári isk. tanító, a Theologia összege szerzője (1636) és Árkosi Gelei Benedek, ki Paduában a philosophia és orvostan és egy évvel később (1640) a theologia dicséretéről szónokolt. Bécsben kiállott fogság után térhetett vissza Erdélybe. Az egységshivők német egyházirodalmát Stegman Joakim képviselte, ki danzigi reform, lelkészi pályáját socinianus elveiért krakói tanítósággal kénytetett felcserélni; innen Kolosvárra jött (1632), hol mint pap és tanító működött. Munkái: „A socinianismus egyszerű igazságai,” „Krisztus községe,” „A hamistan ismertető jelei.”

Az egyházirodalomnak a magyar literatúrára jelentékeny befolyása kétségbe sem jöhet. Bár inkább a hittan meddő részeivel és nem egyszer transcendentalis kérdésekkel foglalkoztak, bár azokban száraz dogma, sőt olykor sötét ascetismus uralkodott: de mind e dolgokat más szemekkel tekintették. Az élő és uralkodó

irodalomnak legnagyobb részét alkották s a fejedelmi udvartól az utolsó pórkunyhóig – hol csak magyarul beszéltek – érdekeltséget tudtak felkölteni, annyira hogy számos könyv a fejedelmek, különösen Bethlen és Rákóczy bőkezűségének köszönhette megjelenését, kik e célra tetemes összegekkel járultak. Ne feledjük, hogy ugyanakkor Németországban a dúló hadjáratok közepett hanyatlás állott be, mely a két országnak összeköttetését megzavarta s a helyett másokkal, a belga és angol földekkel újat hozott létre. Aztán a tudományos alapot tőlük megtagadni nem lehet, s annyi-vel kevésbé, hogy gazdag ismeretek forrásai voltak. Ez természetesen arányban állott a korrallal, melyben még mindig a theologia volt a tudomány. A mi azokat ma a kor izlése változtáival unalmasokká teszi, az akkor keresettekké tette; s ez bizonynyal gazdag ismereteket föltételez a társadalom különböző rétegeiben. Egy két munka mit sem bizonyítna, a hol egy virágzó irodalmi ág elég hangosan beszél minden kétség eloszlatására. Igaz, hogy ennek polemicus iránya s magának a dolgozatoknak is türelmetlen hangja volt. De az ne hozzon zavarba. A ref. püspök írhatta magát orthodox püspöknek, a munkák használhattak kemény kifejezéseket más hitfelekezetek ellen, s keserűi Dayka nevezhette az egység hívőket eretnekeknek, mint Pázmán az ő hitfeleit. Mindegy. A négy bevett vallás egyike sem panaszkodhatik a vallásos türelem célzatos vagy tetteges megsértéséről. A papság befolyása az udvari politikára kimutatható ugyan, s Magyarországon cath. írói szemére is vetették ezt egyik másik püspöknek, de mind az inkább csak személyes volt. Az egyház függetlensége az álladalomtól, a szabad papi jurisdictio, a papok kizárása az országgyűlésről és politikai hivatalokból, s a fejedelmek magatartása, kik bár buzgók, hitökhöz ragaszkodók voltak, de ez elveket nem szegték meg, eredményezték ezen vallásos türelmességet. De más felől az irodalom sokat tett a vallá-

sos érzület felköltése s ébrentartása körül s talán még többet a magyar nyelv felvirágoztatására. E tekintetben Péchy énekei nem maradhattak hatás nélkül s a Molnár zsoldárai megbecsülhetlen szolgálatot tettek. Az irály nemesbülése, a helyesírás tisztulása, mely hit-tani írók által eszközöltették, koronként kimutatható; valamint rendszerezettebb magyar nyelvtanokat is azok kezéből nyerénk. Szenczi Molnár Albert Móricz hasz-sziai választó buzdítására irt s ennek költségén kiadott magyar nyelvtanával a XVII-ik század elején a tudománynak újabb lendületet adott, míg Gelei Katona ma-gyar Grammatikája s a Graduálhoz ragasztott helyes-írási szabályaival a század közepén ugyanazt tovább fejté, s mindkettő oly sikerrel, hogy a nyelv történeté-ben kitűnő helyök el nem vitatható.

A nyelvészet különben leginkább iskolai könyvek-ből áll, s ha a magyar nyelvben természetszerű előha-ladásokat tett is, de a többiben mondhatni ez alig tapasztalható. Ugyanez áll a philosophiáról is, melyet leginkább Alstäd és Bisterfeld képviseltek, kik theolo-giai készülségöket e részben sem tagadták meg s ezt azzal szoros kapcsolatban tarták, rajtok kívül az ide-gen nyelvészet terét – természetesen iskolai könyvek-kei – művelték: Alvinczi, a hittudományi vitatkozá-sairól ismert író, Molnár Gergely latin nyelvtanát versekbe szedte. Albelius Simon brassai pap pedig Comnen Ámos Nyelvek kulcsát (Janua lingvarum) adta ki, mely korszakot képző s általánosan használt munka volt, (1638). A classikai irodalom szintén gyön-gén volt képviselve. Leginkább iskolai kiadások vagy szemelvényekből állt. Egyetlen kiemelkedettebb példát tudunk felmutatni. Forró Pálnak, egy nemes család sarjadékának, köszönjük azt. Ifjuságát a szerencsétlen Báthori Endre bibornok udvarában töltötte e férfiú. Bethlennek oratora (követe) volt a külföldi udvaroknál. Ily alkalommal Bécsben, „hogy idejét hiában ne töl-tené,” fordítá le Curtius historiáját magyarra s némely

helyeit magyarázatokkal látta el. A fejedelem a munka kiadását eszközlé Debreczenben 1619. Ezen kívül midőn 1595-bén Rudolf, Náprági Demetert, mint követet, Lengyelországba küldte, egy üdvözlő költeményt irt hozzá. Ő irta a Károlyi Zsuzsanna sirverset is. Az utleírásokkal sem állunk jobban. Daczára a gyakori utazásoknak, melyeket a főurak saját, a tanulók pedig többnyire ezeknek költségén tettek, s mely annyira napi renden volt, hogy a műveltség első kellékének tekinteték, talán épen azért, mert általánosán üzték, alig jutott valakinek eszébe külföldi élményeit közzé tenni. A Básta és Mihály vajda-féle villongások korában Aszalay Mátyás vécsi ref. pap, török földre menekült, bejárta Görögországot, Kisásziát s végre Stambulban megpihent. Itt a magyar főurak bőkezűségéből tartá fenn magát. Ő legalább leirta, élményeit, melyek azonban sajtó alá nem kerültek. Épen ily bámulatos, hogy a Törökországgali viszony daczára is, ez ország ismertetésére, szintén semmiki sem történt, ha Házi János, Bethlen Gábor török diákja s tolmácsa munkáját kivesszük. Ez az „En varul Asikin”-t, a török hitrendeletekről és erkölcsökről írott munkát fordította le „Mahumet Proféta vallásán levő egy főírástudó doctor-nak irásából,” mely munka ura költségén jelent meg. A jogirodalom terén Bethlen kiáltó szükségét tölte be a „specimen juridici processus” kiadásával, mely a törvényes eljárásokat szabályozta. Törvényeket az évenként több ízben különböző helyeken tartatni szokott országgyűlések hoztak, melyek általános kötelező erővel bírtak, s olykor csak a meglevőket módosították. Szükségtelen mondanunk, hogy e törvények a történeteknek is nevezetes forrásai.

Mind ez irodalmi ágak a mult században is kevésbé voltak képviselve s így hanyatlásról szó sem lehet. Az irodalom többnyire a kor igényeivel áll párvonalban s épen ennek folytán legtöbb erőt a theologia emésztett fel. Innen a teljes meddőség a többiben. A valódi tudomá-

nyosság a felé fordult s ezeket elhanyagolta. De az Európaszerte többé kevésbé ugy volt, s nekünk e miatt panaszra alig lehet okunk. Hanyatlás csak a szép-irodalomban volt tapasztalható.

XI.

Mióta a dalnokok elnémultak, a krónikás énekek dolgozása körüli buzgalom is hanyatlani kezdett s a sajtó termékei legnagyobb részben a mult századi maradványok utánnomásából állottak. Ami újat irtak, az is jobbadán a mult utánzása volt, hasonlag minden magasabb emelkedettség nélkül. Nem csoda. Kizárva a főurak termeiből, s ezeknél többé nem lévén a költészet lelki szükség, legfőlebb csak pillanatnyi elszoródás szerzője, a népnél és középosztálynál talált menhelyet. S még itt is alkalmazta magát a kor szokásaihoz: többnyire szenttérténeti tárgyakat dolgozott fel. Nevezetesebbek: Szentmártoni Bodó János, kolosvári unit. pap (1623–45.), kit kora első rangú költőjének tartott. Túri Mihály kolosi aknamester (1647) és Varsolczy János a krakói iskola növendéke, kolosvári isk. tanító, gyász verseivel (1618). Hasonlag Erdélyben szólalt meg azon férfi lantja is, kit kortársai Balassa dicsősége utódjának tekintettek: Rimay János. Született 1564 körül fő uri szüléktől, tudományos és classici neveltetésben részesült, s ismereteit és tapasztalatait külföldi utazásokkal is nevelte. Báthory Zsigmond udvarában látjuk őt 1595-ben, midőn ez a törökök ellen hadjáratra készült:

„Katonák hadnagya, Istennek jobb karja
Kit ő segít annak vagyon éles kardja,
Segíti s építi, vele jár, nem hagyja”

sorokkal kezdődő hadi dalt szerzé a táborozásba induló fejedelem és harczosai számára, tele buzdítással és meg-

győződéssel a szerencsés kimenetel iránt, s már alakilag oly hangon tartva, mely tárgyának leginkább megfelelt. Utóbb Bocskaynak volt tanácsosa s fejedelme halála után a a dicsbeszédet felette Kassán ő tartá. Azután II. Mátyást szolgálta, de már II. Ferdinánd trónra léptével Bethlen udvarában találjuk, ki alatt két ízben viselt török követséget. Haladó kora a diplomata költőt magánybavonulásra bírta s fejedelme halálát nem sokkal élte túl (1631). Költeményein jobbadán borult hangulat ömlik el s a csalárd világ ellenében Istennél keres vigaszt. Költői kedélye kortársai fölé emelik s forma tisztasága tekintetében is lépcsőt képezett a haladásra. Ide sorozandó Opicz „Zlatna vagy a lélek nyugodalma” című német műve is, melyet ő gyulafehérvári tanársága korában készített. Ennek első része Erdélyt festi, másika pedig dogmaticai tartalmu. A német költészet Opiczczal számítja emelkedését. Egy másik, Erdélyt illető munkába is fogott, de ez befejezetlen maradt. E kis hazában nem tudott megszokni. A honvágy bántá, mert lelkületével semmi sem egyezett, a „levegő, viz, bérczek, az emberek, minden ellenére volt” s csak Zalathna szépségében talált megnyugvást, mint előszavában maga megvallja. S egy évi tanárkodás után el is hagyta (1622), hogy nyugtalan vándorlásait, mely őt pihenni egy helyen is alig engedé, más fejedelmi udvarokban folytassa.

Ezenkívül csak egyes elszórt darabokat tudunk felmutatni, melyek korukban csak kéziratban keringtek s inkább napjainkban lesznek ismertekké. Ilyenek a lipcsei énekes codexben „Historia az Erdélyországnak nyomruságáról és magyaroknak Báthori Gábor ellen való feltámadásáról” – s egy más „ugyanazon zavarokról,” hihetőleg 1611-ből, s leginkább a Forgács hadjáratára vonatkozó, oly világos czélzattal írva, hogy a fejedelem ügyének szerezzenek népszerűséget. Az ellenpárt a nemzeti önállóság árulójaként szerepel benne, s Báthori a protestantismus hőse. De még több

ragaszkodást tanusít hozzá a fejdelem „bucsúztatója” egy sirontuli szózat e „vitéz és daliás” kényur halála után, sok bensőséggel írva s néhol az elégia megható hangjáig emelkedve. – A szebb példányok egyike e nemben „Brandenburgi Katalin éneke” (1630), nem annyira új – de bizonyítást váró – történeti adataiért, mint inkább azon bűnbánó és töredelmes hangért, mely az egészen előmlik, s mi az ő szájába adva, saját vallomásaként feltüntetve, annak érdekét neveli s e bűnbánó Magdolna irányában felkölti részvétünket.

Ime a krónikás versirók utódai. Egyes történeti mozzanatokat dolgoztak fel, s nem lánczolatait az eseményeknek. De erre nem is vala szükség, mióta a hegedősök megszűntek szerepelni az urak palotáiban máskép mint udvari bohócok, s helyöket lantos gyermekek foglalák el, maguk a krónikás versek pedig csak olvasmány tárgyaivá lettek. Az ily apróbb darabok alkalmasabbak szélesebb körben elterjedésre s e czéllal írva bizonynyal többször tolmácsai a nép közvéleményének, a köztük uralkodó hangulatnak a napi események felett, mi korábban legalább bizonyos tekintetben a hegedősök ajkain nyilatkozott. De már ez osztály alig létezett többé, legalább régi minőségében épen nem. A kor eseményeit pedig, a szenvedések és dicsőség napjait, a diadalokat s a honfi ügynek olykori bukásait a szereplők és nézők jegyzték fel.

Az erdélyi történetírás új szakba lépett, mely lényegesen különbözik az előbbtől s inkább csak a haza jelenére vonatkozik. Már megalakult állam, nemzeti önállósággal, szerepet játszva az európai politikában, nem léteért küzdve, hanem olykor segítőleg a testvérhaza ügyeibe elegyedve. A külhatalmakat követői képviselék a fejedelmi udvarban, keresve ennek szövetségét, barátságát. S itt valóban oly fényt és műveltséget találtak, mely Gyulafehérvárt mulatások idejét nem tevé

számüzéssé, a honnan nem egy édes emléket vihettek hazájokba vissza. Ez bizonynyal sokat tett, hogy helyes fogalmak terjedjenek el róla, mint a minőket a XVI.-ik század geographusainál találunk följegyezve. Idegen tudósok járultak ismertetéséhez s belmozgalmairól és sorsáról érdekes dolgokat jegyeztek fel. A század első éveinek nyomorai lessanként enyésztek; a mit a béke és nyugalom adhatnak, a kereskedés és ipar áldásai mindinkább terjedtek. A haza többé nem volt sivatag. A vallonok és tatárok nem perzselték fel a falvakat s a kor irói följegyzéseiket nem illusztráltak Jeremias panaszaival. A nemzeti dicsőség és hatalomkora volt ez. S valóban ez öntudat a legegyszerűbb napló-följegyzéseken is megtetszik, mint munkálatain oly haza polgárainak, mely nem áll Európától elszigetelt helyzetben, hanem szerepet játszva annak mozgalmas életében. Eris almája két szomszéd hatalmasságnak; fejdemei jól tudák, hogy lételök egyik föltétele e kettő közti habozás s fentartásának és ereje növelésének legbiztosabb módja azok egymással versengése. S Bethlen és öreg Rákóczy minden ebből származható hasznot ügyesen ki is zsákmányoltak maguk és államférfiaik által, kiknek megválasztásában ritka tapintattal s annyi emberismerettel jártak el, hogy még utánok is ez iskola növendékei tarták fenn a bekövetkezett szomorú időkben a hazát. De tulajdonképen az erdélyi történetírás fénykora akkor kezdődik, mikor már ez emberek a cselekvés terén felléptek: a század második felében. Az elsőben a vallás versengésekkel elfoglalt sajtót kevéssé látjuk működni. Minden szem a jövő felé tekintett s a múlt kritikai megrostálásának kora még nem érkezett el. De míg alig találkozott, a ki a történet eseményeit kora tanulságául kiaknázza – mert Palóczy Horváth Jánosnak II. Rákóczy György titoknokának 1629-ben Paduában kiadott Mnemosyne Historicája figyelmeti s alig érdemel, – a tollakat a jelen följegyzéseinek gondja foglalá el, évkönyvi és emlék-

írói modorban, kevés hajlammal a kritikára s többnyire befolyása alatt az uralkodó közvéleménynek. Magok az évkönyvek is legnagyobb részben inkább csak emlékiratok, nem szánva sajtó alá, nem dolgozva mügönddal, forma és stylus tekintetében jóval utána maradv a egyházirodalomnak. Annál fontosabbak, mint történelmi források. Erdély szétdaraboltsága nemzetiségi és vallási tekintetben, az érdekek ebből származó különbélesége, de bámulatos egyesülése egy hatalmas fő alatt vagy a veszély perczében érthető sem volna azok nélkül.

Az első évkönyvirók a XVII-dik század elejéről Erdély leggyászosabb napjainak befolyása alatt irtak. Wolf (vagy Lupinus) Fuchs (vagy Vulpinus) Nössner munkái egy gyűjteményt képeznek az 1586–1618 közti éveket tárgyalót. Nössnert maga a munka hőltevényi lelkésznek nevezi. Fuchs brassai pappá lett s mint ilyen szolgált 1619-ben bekövetkezett haláláig. Wolf nagysinki születésü volt; 1592-ben nagycsüri, 1597-ben pedig szebeni pappá választották, hol az iskolai élet javítása körül nevezetes érdemeket szerzett magának. Második házassága 1605-ben, kevés hiján apárizsi vérményegzőhöz lett hasonlatossá. Rhener szebeni polgármester, mint násznagy Rác Györggyel az „ebhajduk” rosz hirben álló vezérével összeegyeztet, hogy ő e napon rohanja meg a várost, a vendégeket s a magyar érzelmü polgárokat gyilkolják le. De a terv fölfedezett s ő czinkostársa Sorbán Rádulnál keresett menedéket. A két utóbbi író munkája Báthori István lengyel király halálától Szeben bevételeig Báthori Gábor által, Erdély legbecsesb évkönyvei közé tartozik. Tanui az eseményeknek, melyek Erdélyt annyi nyomorral áraszták el, hazafi bánatoknak a beállott hanyatlásért, méltatlankodásoknak a versengők kegyetlenségei megbírlásában szabad tért engedtek. S valóban e gyászos idők borzalmait munkáikból pontosan ismerni tanuljuk. Ők sohasem részvétlen szemlélők,

ritkán párteberek s egyetlen soruk sincs, mely az ügy bukásán kárörömöt árulna el. Az apró küzdelmek, a kisszerű pártérdekek a nemzetet ért nagy csapások előtt elenyésznek: az inség leírásába könyveiket vegyítik: s ezek okozóit határozott kárhoztatásokkal sujtják. Igaz hogy erejük nagy részét az események illusztrálására fordíták s épen azért a napok történeteit kísérik figyelemmel: de a gondos olvasó könnyen kialakíthatja magának a szereplők jellemét, mit legtöbbször egy oda vetett szó, egyegy rövid mondat fest. Munkájokhoz csatlakozik Weiss Mihálytól: az erdélyi zavarok és hadi mozgalmak rövid leírása, mely 1612. jun. 9-ig terjed, kiegészítve 1613-ik év végéig egy ismeretlenről, s itt Bethlen trónra léptével 1619-kig folytatva Nössner által. Weissnak Erdély történetében is szerep jutott. Atyja Csehországból származott Erdélybe, jelesül Medgyesre, hol polgármester volt. Fiát gondos nevelésben részesíté, s ez már korán latin verseket írt. Az 1586-ban dühöngő ragály csaknem egyszerre fosztá meg szüleitől, s a fiatal ember császári szolgálatban kereste kenyerét. Eleinte a szatmári parancsnok, a rosz emlékű Hardegg titoknoka volt, azután Prágában a magyar cancellariánál alkalmaztatott, hol testvéreivel egyetemben nemesi rangot nyert. 1590-ben Erdélyben, jelesül Brassóban látjuk, hol városi hivatalokat viselt, s mint az udvarnál ismeretes, diplomatikai alkalmaztásokban részesült. Különösen Básta korában e kényur haragját próbálta városáról elfordítani, midőn az Székelynek kényszerített s épen nem őszinte segélyyezésért megsarczoló: minden eredmény nélkül. Ezután országgyűlésen látjuk mint követet, majd Bocskai, Rákóczy Zsigmond s Báthori küldözék hol a bécsi udvarhoz, hol a portához, hol Radul oláh vajdához. Az Olt melletti csata után, melyet épen ő a Géczi tanácsa ellenére rendezett, életét veszté, épen akkor, midőn a küzdteréről Brassóba akart menekülni. Testét a hajduktól nagy öszvegért válták vissza: de fejét Szebenben bitófára

akaszták. Naplójánál fontosabb bevégzetlen munkája az erdélyi zavarokról, mely mutatja az avatott tollú író a részletek és fontos adatok közlése körül. A munka folytatása Báthori haláláig az ő szellemében készült. Ezután világos rokonszenvvel találkozunk a Bethlen irányában, ez azonban kevés kárpótlás a krónikai szárazságért, s a történeti becs hiányáért. Ugyanez áll Oltard János (1617 30-ig) szebeni papnak munkájáról is, ki némely apróbb költemények írásán kívül, az előbbi évkönyvek folytatásával szerzett magának érdemet, s azt 1629-ig egészíté ki. Azonban ő a kor nagyszerűségével lépést tartani nem tud, hiányzik nála a politikai képzettség, mely egyedül tehetne volna képessé az események rendkívüli folyamát követni, s ekkép csak száraz adatokat közöl, nem ritkán egy-egy kósza hir nyomán, az észrevételtől visszatartja magát, s ha néha mégis egy kipattan száján, az is többnyire esetlen. E munkák ekkép együtt egy egész képeznek, Erdély történetét Bethlen haláláig (s némi idegen tóldással Rákóczy tronra léptéig) tüntetve fel, de annak egy s más tekintetben még is csak egyoldalú s kivált a végefélé inkább a szász közvéleményt visszatükröző képét adva.

A kép másik felét a magyar évkönyvekből tanuljuk ismerni. E korból csak három évkönyvirót tudunk felmutatni: számra keveset, azonban történetünknek mégis első rendü forrásait; adatokkal a század küzdelemteljes első negyedéhez, de nem a dicsőséges utolsó negyed történetéhez is, járultak. E három író Mikó, Bojti és Laskai.

Hidvégi Mikó Ferencz született 1584-ben. Inas (azaz apród) éveit Bethlen Gábor mellett tölté: a kor szokása szerint, mely a főrangokkal gyermekeiket tapasztalás végett valamely országnagy udvarházába adatá. Külföldi utazásából visszatérve, Báthori 1611-ben Csíkszéki alkapitányyá tette, s Bethlen alatt Csík,

Gyergyó, Kászon főkapitányává, tanács-ur és fokomor-nyikká s végre kincstartóvá lett. Azonban Bethlen István mozgalmai korában a gyanakvó Rákóczy alatt kegyet vesztett „mért aligha a török közé nem megyen vala, mert a religio dolgában is offendáltatott vala s a háromszéki kapitányságnak is másnak, közembernek collátiójával” s nem sokára ezután 1635 aug. 28-dikán meghalt. Szerencséje Bethlen alatt érte el tetőpontját, ki őt különböző követségekre használta jelesül 1619-ben a fényes portához, melynek történetét kísérei egyike Benkő Máté, rövid naplókönyvecskéjében leírta, 1625-en pedig tagja volt azon követségnek, mely Bethlen szá- mára először a II-dik Ferdinánd kisebbik leányát, utóbb a brandenburgi választó György Vilmos nővérét Katalint kérte meg, s el is nyerte, mindamellett, „hogy Mikó Ferencznek süvegéből a daruttollakat a szél le- vevé” mi „rosz omenje lón a jövő dolgoknak.” Egy más alkalommal 1628-ban a portánál képviselte urát egy erdélyi indiai utazónak elfogatásáért és megöleté- séért, 1631-ben pedig Rákóczyt a bécsi udvarnál. Mikót Kemény önéletírásából tanuljuk ismerni. „Értelmes, elmés, expertus jó bátorságu familiaris, jó hazafi”-nak írja, a ki különben „minden szépet (értsd nőket) szere- tett volna, de őtet nem, mert Isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szivet adott beléje s ahoz rut termetet, mert kisdéd, igen szörben borult, szöke, igen kék sze- mei valának. Religiójában – folytatja Kemény – név- vel unitarius, de valósággal semmi religioju ember vala: „mert a többi felekezetek, különösen a szombato- sok hitágazatiból – mint Péchy Simon sógora – izlése, meggyőződése szerint saját eclecticus hitvallást alko- tott magának. Az általa Hidvégen alapított iskola halálával megszűnt. Becsületes s a haza szolgálatá- ban dicsőséggel megfutott pályájának méltó emléke történeti műve „Erdélyországnak siralmas változá- sai,” (megjel. Kazinczy Gábor kiadásában ajánlva Bethlen Gábornak s magában foglalva az 1584–1612

közti kort. Kevésbé terjedelmes, de tartalomdus s mindenekfelett becses, mintegy a kor eseményeibe avatottnak nyilatkozata. A szerencsétlenség legfőbb okának az 1594-iki mészárlást hirdeti s mind annyiszor, midőn egy-egy újabb csapást ír le, visszatér a „haza hasznos oszlopinak” elfogyatásához. Általában elbeszélésébe közbeszótt naiv s többnyire bánatos felkiáltásai alkalmasabb részvételt gerjeszteni az olvasóban. Terjedelmesebben tárgyalja Básta korát s Báthori Gábor dolgait, kiben a dalias bajnokot az őszinte tisztelet s ragaszkodás egy nemével említi, de a közbeeső Bocskayról keveset szól, „mert azokban, akkor hazáján kívül lévén, nem forgott”, azonban nem állhatja meg, hogy e férfiu megöletésekor, habár a legnagyobb tisztelettel adózik is neki, fel ne kiáltson „Istennél az ítélet!” egyenesen vonatkozva „ama régi nagy uraknak kiváltképen az ő tanácsából esett ártatlan halálokra.” E munkának egy kis folytatását készíté Biró Sámuel 1612 s 13 évekről, jobbadán compiliot Bojtiból.

Bojti Veres Gáspár született Magyarországnban, de 1617-ben a heidelbergi egyetemet Bethlen költségén járván meg, ezáltal nyeré is alkalmazását kezdetben Maros-Vásárhelytt mint isk. tanító, utóbb a fejedelmiudvarban, mint annak titoknoka s végre mint a fehérvári káptalan requisitora: mely hivatalát Rákóczy alatt is megtartá. Bethlen Gábor Panegyrisát Heidelbergben léte alatt nyomatta ki, a Károlyi Zsuzsanna felett tartott halotti beszédek gyűjteményét Gyulafehérvártt 1624-ben. Kéziratban hátrahagyta: XII. Könyv Bethlen Gábor viselt dolgairól czimü latin történeti művét, melynek ma már csak három könyvét ismerjük; a többi, ha ugyan bevégeztetett, vagy lappang, vagy elveszett történetünknek mindenesetre nevezetes kárára. Tartalmát tesszik: Bethlen fiatal kora, neveltetése s szolgálatai Báthori Zsigmond korától fejedelemmé lett választásáig s uralkodása 1614-ig, kitérve azonban s mindenüt előadva a hazának akkori ügyeit, tehát egyszersmind az

akkori történetek. Mint a latin iskolának növendéke s egyszermind utánzója, munkáját mügonddal készíté, és a classicai formák kívánatait nem téveszté el szem elől. Hiányzik ugyan belőle az, mit a „történet törvénytörésének” neveznek s Bethlen iránti – leginkább állásából folyó – elfogultságát szemére is vetették, sőt Báthori Gábor elleni kifakadásait a szász följegyzések erősségéül használák fel némelyek: azonban szabatosága, az adatok gondos összeállítása, a lelkiismeretes utánjárás, melyet ezek felkutatására fordított, a tények szándékos elferditésének figyelmes kerülése s mindenek fölött az eseményeknek magasabb szempontból felfogása s avatottsága még néha az államtitkokban is, tiszteletreméltó helyet mutatnak ki számára történetirodalmunkban. Azok közé tartozik, kiket az államiratok a a legfőbb esetben nem czáfolnak, hanem igazolnak. Stylusa gondos, világos, bár áradozó, de soha sem elmosódott, s közhelyeket vadászó. Egy más munkája Fejedlem Bethlen Gábor nemzetségéről a gr. Kemény József gyűjteményében találhatik. (Kiadta Engel.)

A magyar évkönyvirók harmadika Laskai Csókás János munkája: Erdélyországnak szerencsés és szerencsétlen viszontagságai 1588–1622-ig terjed s négy könyvből áll, mely közül azonban az utolsó a Bethlen dolgait tárgyaló, terjedelmesb a 3 elsőnél s annyival fontosabb, mert az Erdély történetét illető följegyzések épen e korban leggyérebbek, mintha a nemzet általános szerencsétlensége után, a felüdülés és dicsőség első örömeizete némitotta volna el a korirókat.

Az évkönyvek hiányzását némileg pótolják az emlékiratok s annyival inkább, mert a kettő jelentékeny része közt a felfogásra és előadásra nézve nehezebb határvonalt húzni s a különbség inkább bizonyos modor s terjedelemben van. Mert alig láthatni krónikát, mely bizonyos tekintetben családi napló ne volna, s viszont a diariumokba többnyire koruk eseményeit is

beszöttek. És már e téren több névvel találkozunk s nagyobb sürgést találunk. Csikszentkirályi Bors János, Zsigmondnak Szinan elleni hadjáratától a XVII-ik század elejéig (azontul csak egyes jelentéktelen eseményt közül 1619-ből) terjedő naplója rövid kivonatos és száraz s inkább csak egy pár székely adata érdemel figyelmet. Kornis Zsigmond „tanácsur, szenteltvitéz, biharmegyei főispán s háromszéki főkapitány” leírta „kik és hol estek el táboron Básta s Mihály vajda idejében” Bordán Tamás szelindeki pap s a theologus Besodner mostoha atyja 1601–3 közti német följegyzése „Virtus Coronata” azon veszélyeket tárgyalja, melyeknek Szeben s a Zsigmondtól hasonlóan elpártolt szász helyek kitéve voltak, úgy szintén Schirmernek ennek folytán Bástához lett küldetését és az ő megbízása következtében a prágai udvarhoz menetelét s ottani fogadtatását írja le érdekes és a kort jellemző adatokkal, melyekben azonban nem hiányzik a veszélyek nagyítása (megj. Fundgraben 1. k.) E korból egy más latin irat Kolosvár ostromzárólását adja elő Székely Mózes által 1603. apr. 21. jun. 9-ig; s viszont egy másik, hasonlóan latin krónika Bocskaynak 1604 és 5-ben viselt dolgait.

Báthori hadjáratát a szászok ellen legtüzesebben a legjobban fenyegetett szászok tárgyalják s Weiss már idézett évkönyvein kívül még két német emlékirat maradt korunkig: Brenner Simon szebeni polgár leírta „hogyan viselte magát a zsarnok Báthori Gábor Szeben irányában s mit mivelt benne 1609–1612” a másik Leírása Szeben bevételének s az oláhországi dolgoknak (Fundgraben 1. k.) egy névtelen által. Kétségtelenül alapos oka is volt a szászoknak panaszkodni Báthori ellen kiváltságaik erőszakos megtámadásáért, de igyekeztek is szenvedélyes kifakadásaikkal visszatartolni a vett sérelmeket, a gyűlölség legerősb hangján árnyalák s emelek ki a „gögös, álnok és hitszegő” fejedelem tetteit, vakok és siketek maradván szép tulajdo-

nai iránt. Ez utóbbi névtelen legterjedelmesebben s épen nem palástolt kárörömmel írja le Báthori szerencsétlen végét, Bethlen trónra emelését sőt röviden az 1631-ig terjedő eseményeket. A Báthori korból egy más s azt más színben illusztráló latin emlékirat: „Erdélyi fejedelem Báthori Gábor ellen intézet 1611-iki összeesküvés története.”

Az erdélyi emlékirók sorában kintünő nevelt vivott ki magának Borsos Tamás, fia a hasonló emlékiró Sebestyénnek. Született 1566-ban s 1594-ben Maros-Vásárhely polgáráva lett. Nem sokkal ezután Borsost (1597) városi hivatalban látjuk, s már a század utolsó évében főbíró volt. Mint ilyen, különös érdemet szerzett magának a maros-vásárhelyi vár felépítése által: mi annyival nehezebben sikerült, mert a székely törvények tilták földükön a váremelést, s lakosainak egy része is kényelmesnek hitte az erdőkbe menekülést, az azon időkben gyakori tatárfutások alkalmával, a várépítés terhes munkájánál. Ez ügyben tett gyakori követségge alkalmával a fejedelmi udvarokban ismeretséget szerzett az ottani főurakkal s ez uton ildomossága és eszélyessége tért nyitott neki magasb pályára. Báthori Gábor a már akkor fejedelmi táblai ülnököt, a fényes portánál állandó követének nevezte ki (1612) hol azonban minden buzgalma mellett sem sikerült az ékesszóló s mint maga Bethlen nevezé „kitünő jelességü” ügynöknek ura vesztett ügyét megmenteni. Báthori bukása után Bethlen még csaknem egy évig ott hagyta s ekkor és itt írta „Életrajzát vagy inkább egész életének vándorlásait” és ennek folytatását „Itineráriumát a fényes portához” honnan azonban még azon év közepén visszatért, nem mint kegyvesztett, hanem mint más minőségben alkalmazott. A következő évben azon biztosok sorában látjuk, kik a nagy-szombati békét kötötték. 1618-ban pedig újabban Stambulban, melyet egy más terjedelmesebb munkában: „második portához való járásának közönséges historiája” irt le. Munkái több

tekintetben fontosak. Életrajza (1584–1613) rövidebb s vázlatosb, s inkább csak egyes eseményeket emel ki, de eléggé elfogulatlan, hogy rövid megjegyzései is adalékokat nyujtsanak a kor megértéséhez. Itinerariumai (az elsőt gr. Kemény s Kovács, az utolsót gr. Mikó adták ki) tulajdonképen a főbbek. Egy bizalmas csevegőt látunk benne, ki néhol hosszadalmasan, de többnyire érdekesen s mindenesetre naiv közlékenységgel mondja el élményeit, panaszkodik bajain, s avat be néha titkos dolgokba is. Olykor fontosodik, de soha sem az igazság rovására, s oly őszinte, hogy az embert önkéntelen megnyeri. Nagy történeti becsüvé munkáit azon körülmény emeli, hogy a porta s Bethlen közti viszony megértésére nélkülözhetlenek. Itt ő első rendű forrás, különösen második itinerariumában, mely egyszermind utolsó irodalmi műve, mi ránk maradt, habár a közpályáról még nem lépett le. 1624 ujólag Magyarországba s 1626-ban Konstantinápolyba küldetett, míg 1630-ban a zajos medgyesi országgyűlésen, mint kiengesztelőt látjuk működni a Katalin és Bethlen István versengő pártja közt, barátja s 1624-ben követ-társa fejedelmi tanácsos s marosszéki főkapitány Toldalagi Mihálylyal, kinek két naplója Emlékezetül hagyott írásai hasonlóan egyike a fontosabb erdélyi történeti kutatóknak. Írója egy előkelő család sarja, már korán közpályára szentelte magát s azon élte fogytáig lankadatlan buzgalommal szerepelt. 1603-ban, már mint Székely Mózes levélnökét Básta elzáratá, s az onnan kiszabadultat a gyászos brassai csatában Radul foglyai közt leljük. Egy évtized mulva Borsos visszahívása után a fényes portáról, Bethlen Gábor, testvére István s Erdélyi István követei mellett őt küldé ügynökül helyébe. Ez kezdete volt diplomaticai működése láncolatának, melyet Bethlen és I. Rákóczy alatt kitünő tapintattal folytatott. 1622-ben a porta és lengyelek közti egyezkedésben, 1625 s 27-ben a gyarmati s szőnyi békekötésekben vett részt, 1630-ban Csáky párthiveit Marosszék hadaival

kiveri s utóbb I. Rákóczyt szolgálta, jelesül mint portai követ, ura jogait védve Bethlen István ellenben. És ennek korában készült naplója Báthori kiűzésétől, Katalinnak Erdélyből távozásáig terjed. Toldalagi „egyszerűen szép s tényhű korrajzai” Bethlen életének illusztrálására nevezetes adalékokat képeznek. Fontos és többnyire rövid följegyzéseiben mindig látjuk a jól értesültet, a politikába beavatottat.

Bethlen István, Katalin és I. Rákóczy György korát (1629–30) s a későbbi 1632-iki évet tárgyalja göncz-ruszkai Kornis Ferencz naplója. Egymás emlékirat, melyben (1630 elejéről) megiratik „mi dolgok folytak mindennap a fejedelmi udvarban” mint korrajz érdemli meg figyelmünket. Ugyane kort írta le, s folytatta 1644-ig hallerkői Haller Gábor tanácsur naplójában. 1630-ban ref. vallásra tért át s mint ez ideig Brandenburgi Katalin szolgálatában álló, a fejdelemasszony távozását felhasználta külföldi utra s német, belga és angol egyetemek látogatására, mit napló-könyvében le is írt. Visszatérve gazdag ismeretekkel mint képzett és tudományos férfi, 1635-ben Rákóczy szolgálatába állt, s ennek halála után is részt vett a közügyekben, s mint követ több ízben terhesb küldetésekkel is terheltetett. Két alkalommal Ali basa el is fogta, mig nem 1663-ban a török táborban lefejeztetett. Terjedelmesb naplója 1645-ig sok érdekes adattal járul hazánk történetéhez. A Rákóczy-féle hadjáratot két napló tárgyalja: losonczy Bánffy Györgyé 1644-ből s köröspataki Kálnoki Istváné 1645-ből, kik mindketten a fejedelmi sereg harcosai közé tartozának, s a sereg mozgalmait napi jegyzetekkel kísérik és e részben mellőzhetlenek. Magát az egész kort felölelte az unitarius Segesvári Bálint naplójában.

Ez eseménygazdag félszázad gazdagodó történeti irodalmat is eredményezett. A fegyverek zaja, az öntudatos nemzeti élet, kül dicsősége s belfejlődése, egyeseknek polgárerényei s mindnyájának áldozatkészsége a

házáért, mindez, mi e lapok tartalmát teszi, az utókornak tanulságul szolgálnak. S ez bizonynyal bő kárpótlást nyújt a művészi alkotó kéz csaknem teljes hiányáért. A mult század történeti irodalmához képest nem tagadhatunk meg némi haladást. Amott tulnyomólag látjuk kegyelve a classikai formákat s irodalmunk jelentékeny része azok utánzásából állt. Itt a magyar évkönyvekben és naplókban alapját látjuk megvetve a nemzeti történetírásnak, mely még emelkedett ugyan a második félszázadban, de hogy nem fejlődhetett ki, bizonynyal nem az ő hibájok.